

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ**

**УКРАЇНА У БОРОТЬБІ:
ВІЙНА ТА ПЕРЕТВОРЕННЯ
СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

КИЇВ – 2025

УДК 316.4:35.01(470:477)"2014/..."

У 45

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України \ (протокол № 6 від 18 грудня 2025 року)

Рецензенти

Лисенко О. Є., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України

Чупрій Л. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Кондратенко О. Ю., доктор політичних наук, доцент, професор кафедри філософії, соціології та політології Державного торговельно-економічного університету

У 45 Україна у боротьбі: війна та перетворення суспільства:
Монографія / за ред. Ю. О. Ніколайця. Київ: ІПіЕнД НАН України, 2025. 248 с.

ISBN: 978-617-14-0504-2

Монографія містить аналіз соціокультурних трансформацій в Україні в умовах сучасної російсько-української війни. Розглянуті сутнісні прояви світоглядних та екзистенційних зрушень, що відбулися на рівні індивідуальної та групової свідомості щодо уявлень громадян України про цілі свого життя та ціннісні пріоритети.

Запропоновані концепти "русько-російської" загрози національним цінностям України, захисту національної ідентичності в умовах когнітивної війни. Визначені трансформації ідеологічних уподобань громадян України, специфіка засвоєння ними "європейських" цінностей та етнополітичні аспекти соціокультурних змін. Окреслений соціокультурний вимір громадянства та охарактеризовані переоцінки громадянами України подій і постатей минулого під впливом російської воєнної агресії.

Монографія підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи "Соціокультурні трансформації під впливом війни" (державний реєстраційний номер 012U001858).

УДК: 316.4:35.01(470:477)"2014/..."

ISBN: 978-617-14-0504-2

DOI: 10.53317/978-617-14-0504-2

© Автори, 2025

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

**UKRAINE IN FIGHTING:
WAR AND TRANSFORMATION
OF SOCIETY**

Monograph

Kyiv – 2025

UDC 316.4:35.01(470:477)"2014/..."

U 45

*Recommended for publication by the Academic Council of the Kuras Institute
of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine
(Minutes № 6 of 18 December 2025)*

Reviewers

Lysenko O. Ye., Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of Military History Research at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

Chupriy L. V., Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Political Science and Sociology at Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Kondratenko O. Yu., Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Professor of the Philosophy Department, Professor of the Department of Philosophy, Sociology, and Political Science at the State University of Trade and Economics

U 45 Ukraine in Fighting: War and Transformation of Society:
Monograph / ed. by Yu. O. Nikolaiets. Kyiv: IPiEnD of the NAS of
Ukraine, 2025. 248 p.

ISBN: 978-617-14-0504-2

The monograph contains an analysis of sociocultural transformations in Ukraine in the context of the current Russian-Ukrainian war. It examines the essential manifestations of worldview and existential shifts that have taken place at the level of individual and group consciousness regarding the perceptions of Ukrainian citizens about their life goals and value priorities.

It proposes concepts of the "Russian-Russian" threat to Ukraine's national values and the protection of national identity in the context of cognitive warfare. It identifies transformations in the ideological preferences of Ukrainian citizens, the specifics of their assimilation of "European" values, and the ethnopolitical aspects of sociocultural changes. The sociocultural dimension of citizenship is outlined and the reassessment by Ukrainian citizens of past events and figures under the influence of Russian military aggression is characterized.

The monograph was prepared based on the results of the research project "Sociocultural Transformations under the Influence of War" (state registration number 012U001858).

UDC 316.4:35.01(470:477)"2014/..."

ISBN: 978-617-14-0504-2

DOI: 10.53317/978-617-14-0504-2

© Authors, 2025

© Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
NAS of Ukraine, 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ I. Русско-російська загроза національним цінностям України (<i>Олексій ЛЯШЕНКО</i>)	11
РОЗДІЛ II. Захист національної ідентичності в умовах когнітивної війни (<i>Тетяна БЕВЗ</i>)	49
РОЗДІЛ III. Трансформації ідеологічних уподобань громадян України (<i>Максим РОЗУМНИЙ</i>)	80
РОЗДІЛ IV. "Європейські цінності": від нормативного визнання до практичного засвоєння (<i>Микола РЯБЧУК</i>)	110
РОЗДІЛ V. Етнополітичний аспект соціокультурних змін (<i>Віктор КОТИГОРЕНКО</i>)	137
РОЗДІЛ VI. Російська агресія і національна пам'ять: переоцінка минулого (<i>Юрій ШАПОВАЛ</i>)	169
ВИСНОВКИ	196
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	201

CONTENTS

INTRODUCTION	7
CHAPTER I. The Russian-Russian threat against Ukraine`s National Values (<i>Oleksiy LYASHENKO</i>)	11
CHAPTER II. The Protection of National Identity During the Cognitive War (<i>Tetyana BEVZ</i>)	49
CHAPTER III. The Transformation of Ideological Preferences of Ukrainian Citizens (<i>Maksym ROZUMNY</i>)	80
CHAPTER IV. "European Values": from Normative Recognition to Practical Assimilation (<i>Mykola RIABCHUK</i>)	110
CHAPTER V. Ethnopolitical Aspect of Sociocultural Changes (<i>Victor KOTYGORENKO</i>)	137
CHAPTER VI. Russian Aggression and National Memory: Reassessing the Past (<i>Yuriy SHAPOVAL</i>)	169
CONCLUSION	196
SOURCES AND REFERENCES	201

ВСТУП

Соціокультурні трансформації під час війни – це складний, багатовекторний процес, який передбачає зміни суспільства та культури, що відбуваються під впливом збройного конфлікту, і такі зміни, як правило, відмінні для агресора та його жертви.

Масове застосування зброї в умовах війни порушує життєві ритми громадян, може сприяти руйнуванню певних соціальних інституцій та норм, водночас стимулюючи формування нових цінностей, ідентичностей та соціальних практик, необхідних для виживання у складних воєнних умовах та для організації ефективного опору ворожому вторгненню. Соціокультурні трансформації в умовах війни зазвичай включають деструкції, втрати, травми і, водночас, згуртування громадян, розвиток стійкості, оновлення ідентичності. Такі трансформації у багатьох випадках мають довгострокові наслідки для післявоєнної відбудови та відновлення.

Війна зумовлює переоцінку життєвих пріоритетів зі зміщенням акценту на виживання, безпеку, патріотизм та солідарність нації. Зовнішня загроза часто приводить до гуртування громадян навколо спільних цілей та цінностей, підвищуючи національну єдність та ідентичність і сприяючи формуванню горизонтальних зв'язків, які зберігаються упродовж тривалого часу. Усвідомлення спільності цілей, як правило, сприяє налагодженню та зміцненню зв'язків між різними прошарками громадян, між громадянами, які проживають у різних регіонах країни, та із діаспорою. Таке усвідомлення також визначає формування певних практик поведінки громадян, визначених необхідністю швидко ухвалювати та втілювати в життя рішення, необхідні для організації відсічі агресору. Громадяни опановують нові для себе практичні навички, змінюють звичну поведінку, що пов'язано як із об'єктивними (міграції, загрози), так і суб'єктивними умовами (патріотичне піднесення).

В умовах війни держава набуває значно більшого впливу в регулюванні економічних та соціальних відносин за зростання рівня концентрації влади в руках вищого військово-політичного керівництва країни. Війна слугує вагомим мірилом ефективності кадрової політики та дипломатії.

Війна також стає джерелом нових тем, образів та символів у літературі, музиці, кінематографі: відбувається переосмислення культурної спадщини, можуть бути активовані процеси деколонізації, збереження та зміцнення національного культурного простору.

Розгортання бойових дій породжує масові психологічні травми, стрес і тривожність. Зміни індивідуального сприйняття світу та себе у цьому світі стають значним фактором соціокультурного ландшафту. Різний досвід війни суттєво впливає на поведінку громадян, їхнє ставлення до участі в організації опору ворогові та до участі у післявоєнній відбудові та відновленні.

Вимушене переміщення великих груп населення під впливом розгортання бойових дій змінює демографічний та соціокультурний склад як громад-реципієнтів, так і громад виходу мігрантів. Війна може також сприяти появі нових соціальних статусів, сформованих в умовах масових міграційних процесів.

Сучасна російсько-українська війна постала наймасштабнішим збройним протистоянням з часів Другої світової війни. Перебіг та характер бойових дій дозволяє окреслити локальний (2014–2021) та повномасштабний (2022– сьогодні) її періоди.

Україна є жертвою ворожої агресії, що відповідним чином визначає соціокультурні трансформації під впливом війни. Захищаючи свою країну від нападу ворога, українці продемонстрували здатність гуртуватися, щоб дати відсіч переважним силам ворога. Війна стала причиною загибелі великої кількості громадян, помітно вплинула на їх ціннісні пріоритети, призвела до масштабного переміщення населення та формування нових практик поведінки людей.

Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході із використанням контент-аналізу, критичного дискурс-аналізу, кейс-стаді аналізу, компаративного та кореляційного аналізів тощо.

Оцінки соціокультурних трансформацій в Україні під впливом російсько-української війни здійснені із використанням результатів кількісних і якісних опитувань громадської думки, проведених соціологічними установами, що дають змогу сформулювати уявлення про спрямування та інтенсивність таких трансформацій. У

дослідженні використано два основні методологічні інструменти, а саме: аналіз наявних соціологічних даних, що стосуються аксіологічних параметрів суспільства та динаміки їхніх хронологічних змін і політичний аналіз процесів трансформації суспільства.

Проаналізовані панівні наративи та зміст державних політик, що реалізуються у вітчизняному публічному просторі, окремі нормативно-правові документи національного і наднаціонального рівня, дані демографічної статистики, результати роботи міжнародних моніторингових місій (у тому числі й на тимчасово окупованих територіях України), аналітичні звіти та моніторинги Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, матеріали звітів NATO StratCom COE, *EUvsDisinfo*, *Atlantic Council DFRLab* тощо. Дослідники використали також документи Євросоюзу (Хартія підставових прав ЄС, 2000 року; Лісабонський трактат, 2007 року тощо); результати соціологічних опитувань в Україні (КМІС, Соціологічна служба "Рейтинг", Центр Разумкова, "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва, Інститут соціології НАН України); результати зарубіжних соціологічних опитувань (Євробарометр, Геллап, Всесвітнє дослідження цінностей *WVS*, Європейське дослідження цінностей *EVS*, тощо); аналітичні праці українських і зарубіжних дослідників, дотичні до обговорюваної проблематики, та коментарі українських політиків і суспільних активістів.

Для визначення ідеологічних уподобань громадян України були проаналізовані змісти колективної свідомості, що стосуються цінностей спільноти, параметрів та змісту колективної ідентичності, а також загальнонаціональних проєктів, що визначають цілі та пріоритети суспільного розвитку.

Водночас враховувалися не лише можливості, а й обмеження щодо повноти та достовірності інформаційного потенціалу джерел. Ідеться, зокрема, про результати соціологічних опитувань в умовах війни. Ці результати, репрезентативні щодо певної соціальної групи, спільноти та території, не завжди можуть бути такими для всієї України та її громадянського загалу. Найбільші обмеження стосуються опитувань на тимчасово окупованих територіях, а також українських утікачів від війни за кордоном. Неможливість

опитувати військовослужбовців обумовила використання глибинного інтерв'ю.

Водночас у дослідженні врахована й певна схильність частини респондентів давати так звані так звані "соціально бажані" відповіді (термін Є. Головахи), які, на думку опитаних, не могли б викликати негативної реакції суспільства. Врахована також можливість респондентів давати "особистісно ризиковані відповіді" (термін В. Котигоренка), обумовлені пересторогами щодо настання небажаних наслідків у разі відверто спілкування.

Дослідження забезпечує перевірку низки гіпотез, а саме: про існування відмінностей соціокультурних трансформацій в Україні під впливом російсько-української війни впродовж локального та повномасштабного її періодів; вихід України з-під впливу російського соціально-культурного середовища в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ; доцільність розрізнення "русскої" та "російської" загроз національним цінностям; можливість національної ідентичності бути вагомою зброєю у когнітивній війні; розрив із залишками імперської ідентичності та підвищення національної самосвідомості українців; глибше і повніше ототожнення громадян із цінностями свободи, гідності, солідарності, справедливості; поглиблення процесу деколонізації із переглядом історичних наративів.

РОЗДІЛ І

РУССКО-РОСІЙСЬКА ЗАГРОЗА
НАЦІОНАЛЬНИМ ЦІННОСТЯМ УКРАЇНИ

Політика російських державних утворень, до складу яких входили українські (і не лише) етнічні території, завжди була спрямована проти національних цінностей поневолених націй і етносів, насамперед знищення їхньої ідентичності та державності. Першу намагалися стерти, другу – не допустити появи або знищити, якщо вона вже існувала.

У мирний час ці завдання російські державні утворення реалізовували переважно приховано через так звану "м'яку силу", а в умовах відкритого протистояння – відкрито, зухвало й максимально жорстоко через війну і терор. В умовах сучасної російсько-української війни екзистенційна загроза Україні й її національним цінностям з боку РФ знов стала максимально виразною.

Національні цінності України. Проблематиці цінностей як соціального феномену присвячено значну кількість наукових праць. Національні цінності та інтереси України в контексті національної безпеки й етнополітики аналізують В. Горбулін і А. Качинський [2009], П. Гай-Нижник і Л. Чупрій [2014], В. Крисаченко [2022], В. Котигоренко [2021], І. Рафальський [2016], О. Рафальський [2024], А. Ручка [2013], Ю. Шайгородський [2002; 2023] та інші.

Авторами цих робіт окреслено ключові напрями вивчення національних цінностей України. Так, для кількісної оцінки національних пріоритетів створено спеціальну систему критеріїв матриці пріоритетів, де аналізуються цінності в масовій свідомості громадян: цінності індивіда, суспільства і держави (В. Горбулін і А. Качинський); визначено національні цінності й національні інтереси як засадничий принцип національної безпеки та відповідні підходи створення Стратегії національної безпеки (П. Гай-Нижник і Л. Чупрій); з'ясовано сутність, множини, типологію та динаміку національних цінностей України в їх евристичному значенні для розбудови сучасної демократичної держави та спрямовано

особливу увагу на їхні об'єднуючі, консолідуючі та солідарні функції (В. Крисаченко); проаналізовано національно-громадянські цінності в контексті оптимального концепту сучасної української нації та виявлено ті, які її консолідують, зокрема проблематику національної ідентичності (В. Котигоренко); досліджено явище поляризації ідентичностей в Україні в умовах воєнно-політичної загрози державному суверенітету й територіальній цілісності під час локальної (гібридної) фази російсько-української війни (І. Рафальський) та боротьбу за збереження української ідентичності під час повномасштабної воєнної агресії РФ (О. Рафальський); спрямованість і наслідки ціннісних змін у сучасних суспільствах (А. Ручка), зокрема й ціннісних пріоритетів українських громадян в умовах екзистенційних загроз (Ю. Шайгородський).

Утім, самі загрози з боку РФ у контексті національної безпеки, стійкості та національних цінностей до 2014 р. в Україні майже не досліджувалися. Переважно вивчали не загрози, а виклики чи ризики, пов'язані з військовими (поділ і базування ЧФ РФ, демаркація кордонів тощо), енергетичними (енергозалежність України) аспектами відносин України з РФ. Лише у 2014 р., після початку російсько-української війни, в Україні з'явилися праці, присвячені саме *загрозам* з боку РФ у політико-ідеологічній сфері, зокрема щодо феноменів "рашизму" та "русского міра".

Серед них варто виокремити колективні монографії *"Заборонити рашизм"* [Огнев'юк та ін., 2023], *"Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі"* [Котигоренко та ін., 2023], аналітичну доповідь П. Артимишина та О. Костюка [Артимишин та Костюк, 2019], наукові статті Бориса і Віри Дем'яненків [Дем'яненко, 2018; Дем'яненко Б. та Дем'яненко В., 2018], В. Лози [2024; 2023], Є. Хана [2022], Л. Якубової [2022], М. Обушного [2020], В. Волковського [2023] та інших.

У цих працях "рашизм" трактується по-різному: як квазіідеологія чи гібридна ідеологія (Б. Дем'яненко, В. Лоза), як політична практика (Є. Хан, В. Лоза), або як суміш ідей та уявлень (Л. Якубова). "Русській мір" дослідники визначають і як неоімперську ідеологему (П. Артимишин, О. Костюк), і як "громадянську релігію" (В. Волковський). Отже, можна констатувати, що нині не існує

певного узгодженого бачення співвідношення й специфіки феноменів "рашизму" і "руського міра". Дослідники розглядають їх з різних позицій і як ідеологію, і як політичну практику, інколи ототожнюючи, що, на наш погляд, є методологічно хибним у контексті вивчення загроз національній резильєнтності України. Водночас автори одностайні у висновках щодо руйнівного впливу "рашизму" та "руського міра" на українську державність та ідентичність.

Визначення, класифікація і систематизація цінностей характеризуються великою розмаїтістю підходів. Зокрема, цінність може розглядатися як предмет, що має певну користь і здатність задовольнити потребу; як ідеал, до якого прагнуть; як норма, якої необхідно дотримуватися; як значущість чогось для особи або соціальної групи. Ще однією ознакою цінностей, яка надає їм особливого значення, є те, що цінність – це своєрідний культурний "код". Його специфічність полягає у тому, що саме цей "код" забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості [Шайгородський, 2002, с. 41].

А ще цінності є одним з базових понять виховання, зокрема громадянського. На основі "Кодексу цінностей" О. Вишневського [Вишневський, 2006, с. 128–131] нами сформована певна універсальна ієрархія цінностей у вигляді піраміди, в основі якої лежать абсолютно вічні цінності (віра, надія, любов, доброта, чесність, мудрість, вірність, свобода, благородство тощо). Наступний рівень становлять національні цінності, далі йдуть громадянські, сімейні та особистісні цінності. По суті, кожний наступний рівень є адаптацією абсолютно вічних цінностей стосовно свого рівня.

Коли йдеться про національні цінності в українському контексті, потрібно пам'ятати про двоїстість цього поняття залежно від того, як трактувати слово "національний". В українському науковому, правовому та широкому суспільному дискурсах це поняття застосовується і як етнічне, похідне від сприйняття нації як етнічного феномену на певному етапі його розвитку, і як загальногромадянське – від уявлення про націю як про феномен, що об'єднує різноетнічний, різномовний, різнокультурний загал у громадянську спільноту (часто довкола певного етнічного осердя)

із сумісними або схожими цінностями [Котигоренко, 2021, с. 113]. Загалом під поняттям "національні цінності" розуміється ядро, що забезпечує розвиток суспільства, стабільність країни та збереження унікальної ідентичності її населення.

Є безліч варіантів класифікації цінностей. Усі вони є досить умовними, адже виявити їхні сталі ознаки досить складно. Не є винятком і національні цінності. Так, В. Горбулін і А. Качинський наголошують, що головною рисою сучасних українських національних цінностей є відсутність серед них певних чітко окреслених і загально визнаних. З погляду національної безпеки, вони виділяють інтегруюче спільноту ціннісне ядро (національна безпека, духовні надбання, добробут, система міжнародних зв'язків, патріотизм, соціальна справедливість); структурну групу цінностей (матеріальні надбання, право приватної власності, державний суверенітет, право на свободу людини, природні ресурси, конституційний лад), яка є цариною інтенсивного вияву ціннісних конфліктів; периферійні цінності [Горбулін та Качинський, 2009, с. 106–108].

Поза тим, пропонуємо таку схему розподілу чотирьох основних груп національних цінностей України:

1) духовні та моральні – гідність людини; воля як життєва потреба; повага до історії, історична пам'ять; повага до природи, землі; працьовитість;

2) культурні – мова; духовність і релігія; мистецтво і традиції; освіта і наука; ідентичність (етнонаціональна);

3) політичні та громадянські – державність (незалежність і суверенітет); демократія; патріотизм; ідентичність (національно-громадянська); верховенство права;

4) соціальні – сім'я; солідарність та взаємодопомога; рівність та повага до прав людини; громадянська активність; справедливість.

Національні цінності сформовані історично, культурно та соціально. Вони становлять систему фундаментальних принципів, уявлень, переконань, пріоритетів та ідеалів, які визначають унікальну ідентичність спільноти (нації) та спрямовують її розвиток. Коли під загрозою опиняється будь-який елемент цієї системи (державність, мова, культура, гідність, сім'я тощо), під загрозою опиняється уся система. У загальному розумінні загрози національним

цінностям можна визначити як сукупність чинників внутрішнього та зовнішнього характеру (інформаційних, політичних, економічних, культурних), що ведуть до послаблення основ державності, зниження рівня національної самосвідомості громадян та ускладнення забезпечення єдності українського соціуму.

Дуалістична природа загроз: "російські" та "русскіє". Поняття "загроза" в назві розділу вжите як узагальнена назва низки споріднених понять: виклик, ризик, небезпека, криза. Існують різні дефініції цих термінів, зокрема співвідношення небезпеки і загрози. На наш погляд, кожне з них визначає конкретний рівень загрози через можливість і масштаб заподіяння шкоди системі. Значенням поняття "виклик" є актуальна проблема або вимога сучасності, що потребує розв'язання, само собою це поняття не містить ознак можливого заподіяння шкоди певній системі. Ризик – означає можливість зародження ситуації заподіяння шкоди гіпотетично. Слід зазначити, що поняття "ризик" є дуалістичним, адже може розглядатися і як певний рівень усвідомленої загрози, і як свідомо дія [Котигоренко, 2011]. Небезпека – це стан, за якого реалізація заподіяння шкоди стає можливою практично. А власне загроза передбачає реальні події, процеси, що переводять можливості заподіяння шкоди з гіпотетичного і можливого стану в площину реальної реалізації. Тобто, по суті, загроза – це емпіричний прояв стану небезпеки. Нарешті, криза – це загроза, яка актуалізована настільки, що здатна руйнувати основи держави й громадянського суспільства.

Поєднання викликів, загроз (та небезпек) і криз в єдине ціле є гібридною загрозою. Внаслідок її впливу слабшає національна стійкість і цивілізаційна суб'єктність країни [Пирожков та Хамітов, 2022, с. 29]. Фактично, гібридна загроза становить небезпеку для самого існування держави та, відповідно, для ідентичності її громадян, тобто може розглядатися як екзистенційна.

В основі нашого бачення екзистенційної загрози національним цінностям України в умовах російсько-української війни лежить концепт про її дуалістичну природу – розрізнення на "російську" та "русскую". Такий поділ є актуальним з погляду того, що намагання РФ знищити Українську державу і націю ще більше загострили

потребу не лише у спротиві воєнній агресії, а й у ціннісному, ідентифікаційному спротиві.

"Російська" загроза має своїм джерелом російську державу як політичний, військовий, економічний і дипломатичний суб'єкт та її інституції (уряд, армію, спецслужби тощо), які реалізують політичну практику "рашизму". Способи реалізації "російської" загрози – це передусім інструменти державної агресії: війна, окупація, терор, примусова паспортизація, русифікація, депортації, маніпулятивна зовнішня політика. Головними її об'єктами впливу є державність, владні інституції та територія України, а метою – ліквідація державності, суверенітету та територіальної цілісності України.

"Русская" загроза походить від ідеологічного концепту "русскій мір". Способи реалізації "русскої" загрози – інструменти ідеологічної експансії: пропаганда ідей "єдиного / раздельного народа", "спільної історії", релігійний вплив, мовно-культурна експансія через медіа й масову культуру та інтелектуальна колонізація через нівелювання вагомості української історії, мови, культури, нав'язування комплексу меншовартості. Головними об'єктами впливу "русскої" загрози є українська ідентичність (етнокультурна), історична пам'ять і культура, а метою – підрих української самосвідомості, самобутності й деморалізація українців.

"Рашизм" як державна політика. Існують різні визначення та класифікації фашизму – від класичного італійського або німецького (націонал-соціалізму) до більш пізніх версій. Попри їхню розмаїтість, на думку британського дослідника історії нацизму Ієна Кершоу, зазвичай ідеться про таке: націоналізм (мається на увазі агресивний), расова чи національна нетерпимість, нищення ворогів як політичних, так і особистих, жорстка диктатура, культ вождя, мілітаризм, агресивна зовнішня політика з обов'язковою демонстрацією сили та маніакальними намірами "виправити кордони" і "повернути своє", прагнення розширення життєвого простору шляхом загарбання чужих територій і переділу світу [Полянський, 2023, с. 191].

Власні теоретичні підходи до визначення та ознак фашизму на основі аналізу різних його різновидів сформулювали також

Р. Гріффіна [Griffin, 1993], С. Пейна [Payne, 1995], У. Еко [Eco, 1995], Р. Пакстона [Paxton, 2004] та інші.

Так, Р. Гріффіна висунув концепцію палінгенетичного ультра-націоналізму (*palingenetic ultranationalism*), згідно з якою основним міфічним ядром фашизму є: ідея "відродження" (палінгенезу), "нового народження" – ідеї відродження нації після занепаду; популістський ультра націоналізм – апелювання до "простого народу"; міф декадансу – образ теперішнього нації й суспільства як морально зпсованого.

С. Пейн для ідентифікації фашизму виокремив три ключові підходи: "заперечення" (*negations*) – антилібералізм, антикомунізм, антиконсерватизм; "цілі" (*goals*) – творення націоналістичної диктатури, перетворення соціальних відносин і створення імперського режиму; "стиль" (*style*), політичну естетику – романтична символіка, масова мобілізація, позитивне ставлення до насильства, прославлення маскуліності, молоді, харизматичного авторитарного лідерства.

Мабуть, найвідомішою серед загалу є концепція "14 характерних рис фашизму" У. Еко: культ традиції, неприйняття модернізму, культ дії заради дії, незгода й сумнів – зрада, ксенофобія й расизм, апелювання до соціальної фрустрації, одержимість теоріями змови як виправдання націоналізму, зображення ворога сильним і слабким водночас для культивування відчуття приниження ворогом і здатності його перемогти, культ війни й сприйняття пацифізму як зради, презирство до слабких, культ героїзму й смерті, мачизм і гомофобія, селективний популізм і несприйняття парламентаризму, використання "новомови" – спрощеної мови.

Р. Пакстон визначив фашизм як форму політичної поведінки й виокремив 9 мобілізаційних мотивів фашизму: 1) відчуття національної кризи, 2) пріоритет групи над індивідом, 3) образ нації-жертви, 4) страх занепаду нації, 5) заклик до очищення спільноти, 6) запит на сильного лідера і його культ, 7) примат лідерських інстинктів над раціональністю, 8) естетизація насильства та 9) право обраної спільноти (нації) на домінування над іншими.

Можна навести чимало інших прикладів осмислення фашизму, для більшості з яких (якщо не всіх) спільними є негативні конотації,

оцінка фашизму як ідеології, політичного режиму й практики, що суперечить загальноновизнаним людським цінностям. Як видно, практично кожна з наведених вище ознак фашизму має той чи інший прояв у сьогоденній РФ: зруйновані демократичні інституції, існує культ лідера ("нацлідера"), поширені шовінізм, мілітаризм, культ війни і смерті ("бессмертний полк"), міфологізація минулого ("победобесіє"), політичні репресії, здійснюється мобілізація на підтримку влади, концепція "оточеної фортеці", глорифікація насильства ("герої СВО" – нова еліта), характерна символіка ("Z"-знаки і "георгіївські" ("колорадські") стрічки) і як апогей – імперська експансія (війни проти Грузії й України, загарбання територій під гаслами "повернення свого").

Сучасний світ додав уявленням про фашизм своїх особливостей. Зокрема, коли йдеться про сучасну РФ і русско-російський різновид фашизму, є всі підстави означити це окремим терміном – "*рашизм*". Назва походить від поєднання англійського *Russia*, *Russian* та італійського *fascismo* – фашизм. Слід зауважити, що наразі ще не сформовано узгоджене загальноприйнятне його визначення. Вважається, що першим термін "рашизм" використав у 2010 р. співробітник Аналітичного центру Українського католицького університету О. Кривдик, який охарактеризував "рашизм" як ідеологію і практику правлячого режиму РФ, яка базується на ідеях зверхності руських, їхньої "особливої цивілізаційної місії", неоколоніалізмі, антидемократизмі, православ'ї як моральній доктрині [Кривдик, 2010].

М. Требін визначає "рашизм" як ідеологію та практику російського фашизму, що базується на антилібералізмі, експансіонізмі, реваншизмі, некрофілії, геноциді, тероризмі, етатизмі, ксенофобії, євразійстві, вождизмі, богообраності, мобілізації нації й держави проти ворогів, пануванні сили над правом [Требін, 2018, с. 146; Требін, 2025].

Також як ідеологію (систему переконань та ідей, поглядів на суспільство, його політичне життя, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, суспільних класів, соціальних верств, політичних партій, громадських рухів, а також охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення), а

точніше – квазіідеологію (у розумінні "несправжньої", "уявної" ідеології як еклектичного синтезу певних постулатів), розглядає "рашизм" Б. Дем'яненко. У його інтерпретації "рашизм", як людиноненависницька ідеологія, виступає еклектичною сумішшю імперського неокolonіалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму й виступає ідеологічною основою недемократичного режиму "путінізму" [Дем'яненко, 2018, с. 36, 39]. Разом з тим "путінізм" він розглядає як: 1) різновид авторитарного політичного режиму, що сформувався у Російській Федерації на початку 2000-х рр., у добу глобалізації та Інтернету; 2) економічний лад РФ, який виник на початку XXI ст. на уламках останньої тоталітарної імперії XX ст. – СРСР; 3) певний тип політики, яку А. Меркель та її європейські й американські колеги кваліфікували як регресивну, притаманну XVIII ст., коли прагнення досягати бажаних результатів базувалося на аргументі сили і проводилося з позиції сили [Дем'яненко Б. та Дем'яненко В., 2018, с. 243].

Як маніпулятивну, популістську квазіідеологію і практику політичного режиму РФ кінця XX – початку XXI ст. характеризує "рашизм" В. Горбатенко. Характерними проявами "рашизму" він визначає таке: нетерпимість до інших народів, їхньої культури і цивілізаційного вибору; протиставлення себе європейським ліберально-демократичним цінностям, повернення риторики боротьби з "ворожим Заходом"; ненависть до інакомислячих, нагнітання ворожості щодо незгідних; економічний тиск на інші країни та Європу загалом; ядерний шантаж; орієнтація на пасивність мас, зневага до особистості [Горбатенко, 2022].

Тут наведено лише декілька узагальнених визначень і розуміннь того, що собою являє "рашизм". Але й їх достатньо для того, щоб дійти висновків що визначальними ознаками "рашизму" є: 1) антигуманність; 2) антилібералізм; 3) агресивна імперськість; 4) експансіонізм; 5) реваншизм; 6) культ некрофілії; 7) практика геноциду; 8) тероризм і залякування; 9) ксенофобія; 10) ігнорування міжнародного права. Цей перелік можна розширювати, але кожен його пункт свідчить про те, що "рашизм" не лише злочинна за своєю сутністю ідеологія, а й така сама практика – державна політика.

Саме так "рашизм" трактує й українське законодавство. У травні 2023 р. Верховна Рада України ухвалила Заяву "Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких" [Про Заяву Верховної Ради України "Про використання політичним режимом російської федерації ...", 2023], а в серпні 2025 р. – Закон "Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу" [Про засади державної політики національної пам'яті ..., 2025]. Цими документами "рашизм" визначається як різновид тоталітарної ідеології та практик, що "лежать в основі державної політики російської федерації" та визнаються такими, що "становлять загрозу міжнародному правопорядку та безпеці всього людства, сучасного світу та демократії".

Складовими рашистської державної політики РФ є ухвалення законів про "іноземних агентів", державні програми "патріотичного виховання", діяльність під патронатом держави парамілітарних структур (особливо після повномасштабного вторгнення в Україну) і т. д. Одним із проявів того, що "рашизм" – це саме державна політика РФ, є також практика керованого або контрольованого націоналізму (*managed nationalism*), яку проводить уряд РФ з 2000 року. Суть її полягає в неформальній прагматичній співпраці влади РФ з руськими націоналістами та неонацистами. У рамках цієї співпраці було розроблено стратегію, яка використовувала підтримку режиму націоналістами, обмежуючи таким чином шанси на революцію, водночас контролюючи більш проблемні елементи націоналістичних рухів [Nehrbass, 2020].

Отже, "рашизм" як інструмент придушення, мобілізації й легітимації агресії є насамперед системно інтегрованою частиною державної політики РФ, головними цілями якої щодо України є ліквідація її суб'єктності усім арсеналом засобів, яким володіє російський державний апарат. Слід зауважити, що термін "рашизм" використовується за межами РФ в негативному контексті, тоді як у РФ він сприймається як антиросійський і ворожий.

Тож, "рашизм" не є оригінальною і глибинною концепцією чи ідеологією. Він зародився і сформувався упродовж лише останніх 25 років у межах путінського політичного режиму – "путінізму".

"Рашизм" не є самодостатнім і виконує утилітарну функцію обґрунтування, виправдання державної політики, яку реалізує РФ, є її складовою. Тож очевидно, що "рашизм" повинен спиратися на щось більш глибоке, давнє й всеосяжніше, а головне – "позитивне" для русскіх. Цим чимось, наріжним каменем "рашизму", є ідеологія (як її часто хибно називають) або точніше – ідеологічний концепт "русского міра".

Ідеологічний концепт "русского міра". За висловлюванням колумніста Девіда фон Дреле, щоб зрозуміти В. Путіна (а відтак і "рашизм"), спочатку потрібно залізти в голову А. Дугіна – конструктора "русского міра" – стрижня, на якому вибудувався й функціонує "рашизм" [Полянський, 2023, с. 195]. Як ідеологічний концепт, "русскій мір" пройшов тривалу еволюцію – від словесних форм періоду русского націєтворення ХІХ ст. з притаманними їм апелюваннями до пізньосередньовічних метафор ("святая Русь", "русскій бог", "святая земля русская"), зокрема щодо формування та розуміння кордонів "русскої" спільності та "русского" простору, до новітньої геополітичної та ідеологічної концепції. Етапним на шляху ідейного розвитку концепту "русскій мір" стало євразійство початку ХХ ст. – феномен, що виник у вузькому колі російських інтелектуалів (філософів, економістів, географів, правознавців, богословів, істориків і публіцистів), викинутих подіями 1917–1921 рр. за межі нової більшовицької, комуністичної, атеїстичної російської держави, як її антитеза. Концептуальною основою для євразійців було твердження про те, що Росія не є частиною Заходу, а є наступницею Орди. Багаторазові спроби модернізувати Росію за західними зразками пішли Росії лише на шкоду. Відтак вони наголошували, що тільки тоді, коли їй вдасться скинути західні напашарування й відродити автентичний русскій народ, розпочнеться новий етап історії Росії та світу [Артимишин та Костюк, 2019, с. 82].

На початку ХХІ ст. євразійство набуло нового імпульсу на тлі спроб РФ реалізувати геополітичний проєкт так званого "Євразійського союзу" як альтернативи інтеграції до Європейському Союзу для пострадянських країн (насправді ж як форми реставрації СРСР). Тоді ж привернули до себе увагу широкого загалу ідеї А. Дугіна:

телурократія (концепція континентальної цивілізації – антагоніста морським державам), багатополярний світ – альтернатива гегемонії Заходу й загалом антизахідництво (А. Дугин "Основы геополитики", 1997), "четверта політична теорія" – альтернатива лібералізму, комунізму і фашизму (А. Дугин "Четвертая политическая теория, 2009) та деякі інші, зокрема й концепт "русскій мір". Ідеї А. Дугіна лягли на благодатний ґрунт імперських фантомних болів та фрустрації російського суспільства унаслідок політичної, економічної, соціальної, ідеологічної кризи 1990-х років, (ще відомої за назвою "ліхіє дев'яностіє") та особисто В. Путіна.

А. Дугін розглядає "русскій мір" ширше, ніж державу РФ – як "русскую цивілізацію". Він розуміє "русскій мір" як об'єднання усіх людей, які вважають русскую цивілізацію своєю, незалежно від того, де вони живуть і якої держави вони є громадянами. Тобто усіх східних слов'ян (ядро "русского міра"), а також усі інші етнічні групи, які у той чи інший час пов'язували свою долю з русским народом. Тому до "русского міра" можуть належати, наприклад, грузини, вірмени чи азербайджанці, які, хоча й перебувають наразі за межами Росії, зберігають віру в історичну близькість і духовну спорідненість з русскими. Важливим елементом дугінського концепту є теза про те, що кордони "русскої цивілізації" є рухливими "рубежами", нічийною територією, де відбувається культурний обмін, діалог або конфлікт. Одним з таких "рубежів" О. Дугін вважає Україну, яка, на його думку, колись була колицкою "русского міра", але пізніше, коли центр перемістився на схід, вона стала проміжною зоною між євразійською Росією та Європою. Головним базисом "русского міра" О. Дугін вважає "русскую ідею", яка визначається традиційними цінностями, що вбирають історичний досвід народу [*Russian political scientist Dugin ...*, 2023].

Альтернативним теоретиком "русского міра" є П. Щедровицький. Він намагався науково сформулювати сутність "русского міра" як особливого соціально-культурного простору багатьох спільнот, які мислять і розмовляють русською мовою. Він припускав, що "русскій мір" – це проєкт, котрий буде вигідний усьому людству, але для його реалізації необхідно створити умови задля виробництва "русского капіталу", а для цього слід розробити "стратегію

геоекономічного наступу РФ", що дозволить відповідати на виклики "гіперкапіталізму" та уникати "цивілізаційних зіткнень". Ці ідеї на початку XXI ст. стали підґрунтям створення "руського бренда" та дали поштовх до появи безлічі "наукомістких праць", у яких обґрунтовуються претензії Росії на свій особливий "культурний простір". Разом з цим активізувалися й релігійні інституції, котрі стали використовувати цю концепцію для обґрунтування культурної експансії на "території Русі" [Рожков, 2024].

Тож, П. Щедровицький у своєму візіонерському концепті "руського міра" створював прообраз майбутньої Росії, переважно залишаючи за дужками питання релігії, спільної історичної пам'яті. Але він створював концепцію на протигагу державі, як ідею організації громадянського суспільства, а не імперії. Тому на певному історичному етапі його концепція "руського міра" була відкинута нинішньою владою РФ, яка натомість розгорнула безпрецедентну історико-міфологічну архаїзацію масової свідомості руских і росіян (*громадян РФ не руского етнічного походження – О. Л.*) [Дацюк, 2014].

Отже, фактично з двох концептів "руського міра" – агресивно-мракобісного та ліберально-освіченого – гору взяв перший, дугінський. Наступні покоління клеветів "руського міра" розвивають саме його погляди. Покажемо у цьому сенсі є колишній український журналіст, а нині російський пропагандист, декан факультету медіакомунікацій і аудіовізуальних мистецтв Московського державного інституту культури Ю. Кот. Він намагається обґрунтувати тезу про те, що ідея "руського міра" органічно пов'язана з "русскою ідеєю" – духовним змістом "руського міра". Він вважає, що сучасний концепт "руського міра" не може обмежуватися лише геополітичними параметрами, а повинен включати в себе історіософський досвід рускої релігійної філософії [Кот, 2014].

Функціонально концепт "руській мір" задумувався для використання як один із низки інструментів розмивання неруских ідентичностей на пострадянському просторі для посилення на його теренах зовнішньополітичного впливу РФ. У поєднанні з радянсько-ностальгійними елементами робилися спроби поширити наративи "руського міра", під яким розуміється спільнота людей, об'єднаних

поглядами на домінуючу роль й місце російської мови та культури, історичної пам'яті й цінностей, лояльністю до політики РФ і її керівництва, а також підтримкою світоглядних орієнтирів РПЦ, руської мови й культури [Ніколаєць, 2022, с. 539]. Загалом, стосовно України ідеологи та пропагандисти "русского міра" нав'язують парадигму "спільної історії", "одного народу", "раздельного народу", міф про споконвічну належність українських теренів до Російської імперії, про штучний характер української державності. Спочатку термін "русский мір" трактувався як "м'яка сила", спрямована на підтримку та захист культурних інтересів співвітчизників. Так, у 2006 р. В. Путін вважав, що "русский мір" може й має об'єднати всіх, для кого дорогі російське слово і російська культура, де б вони не жили, у Росії чи за її межами. Ця нав'язлива ідея поступово еволюціонувала від поетичної метафори до ідеологічного концепту й політичної технології. Ідеологи та пропагандисти "русского міра" (М. Гефтер, О. Дугін, К. Ернст, Д. Кісельов, А. Кураєв, С. Кургінян, Е. Лімонов, А. Мігранян, Н. Міхалков, Г. Павловський, З. Прилепін, А. Проханов, Т. Сергейцев, М. Сімонян, В. Соловйов, Г. Сурков, В. Цимбурський, К. Шахназаров) сподівалися втягнути Україну в євразійський простір через її участь у проєкті створення панросійської ідентичності шляхом реалізації таких угод між країнами-членами СНД, як "Угода про гуманітарну співпрацю держав-учасниць СНД" (2005 р.) та "Угода про міждержавний фонд гуманітарної співпраці держав учасниць СНД" (2006 р.), якими передбачалася співпраця у гуманітарній сфері, зокрема у культурі, освіті, науці, архівній справі, інформації та масовій комунікації, спорті, туризмі, роботі з молоддю. З часом захист прав російських співвітчизників став основним положенням концепту "русский мір", був поглинутий ним. До категорії "співвітчизники", як це було зафіксовано у російському законодавстві, віднесли не лише громадян Росії, а й усіх, хто спілкується російською мовою й вважає її рідною [Калакура, 2023, с. 609].

Свідченням того, що "русский мір" з ідеологічного концепту трансформувався на гнучку й продуману технологію під патронатом російської держави, стала діяльність заснованого у 2007 р. Фонду "Русский мір" як найбільш видимого інструменту підтримки

проросійських організацій. Офіційно метою його діяльності було поширення російської культури та підтримка гуманітарних наук. Основним, але не єдиним, партнером Фонду в Україні була Всеукраїнська координаційна рада організацій російських співвітчизників, до якої входило понад 140 неурядових організацій, що опікувалися просуванням в Україні російської (руської) культури. Та за такою "культурологічною" діяльністю чітко простежувалася структурована робота щодо зв'язків із діаспорою, її підтримки та подальшої роботи, що спрямована на контакти із політичними та бізнесовими колами країн і збільшення впливу окремих представників діаспори. Орієнтовна схема діяльності Фонду станом на 2011 рік мала такий вигляд: група лобювання через комерційні та державні структури РФ фінансувала проекти Фонду "Русській мір" через ЗМІ, культурні центри (у Дніпрі, Донецьку, Луганську, Харкові, Києві, Рівному), неурядові організації, УПЦ МП (11790 громад, 179 монастирів, 4256 недільних шкіл, 108 періодичних видань) [Охотін, 2011]. Тож, технологічне втілення "русского міра" використало практично усі доступні на той час несилкові методи на рівні держави, медіа, освіти, громадської роботи та підприємництва для об'єднання російських державних і руських культурних діячів та комерційних структур, досвіду розбудови транснаціонального бізнесу та встановлення геополітичної гегемонії. Тобто стало частиною практичної політики – "м'якою силою". Чималою мірою завдяки цим зусиллям РФ вдалося з другої спроби привести до влади в Україні проросійського президента В. Януковича та його Партію регіонів, які спробували радикальними методами повернути Україну в лоно "русского міра".

У 2014 році, після Революції Гідності, окупації АР Крим і частин Донецької та Луганської областей, концепт "русского міра" було модернізовано з розрахунку на те, що російськомовне населення чи населення з "подвійною ідентичністю" у разі переходу гібридної війни у відкритий збройний конфлікт з Україною підтримає сепаратистські ідеї й сприятиме переходу під контроль російської адміністрації південних та східних областей України. Тепер ішлося вже не про захист мовних та культурних традицій, а про "право" РФ приєднувати до себе або сприяти створенню

маріонеткових квазідержавних утворень на територіях, де проживає значна кількість етнічних росіян [Горелов та ін, 2017, с. 29]. Отже, з початком російсько-української війни акцентуалізація "русского міра" зі світоглядного концепту змістилася у бік функціонально-ідеологічної опори державної політики "рашизму".

У 2018 р. редакція російського видання "Россия в глобальной политике" констатувала, що події 2010-х років перевели поняття "русский мір" зі сфери інтелектуальних пошуків у інструмент практичної політики, унаслідок чого воно стало більш дієвим, але зіштовхнулося зі спротивом, у тому числі воєнно-політичним ["Русский мир"-2030 ..., 2018]. Самі клевети "русского міра" визнають, що після 2014 р. намітилася його криза як концепції (як "русский мір" розглядає частина його апологетів – О. Л.) й як політики, які у нових реаліях потребували корегування. Вони вважають, що "визрівання "русского міра" як доктрини й як набору практичних заходів запізнивалося порівняно з політичними процесами, що ускладнювали становище русскіх на пострадянському просторі". Заходами корегування вони вважають: 1) доктринальну добудову поняття "русский мір" шляхом ухвалення певного базисного документа; 2) прив'язку поняття "співвітчизник" до носіїв русської мови; 3) обумовлення співробітництва з сусідніми державами, їхніми практичними зусиллями з забезпечення мовних і культурних прав русскіх; 4) необхідність дотримання балансу між поверненням співвітчизників до РФ і збереженням їхніх громад за кордоном (як елементу тиску на уряди цих країн – О. Л.); 5) вплив на "історичні політики" пострадянських країн шляхом просування ідеологем про те, що Російська імперія була для них не тюрмою народів, а їхньою колискою, а СРСР – "інкубатором державності" [Волхонский и Муханов, 2019, с. 58, 61, 63]. Власне кажучи, численні прояви практичної реалізації цих "настанов" ми спостерігаємо в умовах повномасштабного воєнного вторгнення у вигляді стрімів російських (русскіх) блогерів – "експертів" та "аналітиків". Чи не найяскравішим і показовим прикладом була дискусія російської блогерки й журналістки Ю. Латиніної та українського журналіста В. Портнікова про сутність і характер російського імперського спадку на YouTube-каналі Фейгин Live [Фейгин Live,

2024]. І подібних прикладів можна знайти безліч як з боку російських урядовців, так і від "політв'язнів" або "політемігрантів".

Отже, "рашизм" і "руській мір" – це ніби дві сторони однієї медалі. За низкою позицій вони збігаються, за низкою – мають відмінності. Спільним для них є основоположна ідея – обґрунтування особливої історичної й цивілізаційної місії та права російських державних утворень на експансію ("збирання земель"), на власну зону панування в геополітичному просторі, протистояння "колективному Заходу", винятковість рускxх і заперечення повноцінної ідентичності й суб'єктності сусідів. І "рашизм", і "руській мір" інтегровані в політику та релігійний дискурс.

Відмінності полягають у пріоритетних цінностях: якщо для "рашизму" першочерговими є культ держави, вождя, сили, війни, то для "руського міра" більш притаманною є "м'яка сила", культура, мова, традиції, релігія. Відповідно, різними є методи досягнення цілей. Для "рашизму" як державної політики такими є сила й відкрита агресія (війна, терор, колонізація, геноцид) для захоплення, знищення. Для "руського міра" – просування впливу РФ гібридними, "мирними" способами через інтеграцію, лояльність для створення "середовища впливу".

Та головною, фундаментальною відмінністю між "рашизмом" і "руським міром" є їхня принципово різна природа й перспектива. "Рашизм", по суті, альтернативна назва фашистського режиму "путінізму". "Рашизм" нероздільний з режимом і його вождем – В. Путіним. Відповідно, як і решта аналогічних фашистських режимів, він існуватиме рівно стільки, скільки житиме вождь. Інша річ "руський мір". Він існував до В. Путіна та з великою імовірністю не зникне разом з ним, а існуватиме доти, доки існує імперська російська державність. Зрештою, в РФ поняття "рашизм" сприймається як ворожа вигадка, на відміну від "руського міра", який є однією зі "скреп".

Загроза духовним та моральним цінностям України. Основними духовними та моральними цінностями України ми визначили гідність людини, волю як життєву потребу, повагу до історії й історичної пам'яті, повагу до природи / землі, працьовитість. Як уже зазначалося, як державна практика "рашизму", так

й ідеологічний концепт "руського міра" фактично заперечують цінність особистої людської гідності, підпорядковуючи її "вищим інтересам" держави (імперії).

Геноцидні практики є чи найвищим проявом зневажання людської гідності. "Рашизм", як типовий фашистський режим, системно реалізовував політику дегуманізації українців, фактично продовжуючи попередні імперські й комуністичні практики творення з українців образу ворога: петлюрівців, куркулів, українських буржуазних націоналістів та бандерівців. Вони знов стали у нагоді російським пропагандистам у створенні образу "віроломних українців", які зрадили Російську імперію, СРСР і загалом увесь "руський мір". Ті самі метафори та лексеми допомогли створити дегуманізований образ українського народу. Упродовж останніх двадцяти років у російському інформаційному просторі впроваджувалася і, врешті-решт, ствердилася думка про українців-націоналістів, які нібито загрожують росіянам (руссіям) навіть самим фактом свого існування. Відтак в російському суспільстві легітимізувалася ідея "випереджальної" війни проти суверенної України та знищення її населення. На шляху до геноциду української нації були усунені будь-які запобіжники [Кузіна, 2023]. Так, станом на 7 січня 2024 р., з початку повномасштабного вторгнення, за інформацією Національної поліції відкрито понад 111 тис. кримінальних проваджень за фактами вчинення на території України злочинів російськими військовослужбовцями та їхніми пособниками [Урядовий портал, 2024].

Такої великої кількості задокументованих злочинів, неправомірних, жаклих дій проти мирного населення історія ще не знала. Після того, як цивілізований світ побачив кадри з української Бучі, Ірпеня, Маріуполя, Рубіжного, Мотижина та інших міст і селищ, скрізь, звідки вибивали загарбників було одне й те саме: катівні, фільтраційні табори, масові поховання, знищені й покалічені долі [Лоза, 2024, с. 277].

Якраз на початку квітня 2022 р., саме у ті дні, коли увесь світ жакнувся від побачених наслідків і свідчень злочинів російських окупантів у щойно звільнених українських містах Київщини (Бучі, Ірпені, Бородянці та інших), на сайті російського державного

пропагандистського ресурсу "РИА Новости" було опубліковано статтю Т. Сергійцева "Что Россия должна сделать с Украиной" [Сергійцев, 2022]. По суті, цей текст можна вважати офіційним програмним документом – керівництвом до дії зі знищення усіх форм української ідентичності та її носіїв. Зокрема, у ній пояснювалося, що мається на увазі під "денацифікацією" України – ліквідація українців як нації, розчленування України на окремі "народні республіки" під контролем РФ, викорінення назви "Україна", знищення українського політичного класу і всіх, хто захищає Україну, етнічні чистки – фактично, здійснення політики геноциду.

Практично всі ці заходи були реалізовані на тимчасово окупованих РФ територіях України. Так, на ТОТ було створено систему фільтраційних таборів для виявлення, затримання та фільтрації українських громадян, які становлять загрозу російському окупаційному режиму, усіх, хто має проукраїнські погляди, військовополонених тощо. Тих, хто не пройшов фільтрацію, катують і вибивають свідчення, іноді – вбивають [Виноградов, 2022]. Частину затриманих незаконно переміщували до РФ. Наприклад, радник мера Маріуполя П. Андрющенко заявляв, що навколо Маріуполя розгорнуто чотири фільтраційні табори, в яких утримують людей перед депортацією в Росію [Зотова та Чурманова, 2022].

Один з творців "руського міра" – А. Дугін фактично спробував аргументувати заперечення права України на незалежність, розглядаючи прагнення до волі як вияв хаосу, а так звану "СВО" – як війну "хаосу Заходу" проти "руського порядку" [Дугін, 2022]. А російська держава вживає всіх можливих заходів для знищення волі як життєвої потреби українців. Особливо активно використовуються наративи про "один народ", "раздельонний народ", "Україна – штучна держава" і т. д. Сучасна російсько-українська війна з боку агресора значною мірою підживлюється поширенням уявлення про Україну як *failed state*, про "штучність" української нації, й це є своєрідним ідеологічним фронтом, який для агресора є не менш важливим за власне воєнний. Так, у 2021 році знаковою і резонансною стала стаття В. Путіна "Об историческом единстве русских и украинцев", у якій "обґрунтовується" теза про те, що

росіяни й українці – один народ, який належить до одного історичного і духовного простору. Особливу небезпечність саме нарративу про "один народ" продемонстрували результати низки соціологічних опитувань в Україні, проведених після публікації статті В. Путіна. Зокрема, за результатами опитування Соціологічної групи Рейтинг у липні 2021 р. 41% опитаних були згодні з заявою В. Путіна про "один народ", хоч більшість (55%) – ні. На Сході, а також серед парафіян УПЦ МП з думкою В. Путіна тоді погодилися понад 60% опитаних [*Суспільно-політичні настрої населення ...*, 2021]. Керівник Соціологічної групи "Рейтинг" О. Антипович в інтерв'ю інтернет-виданню "Телеграф" пояснив тоді, що такий результат обумовлений дієвістю маніпулювання із поєднанням у один меседж формулювань "один народ" і "єдиний історичний і культурний простір" та свідчить радше про ефективність російської пропаганди [Забелина, 2021]. За півроку розпочалося повномасштабне воєнне вторгнення РФ, а більшість територій України, жителі яких погодилися з маніпулятивним нарративом про "один народ", досі перебувають в окупації або у зоні бойових дій. І цей нарратив не втратив актуальності й на четвертий рік повномасштабної війни, принаймні для русско-російської пропаганди і чутливих до неї жителів усієї України.

Паралельно пропаганда РФ спотворює або привласнює українську історію, руйнує об'єкти культурної спадщини України, тим самим загрожуючи цінності поваги до історії, історичної пам'яті. Так, за даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, станом на середину 2025 року унаслідок російської агресії загальна кількість пошкоджених пам'яток культурної спадщини в Україні становить 1482 об'єкти. З них національного значення – 145, місцевого – 1232, щойно виявлених – 105. Пошкоджень зазнали пам'ятки культури у 18 областях та м. Києві. Найбільших втрат і збитків культурна інфраструктура зазнала у Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській, Миколаївській, Запорізькій та Сумській областях [Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, 2025]. Не припиняється також системна робота РФ з руйнування пантеону українських героїв, особливо на ТОТ, де РФ має можливість застосовувати увесь комплекс адміністративних заходів.

Повага до природи і землі є ще однією національною цінністю України, яку систематично нищить РФ. Найпоказовішими в цьому сенсі є злочини, вчинені російськими військовими на Чорнобильській і Запорізькій АЕС, а особливо – екоцид під час підриву Каховської ГЕС у 2023 році. Сюди ж належать лісові пожежі, заміновані поля у зоні бойових дій. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, за перші 1000 днів війни екологічна шкода, завдана воєнними діями, оцінювалося приблизно в \$71 млрд. Через бойові дії та лісові пожежі за майже три роки війни потенціал поглинання парникових газів українськими лісами зменшився на 1,7 млн тонн. Загалом через війну вже пошкоджено 3 млн гектарів лісів. А забруднена вибухонебезпечними предметами територія України становить 139 000 кв. км [Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, 2024].

За оцінкою Міжнародної організації праці, лише за перші місяці повномасштабного вторгнення РФ від 30% до 50% підприємств України повністю припинили роботу. Це призвело до втрати 4,8 мільйона робочих місць [*Як російсько-українська війна ...*, 2022]. Тобто, окрім матеріальної шкоди, загрозу існуванню України становить значна втрата людського капіталу. Станом на 31 грудня 2024 р. лише прямі збитки в Україні сягнули \$176 млрд. Найбільшими визначено потреби реконструкції та відновлення у житловому секторі (майже \$84 млрд). Далі йдуть транспортний сектор (майже \$78 млрд), енергетичний та видобувний сектори (майже \$68 млрд), сектор торгівлі та промисловості (понад \$64 млрд) та сільське господарство (понад \$55 млрд). У всіх секторах вартість лише розчищення та управління завалами сягає майже \$13 млрд доларів [*Оновлена оцінка потреб України ...*, 2025]. Та руйнування економічного й трудового потенціалу України внаслідок агресії РФ неможливо оцінити лише цифрами. Спалювання або викрадення українського збіжжя, руйнування підприємств (символом чого став комбінат "Азовсталь") – це фактично криза для такої цінності, як працьовитість, якою українці завжди пишалися як своєю національною рисою.

Отже, узагальнено системна руйнація духовних та моральних цінностей України через "руські" і "російські" загрози ґрунтується

на пригніченні особистої людської гідності, її підпорядкуванні "вищим інтересам" держави (імперії). Вона реалізується через дегуманізацію і масові злочини (об'єкт впливу – гідність); заперечення свободи (об'єкт впливу – воля); історичне привласнення та руйнування пам'яті (об'єкт впливу – повага до предків); екоцид (об'єкт впливу – повага до природи, землі); руйнування економічного й трудового потенціалу (об'єкт впливу – працьовитість).

Загроза культурним цінностям України. Основними культурними цінностями України ми визначили мову, духовність і релігію, мистецтво і традиції, освіту і науку, етнокультурну ідентичність. Певною мірою вони тісно пов'язані з цінністю історії, історичною пам'яттю. Зокрема це стосується цінності мистецтва і традицій України. У цьому напрямі працюють ті самі методи нищівного впливу, що й стосовно історії, історичної пам'яті: руйнування культурної та історичної спадщини.

Українська мова завжди була об'єктом нищення для усіх без винятку російських державних утворень – від імперії до федерації. Від Валуєвського циркуляра (1863 року) та Емського указу (1876 року) до наших днів російська влада проводила політику послідовного витіснення української мови як ключового маркера української ідентичності, її заміщення мовою русскою. Практика сучасної РФ щодо української мови на ТОТ характеризується як державна політика русифікації та лінгвоциду. Зокрема, там українська мова нині є фактично забороненою в сфері освіти. В окупованому Криму та на захоплених територіях Донецької й Луганської областей українську викладали лише "за заявою батьків". З 1 вересня 2023 р. на окупованих частинах Херсонщини і Запоріжжя вивчення української мови для школярів перестало бути обов'язковим, і батькам пропонували обрати, яку мову вивчати як рідну – російську чи українську. При цьому 46% учнів шкіл (а точніше – їхніх батьків) на окупованій РФ території Запорізької області тоді висловили бажання вивчати українську мову [46% школярів з тимчасово окупованої частини ..., 2023]. Тож з 1 вересня 2025 р. окупаційна влада РФ в особі її міністерства освіти видала наказ про виключення української мови з програми навчання в середніх школах. Як зазначив тодішній уповноважений

із захисту державної мови Т. Кремінь, лінгвоцид – один із найнебезпечніших ризиків у гуманітарній сфері, найбільше від якого постраждала саме сфера освіти. Українська мова та її конституційний статус не можуть бути предметом спекуляцій та політичних компромісів під час проведення переговорів із країною-агресоркою [Влада рф заборонила викладати ..., 2025]. Ця ремарка мовного омбудсмена не випадкова, адже серед безлічі "умов миру" з боку РФ, висловлених лише в 2025 р., міститься й вимога "гарантій захисту для російськомовного населення в Україні", зокрема під час саміту на Алясці 15 серпня 2025 р. В. Путін вимагав додаткового нормативно-правового оформлення офіційного статусу російської мови та права для Русскої православної церкви вільно діяти на території України [Бурич, 2025]. Отже, РФ намагається одночасно повністю знищити українську мову на ТОТ та підготувати решту території України до нової хвилі русифікації.

Питання духовності й релігії, а точніше Русскої православної церкви (далі – РПЦ) або її української філії – Української православної церкви Московського патріархату (далі – УПЦ МП), є іншим напрямом нищення культурних цінностей України. РПЦ виступає активним провідником ідей "русского міра", а її патріарх Кирило у 2022 р. фактично сакралізував війну проти України, хоч з цим і не погодився очільник УПЦ МП Онуфрій [*Патріарх РПЦ Кирило благословив ..., 2022*]. По суті, після Помаранчевої революції РПЦ вбачає своєю місією в Україні порятунок "русского міра" від "єресі українства" [Савченко, 2010]. Статус УПЦ МП в Україні є суперечливим: українська влада та експерти Державної служби з етнополітики (далі – ДЕСС) вважають її структурним підрозділом РПЦ, попри декларативні заяви УПЦ про самостійність. Після відмови Київської метрополії УПЦ МП підтвердити незалежність від РПЦ, 29 серпня 2025 р. ДЕСС подала позов про припинення діяльності УПЦ МП [*Експерти розповіли про наслідки ..., 2025*]. Водночас УПЦ МП суголосно з РПЦ активно поширюють наративи про "неканонічність" Православної церкви України (далі – ПЦУ). За будь-яких обставин діяльність РПЦ і УПЦ МП загрожує релігійній згоді в Україні та руйнує духовну окремішність українців. Отже, доктринальні положення "русского міра" використовуються у сфері

духовності й релігії як інструмент війни РФ проти України як на ТОТ, так і на решті її території.

Крім нищення об'єктів історичної та культурної спадщини як частини унікальної української історії та історичної пам'яті, РФ також вдається до апропріації (культурного привласнення) та спотворення частини українських традицій і мистецтва. Тут "руськіє" і "російські" загрози переплітаються дуже тісно. На неофіційному, побутовому рівні культивується уявлення про українські традиції як частину руської культури. На офіційному здійснюється легітимізація викрадення української культурної спадщини. Росія широко практикує поглинання інших культур як власних, привласнення митців поневолених народів та розмивання їхньої національної ідентичності з дальшим просуванням у світі їх як частини "русської культури". Так, російські артисти та пропагандисти привласнили багато українських пісень, іноді повністю змінюючи їхній зміст, щоб служити імперіалістичним цілям проти України [*Образ до образу: культурна апропріація ...*, 2025]. І таких крадіжок – безліч. Росія привласнила художників Іллю Рєпіна, Івана Айвазовського, письменників Миколу Гоголя, Антона Чехова, конструктора Сергія Корольова і багато інших. Інший приклад – зазіхання на нематеріальну спадщину, зокрема на страви української кухні, які поступово "інтегрували" у російську кухню через радянську ідеологію кулінарної уніфікації. Яскравим прикладом стала реакція РФ на визнання культури приготування українського борщу об'єктом нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО у липні 2022 року. Зрештою, РФ просто викрадає українські культурні цінності з окупованих територій. Так, лише у Криму від початку російської окупації і до 2022 р., за даними ЮНЕСКО, РФ привласнила 4095 пам'яток культурної спадщини. Руйнування, незаконне привласнення або маніпулювання культурно значущими місцями слугує інструментом домінування та конфронтації. Вони часто є частиною ширшої стратегії переписування історії. Йдеться про переосмислення культурного, а отже, і геополітичного виміру спірної або завойованої території [Rosén, 2022]. Отже, РФ використовує нематеріальну спадщину як інструмент пропаганди і впливу на суспільну думку в контексті війни проти України.

Про русско-російську загрозу українській освіті й науці сказано й написано вже багато наукових, публіцистичних та інших робіт. Увесь світ був свідком того, як у перші дні повномасштабного вторгнення окупанти насамперед викрадали, катували й вбивали українських освітян, спалювали підручники з історії, української мови та літератури. Один із головних елементів російської політики на тимчасово окупованих територіях – максимальна асиміляція українців, особливо молоді, через освітні програми. Так, школи перетворені на центри пропаганди. Зміни в освітніх програмах передбачають введення нових предметів, які активно сприяють асиміляції. Одним із таких предметів є "Основи російської культури та історії", де учням розповідають про "велич" Росії, її історичні перемоги та роль у світовій політиці. Крім того, в школах активно впроваджують курс "служу Отчезеству", "сім'яведеніє" та "російська мова як державна" [Центр національного спротиву, 2024, с. 39]. Таким способом влада РФ провадить цілеспрямовану політику щодо інтеграції українських дітей на ТОТ у російський суспільний простір. Метою цієї політики є зміна самоідентифікації українських дітей.

У наукових колах досить поширеним є такий набір базових типів колективних ідентичностей – самоідентифікації індивідів: 1) наднаціональна (європейська, радянська тощо); 2) національно-громадянська (національно-державна); 3) регіональна (регіон, область, провінція); 4) локальна (місто, селище, район) та 5) інші типи (у т. ч. етнічна, культурна, релігійна тощо). Варіації такого поділу використовуються у соціологічних дослідженнях.

Українська ідентичність є головною мішенню для "руських" і "російських" загроз. Вона фігурує й як етнокультурна складова культурних цінностей, і як національно-громадянська складова політичних цінностей. Це засвідчує її важливість для забезпечення згуртованості суспільства, що є дієвим чинником стримування зовнішніх агресивних планів інших країн, оскільки значно посилює здатність держави протистояти внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам.

Якщо говорити про власне етнокультурну українську ідентичність, то "руськіє" та "російські" загрози щодо неї реалізуються за

трьома основними напрямками: *політичний* – численні заяви російських офіційних осіб, зокрема В. Путіна, про "один народ", "раздельонний народ" тощо; *ідеологічно-пропагандистський* – тексти ідеологів і пропагандистів, які заперечують саму можливість існування такої нації, як українська, називають її "вигадкою" (австрійського генштабу); вже згаданий *освітньо-культурний* – переписування історії в підручниках, заборона української мови й літератури. Останнє є практичним втіленням владних та ідеологічних "настанов". Так, у представленому у 2023 році новому підручнику з історії для 11-го класу широко цитуються заяви В. Путіна про "один народ", "штучність" Української держави, додано розділ обсягом 29 сторінок про так звану "СВО" [Мединский та Торкунов, 2023]. Як заявив на презентації міністр освіти РФ С. Кравцов, матеріал підручника спрямований на те, щоб "донести до школярів цілі", якими, за його словами, є "демілітаризація та денацифікація", а радник В. Путіна В. Мединський (виходець з України) прямо хвалився, що книга переписала минулу історію [Sauer, 2023]. Наразі є вже три перевидання цього підручника.

Отже, системна руйнація культурних цінностей України через "руські" і "російські" загрози спрямована на знищення культурного коду українців. Вона реалізується через державну політику русифікації на всіх рівнях (об'єкт впливу – українська мова); нищення духовної окремішності та дестабілізацію духовно-релігійної сфери (об'єкт впливу – духовність і релігія); апропріацію української культурної спадщини (об'єкт впливу – мистецтво і традиції); контрольоване державою формування лояльності до РФ (об'єкт впливу – освіта і наука); заперечення української самобутності (об'єкт впливу – етнокультурна ідентичність).

Загроза політичним та громадянським цінностям. Основними політичними та громадянськими цінностями України ми визначили – національно-громадянську ідентичність, патріотизм, державність – незалежність і суверенітет, демократію, верховенство права.

Для національної стійкості критично важливим є співвідношення різних типів ідентичностей, зокрема, відсоток мешканців, які

асоціюють себе насамперед як громадян України. Саме ця категорія українців на окупованих РФ територіях є головним об'єктом переслідувань, саме цю ідентичність окупаційні адміністрації прагнуть будь-що знищити [Ляшенко, 2023, с. 108–109].

Системна робота зі знищення української національно-громадянської ідентичності на ТОТ починається з дітей. Стосовно українських дітей під контролем окупантів проводиться системна робота зі стирання в них української та формування рускої ідентичності. Крім уже згаданих закладів освіти й науки для реалізації цієї мети використовуються різноманітні рухи та організації, які проводять пропагандистські конкурси та акції, що фінансуються за рахунок державного бюджету РФ. Одним із ключових центрів такої пропаганди на окупованих територіях став Мелітополь, захоплений у перші дні повномасштабного вторгнення [Центр національного спротиву, 2024, с. 35]. Показовою є й "рекламна кампанія" окупаційної влади Мелітополя із закликом "очиститися від нав'язаного українського нацизму", тобто змінити українське прізвище та ідентичність на вигадане російське під час отримання окупаційного паспорта [Шарабура, 2023].

У широкому розумінні, процес паспортизації населення ТОТ України є частиною комплексної стратегії російської влади, спрямованої на швидку інтеграцію тимчасово окупованих земель до складу РФ, а також на зміну демографічної та політичної ситуації на цих територіях. Паспортизація має на меті змусити мешканців окупованих територій прийняти російське громадянство, перетворивши їх на формальних громадян РФ. Особливо цей процес пришвидшився в другій половині 2024 року, адже місцеві окупаційні адміністрації отримали завдання до 1 січня 2025 року паспортизувати 100% населення ТОТ [Центр національного спротиву, 2024, с. 33]. Поширення російського правового режиму на окуповані території України та нав'язування українцям російського громадянства суперечить фундаментальному принципу міжнародного гуманітарного права – *status quo ante bellum*. Такі діяння свідчать про намір РФ не просто окупувати, а й анексувати та якнайшвидше інтегрувати захоплені території до свого складу. Відповідно, набуття громадянства іншої держави не унаслідок

вільного вибору особи, а під примусом, який може виражатися як у фізичному, так і психологічному впливі, а також у створенні атмосфери примусу, не може вважатися правомірним, є нав'язуванням громадянства та суперечить нормам міжнародного права. Нав'язування громадянства дітям, за висновком авторів аналітичного звіту "Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ", має ознаки злочину геноциду [Микитин та ін., 2024, с. 11, 13]. Відповідно, примусова паспортизація може розглядатися як порушення міжнародного права і прав людини. Паспортизація є саме примусовою, адже без російського громадянства й інших документів мешканці окупованих територій фактично позбавлені можливості нормального існування, стають особами "другого сорту", ризикують втратити своє майно.

У період із серпня 2024 року до січня 2025 року українська соціологічна компанія "Active group" провела комплексне дослідження стану суспільства на ТОТ України, зокрема за темою "Ідентичність" [Звіт за результатами глибинних інтерв'ю ..., 2025, с. 4–5]. Ось лише деякі його результати:

1. Майже для всіх респондентів самоідентифікація за національністю (етнічністю) та за громадянством (паспортом) – це різні поняття. Більшість респондентів з території Донбасу, окупованої з 2014 року відчують себе ні росіянами, ні українцями, а певними "місцевими жителями", "донецчанами"; майже всі опитані з Криму ідентифікують себе як "росіяни"; майже всі респонденти з території Запорізької та Херсонської областей, які окуповані після лютого 2022 року, ідентифікують себе як "українців".

2. Респонденти з усіх окупованих територій зазначають, що більшість жителів, лояльних до України, виїхали, а ті, хто ідентифікує себе як "українців", намагаються не робити це публічно.

3. Чим довше триває окупація території, тим менше людей, які ідентифікують себе українцями, на ній залишається. Частина виїжджає, а частина змушено русифікується. На ТОТ, окупованих з 2014 року, жителів, які ідентифікують себе українцями, залишилося мало. На ТОТ, окупованих після лютого 2022 року, їх ще чимало, але з кожним роком стає дедалі менше.

Отже, нині на ТОТ триває цілеспрямоване нищення української ідентичності – як етнічної, так і громадянської. Фактично там відтворюється модель знищення української ідентичності, апробована ще сто років тому на Кубані, Стародубщині, Східній Слобожанщині та інших етнічних українських землях, коли, попри збереження мови, населення припиняло ототожнювати себе з українцями та Україною. Отже, на окупованих територіях українська ідентичність перебуває у стані кризи, а для решти вільної України така загроза залишається потенційною.

Разом з ідентичністю під загрозою перебуває й така національна цінність України, як патріотизм. Стосовно неї також "руссіє" і "російські" загрози реалізуються комбіновано: через пропаганду (державну і недержавну), залякування і репресії проти активних проукраїнських громадян, дискредитацію українських національних символів і героїв тощо. Так, уже на самому початку вторгнення з бібліотек на тимчасово захоплених територіях почалися вилучення української історичної та художньої літератури, яка не збігається з постулатами кремлівської пропаганди [*Заборонені Бандера і Стус ...*, 2022]. Окупаційні адміністрації РФ змінюють символіку окупованих населених пунктів, називаючи це "геральдичною реформою". Здебільшого змінюють два пункти – форму щита (на прийнятій у російській геральдиці) та кольорову гаму (розводять жовтий і синій, щоб вони між собою не торкалися на гербах, щоб не було асоціації взагалі з українським прапором, з українськими кольорами) [Сич, 2025]. Хоч офіційної заборони українських свят в РФ нема, діє комплекс пропагандистських зусиль, спрямованих на витіснення українських свят.

Українська державність (держава) є споконвічною фобією та джерелом комплексу меншовартості для російських державних утворень – від імперії до так званої "федерації" – і, відповідно, пріоритетною ціллю для знищення. Власне, про це йдеться в уже згаданій статті Т. Сергійцева.

Будь-яка держава ґрунтується на таких основоположних компонентах: формі правління (структурна організація влади), державному устрої (політико-територіальна організація держави), політичному режимі (політична організація влади), а також державному (у

т. ч. територіальному) суверенітеті – як верховенстві державної влади всередині країни та її рівноправності у зовнішньополітичній сфері.

Особливо важливим є державний устрій. Як свідчить досвід формування державного устрою України під час відновлення / проголошення незалежності й у наступні роки, практично всі спроби його зміни (автономізація Кримської області, спроби автономізації Закарпатської області, проекти "Новоросія", "Донецько-Криворізька республіка", "Південно-Східна Українська Автономна Республіка", спроби легалізації в складі України "особливого статусу" так званих "ЛНР" і "ДНР", або ОРДЛО) мали на меті або створення у складі унітарної держави адміністративно-територіальних одиниць з особливим статусом (впровадження елементів федералізму), або повне перетворення України на федеративну державу. Саме такий державний устрій за справжніми задумами авторів подібних проєктів мав би максимально послабити стійкість України. Показово, що найпершими окупованими в 2014 році Російською Федерацією українськими територіями стали саме АР Крим та Севастополь – місто зі спеціальним статусом.

З 2014 року РФ планомірно здійснює заходи з "інтеграції" до свого складу окупованих територій України. Для "легітимації" захоплення українських територій проводилися псевдореферендуми (у 2014 році – у Криму та так званих "ЛНР" і "ДНР", у 2022 році – на тимчасово окупованих територіях Запорізької і Херсонської областей). Ця так звана "інтеграція" порушила український суверенітет, руйнує державний устрій України, спотворює форму правління і політичний режим на тимчасово окупованих українських територіях.

РФ завжди шукала способи відновити в Україні проросійський "маріонетковий режим". Одна з таких думок була висловлена російським диктатором у 2025 році, коли 27 березня він запропонував обговорити ідею запровадження в Україні тимчасового зовнішнього міжнародного управління. Він пояснив це необхідністю провести в Україні "демократичні вибори" і "привести до влади дієздатний уряд, який користується довірою народу", з яким

можна було б вести переговори про мир [Путін запропонував запровадити ..., 2025].

У 2025 році посилюється тиск на Україну, щоб примусити добровільно відмовитися від суверенітету над окупованими територіями. На наш погляд, шляхом до втрати української державності можна вважати будь-які офіційні ініціативи чи навіть неофіційні розмови про так звані "територіальні поступки" в обмін на "мир" або "гарантії безпеки", адже РФ ніколи не змирилася з існуванням будь-якої Української держави. У цьому контексті, крім територіальних вимог РФ, вважаємо за потрібне звернути увагу на загрозу державності й територіальній цілісності України, яка має внутрішньоукраїнське походження: *тиражування* результатів соціологічних досліджень про "готовність до територіальних поступок", у яких, зокрема, маніпулятивно ототожнюються, з одного боку, якнайшвидше досягнення миру й відмова від територій, а з іншого – загроза незалежності й відмова відмовлятися від територій. Пропагування так званих "корейського" чи "німецького" сценаріїв теж не витримує критики хоча б тому, що нині існують дві *корейські* держави, у роки Холодної війни існували дві *німецькі* держави. А на окупованих РФ українських територіях відбувається асиміляція населення та знищення всіх ознак української державності. Такою є загроза для кожної української області, яку зможе окупувати РФ.

Криза української державності на ТОТ тягне за собою кризу цінностей демократії та верховенства права. Це зумовлено самою фашистською сутністю сучасної РФ, про яку йшлося вище. Л. Гудков, спираючись на багаторічні соціологічні дослідження "Левада-Центру", неодноразово наголошував, що масова свідомість громадян РФ виразно маніфестувала нездатність створити сучасну, гуманну і правову Росію, воліючи відтворювати щоразу в нових історичних версіях державу тотального насильства. Власне, можна стверджувати, що українське питання та Україна як позірний образ "іншого" стали дискурсивною основою й політичним важелем консервативного розвороту, що впродовж останніх двох років перетворив російський державний гібрид на довершену авторитарну систему, котра йде шляхом автономізації та протиставлення себе світу [Якубова, 2022, с. 81, 90]. РФ не припиняє системної роботи з

реалізації мети якщо не знищити, то прив'язати Україну до "спільного майбутнього" з Росією. Тому державна машина РФ нищить нехай і недосконалі українську демократію та верховенство права на ТОТ та підтримує проросійські політичні сили на решті України в надії знов привести до влади режим, подібний режиму В. Януковича.

ТОТ фактично частково включені в систему російської "суверенної демократії" з її псевдовиборами та відсутністю опозиції. До серпня 2025 р. планувалося завершити утворення на ТОТ Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей "одномандатних (мажоритарних) виборчих округів". За задумом, уже в вересні 2026 року "депутати" до Держдуми РФ обиратимуться у зазначених регіонах як за мажоритарною (одномандатні виборчі округи), так і за пропорційною (за партійними списками) виборчими системами. Проте реальних виборчих процесів у міжнародно визнаному сенсі не відбулося, а Україною та міжнародною спільнотою це не визнається. На ТОТ АР Крим такі вибори проводилися з 2016 року. Станом на 2024 рік загальна кількість представників у Держдумі РФ, обраних на ТОТ України, становила 35 осіб (31 за пропорційною + 4 за мажоритарною) [Центр національного спротиву, 2024, с. 7–8]. Так, через незаконні псевдовибори і псевдообранців відбувається заміна демократичної моделі на авторитарну й тоталітарну. Паралельно здійснюється дискредитація українських виборчих інституцій через постійне поширення наративів про "нелегітимність" української влади після "єдиного легітимного" В. Януковича. Взагалі, РФ завжди підтримувала проросійські політичні партії в Україні. До 2014 року основними з таких були Партія регіонів та КПУ, а після Революції Гідності – "Опозиційна платформа – За життя". Були й інші маловпливові проросійські партії та громадські рухи. Саме вони просували в Україні ідеї федералізації, нейтралітету, єдиного культурного простору з РФ тощо, тим самим постійно розколюючи українське суспільство. Після 24 лютого 2022 року діяльність цих сил була офіційно заборонена, але їхня інфраструктура у деяких випадках може становити загрозу українській демократії та верховенству права.

На тлі нищення демократії неможливим є верховенство права. Особливо на ТОТ, де запроваджені норми російського кримінального права, використання законів для репресій. У цьому контексті слід згадати про деякі міжнародні нормативні правові акти, з яких вийшла РФ: Європейська конвенція з прав людини (з вересня 2016 року), Рамкова конвенція про захист національних меншин (з жовтня 2023 р.), Європейська конвенція про запобігання катуванням (з серпня 2025 р.). Саме в рамках такого правового нігілізму відповідно до кримінальних статей "про екстремізм", "про дискредитацію армії РФ" відбуваються ув'язнення цивільних українських (у т. ч. кримськотатарських) активістів, полонених українських військових, здійснюються їхні катування і вбивства в закладах пенітенціарної системи РФ. Так, станом на кінець серпня 2025 року лише у тимчасово окупованому Криму зафіксовано 1536 випадків складання матеріалів за статтею 20.3.3 КпАП РФ про "дискредитацію збройних сил російської федерації" [Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим, 2025]. Зазвичай такі справи обмежуються адміністративними покараннями, але є й випадки ув'язнення.

Отже, системна руйнація політичних і громадянських цінностей України через "русскіє" і "російські" загрози спрямована на тотальну зачистку ТОТ від традицій і артефактів української політичної присутності, а на решті території України – на дестабілізацію політичної ситуації, руйнацію й дискредитацію українських демократичних і правових традицій та інституцій. Вона реалізується через державну політику паспортизації (об'єкт впливу – українська національно-громадянська ідентичність); нищення й дискредитацію української символіки та героїки (об'єкт впливу – український патріотизм); "інтеграцію нових територій" – спроби легітимізації російської воєнної агресії та окупації частини України (об'єкт впливу – українська державність, незалежність, суверенітет); насадження рашистської тоталітарної моделі держави (об'єкт впливу – демократія); правове закріплення тоталітарних норм і практики політичних репресій (об'єкт впливу – верховенство права).

Загроза соціальним цінностям. Основними соціальними цінностями України ми визначили – сім'ю (родину), солідарність та

взаємодопомогу, рівність та повагу до прав людини, громадянську активність, справедливість.

Мабуть, одним із найбільш болісних впливів і наслідків російської геноцидної війни проти України є руйнування людських доль, українських родин. Одним з найбільших воєнних злочинів, за вчинення якого Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт президента РФ В. Путіна і уповноваженої при президентові РФ з прав дитини М. Львової-Белової, стало масове викрадення і примусове вивезення українських дітей. За оцінкою українського омбудсмана Д. Лубінця, станом на жовтень 2024 року кількість уже викрадених українських дітей становила понад 20 тис., а ще близько 1,5 мільйона українських дітей, які залишаються на окупованих територіях України, перебувають під високим ризиком депортації до РФ. Часто викрадених дітей відправляють у так звані "табори перевиховання", де їх зомбують російською пропагандою, змушують заперечувати своє українське походження [Омбудсман України, 2024]. За оцінкою Міжнародного комітету порятунку (IRC), до 2024 року кількість саме таких дітей сягала щонайменше 6 тис. Загалом же, згідно з опитуванням, проведеним IRC, 74% опитаних повідомили про насильницьке розлучення з близькою людиною [*Two years of full-scale war ...*, 2024]. За даними комплексного соціологічного дослідження, проведеного на замовлення Українського фонду "Благополуччя дітей" компанією "4Service", у 2025 р. кожен другий українець чи українка перебувають у розлуці з близькими через війну. Найбільше сепарацій припадає на подружжя (38%), з іншими близькими родичами (34%), з батьками або одним з них (24%), 11% опитаних вказали, що живуть нарізно з дітьми (серед чоловіків таких 36%) [*Розділені війною ...*, 2025].

Три з половиною роки повномасштабної війни та понад одинадцять років локальної війни загалом з усіма наявними та імовірними її наслідками об'єктивно викликають так звану "втому від війни". Так, за результатами опитування соціологічної служби *Gradus Research*, станом на середину 2025 року 87% українців визнають, що відчувають стрес. Найпоширенішими емоціями є втома (55%) та напруга (41%), а також зневіра (34%), роздратування (33%), страх (30%). Єдиною зіставною позитивною емоцією

є надія (36%) [*Українці виснажені, але не зневірені ...*, 2025]. Самі собою ці показники є об'єктивною оцінкою психологічного стану суспільства. Але русско-російська загроза проявляється через маніпуляції: пропаганду "втоми від війни" задля підризу довіри до влади, сіяння розбрату між різними суспільними верствами, створення між ними нових ліній розколу. Тобто до стресів війни додаються ще й стреси відносин. За оцінкою директора Інституту соціології НАН України Є. Головахи дослідження не демонструють такого рівня напруженості за лініями потенційного розколу, які могли б спричинити руйнівні громадські конфлікти. Але потенціал їхнього посилення цілком реальний і є метою РФ [Конюченко, 2025]. Одним з напрямів є системна дискредитація волонтерського руху, зокрема поширення інформації про корупцію й розкрадання коштів різноманітними волонтерськими фондами. Доповненням до пропагандистських маніпуляцій є військовий інструмент – щоденне систематичне виснаження ресурсів через руйнування інфраструктури, вбивства цивільних під час масованих повітряних атак.

На окупованих територіях також застосовуються методи переслідування волонтерів і блокування гуманітарної допомоги (окрім піар-акцій РФ). Особливо небезпечними з погляду руйнування української солідарності є інформаційна ізоляція й деморалізація через дезінформацію й наративи про неминучість окупації та зраду України. Російська пропагандистська машина прагне увічнити розбіжний наратив щодо мешканців територій, які тимчасово окуповані, деокуповані або перебувають на передовій, що викликає постійні суперечки в українському суспільстві. За допомогою маніпулятивних наративів вони просувають ідею про те, що Україна без розбору каратиме мешканців деокупованих територій, навіть тих, хто не став на бік окупантів. Пропонуючи це, вони мають намір закріпити переконання, що український контрнаступ є небезпечним для мешканців тимчасово окупованих територій. Крім того, вони поширюють дезінформацію про погіршення рівня життя після звільнення та нібито широкомасштабне переслідування "невинних" правоохоронними органами. Навпаки, вони вихваляють переваги союзу з окупантами, посиляючись на безпроблемне отримання російського паспорта, відсутність примусового призову,

негайний ремонт інфраструктури та гарантовані соціальні виплати [Сливенко та ін, 2023]. Практично такими або подібними способами реалізуються русско-російські загрози такій цінності України, як громадянська активність.

Рівність і права людини та справедливість, як цінності України нищаться через русско-російські загрози через методи, які застосовуються стосовно цінностей людської гідності й національно-громадянської ідентичності, про які йшлося вище.

Отже, системна руйнація соціальних цінностей України через "русские" і "російські" загрози спрямована на руйнування мирної повсякденності, соціального розвитку України, перетворення її на "територію Руїни". Вона реалізується через розрив родинних зв'язків, руйнування сімей (об'єкт впливу – сім'я, родина); підрив суспільного єднання й намагання РФ створити нові лінії розколу та насадження рашистської тоталітарної моделі держави (об'єкти впливу – солідарність і взаємодопомога та громадянська активність); політику паспортизації та дискримінації не громадян РФ (об'єкт впливу – рівність і права людини); дегуманізацію і масові злочини та їхнє заперечення й відсутність покарання (об'єкт впливу – справедливість).

Висновки. Російська воєнна агресія вплинула на всі без винятку сфери життєдіяльності України й поставила під загрозу перспективи її існування як суверенної держави, а українців – як нації. При цьому загроза з боку РФ має дуалістичну природу й поділяється на "російську" та "русскую".

"Російська" загроза національним цінностям України – це цілеспрямована й методична діяльність державного апарату РФ або державна політика "рашизму". Тоді як "русская" загроза – це, по суті, екзистенційна "війна за душі" переважно в форматі концепту "русского міра". Їхня мета одна – знищення України як держави та українців як нації. Тому часто ці дві загрози реалізуються узгоджено. Але кожна має свої цілі і методи їх досягнення.

В умовах війни *кожна* національна цінність України перебуває або у стані безпосередньої загрози на підконтрольній Уряду України території, або в стані кризи на ТОТ України. Це дає підстави для висновку про те, що русско-російська загроза для національних

цінностей України є екзистенційною. Особливо слід виокремити критичність русско-російської загрози таким цінностям, як ідентичність (етнокультурна і національно-громадянська), державність і суверенітет (особливо територіальний). Суспільний консенсус щодо непорушності статусу незалежної держави та загальне усвідомлення мешканцями країни своєї ідентичності є фундаментальними національними цінностями. Згуртованість суспільства у цих питаннях є дієвим чинником стримування зовнішніх агресивних планів інших країн, оскільки значно посилює здатність держави протистояти внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам. І навпаки – відсутність суспільного консенсусу щодо непорушності статусу незалежної держави, її територіальної цілісності та *стійкої* національно-державної (громадянської) ідентичності провокує агресію з боку інших країн.

Нині ТОТ фактично стали полігоном відпрацювання моделі нищення української ідентичності та державності, яку РФ здатна поширити на будь-які інші захоплені території України. Російська окупація становить загрозу для української ідентичності як етнічної, так і громадянської. Чим довше триває тимчасова окупація території, тим менше людей, які ідентифікують себе українцями, на ній залишається. Відповідно, чим тривалішою буде криза української ідентичності на ТОТ унаслідок контролю над ними РФ, тим важче буде їх повернути й відроджувати на них українську ідентичність та відновлювати українську державність. Криза як найвищий рівень загрози українській державності на ТОТ є моделлю нищення всієї Української держави.

Політична практика "рашизму" та ідеологічний концепт "русского міра" становлять цілком конкретну загрозу практично для кожної з національних цінностей України. Не завжди ці загрози однаковою мірою виявлені: на ТОТ є всі підстави говорити про їхню тотальну *кризу*, тоді як на неокупованій частині загрози варіюють від ризиків у тилкових регіонах до кризи у прифронтових.

Практичні переваги розрізнення "російських" і "русскіх" загроз полягають, по-перше, в уникненні безрезультатної боротьби з епістемологічною невизначеністю без розуміння звідки й яка загроза походить. По-друге, уможливує створення "матриці впливів".

По-третє, дає можливість більш ефективно формувати комплексну національну безпекову стратегію. По-четверте, забезпечує ефективніше управління ризиками.

Практично-прикладне значення розрізнення "російської" та "руської" екзистенційних загроз національним цінностям України полягає у можливості більш точної ідентифікації: 1) походження (джерела); 2) засобів реалізації; 3) об'єктів впливу (цінностей) і цільової аудиторії; 4) засобів протидії.

У науково-практичному сенсі такий структурний підхід (обґрунтування розрізнення "руської" і "російської" загроз та особливостей їхнього впливу на кожен окрему цінність) може слугувати "матрицею" для дальших досліджень російсько-української війни.

РОЗДІЛ II

ЗАХИСТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ КОГНІТИВНОЇ ВІЙНИ

У контексті суспільно-політичних та соціально-культурних трансформацій, спричинених війною Росії проти України, особливої актуальності набуває захист національної ідентичності. Національну ідентичність визначаємо як спільний набір цінностей, переконань, історичної пам'яті, культурних кодів та мови, які об'єднують націю. Це основа її стійкості, суверенітету та здатності до розвитку. Ключовими аспектами національної ідентичності є національна свідомість, культурна та мовна належність, історична пам'ять, відчуття єдності та солідарності із його потужним консолідуючим ефектом, який забезпечує об'єднання людей на основі спільних цінностей та прагнень.

Під впливом збройної агресії РФ в Україні відбувається переосмислення базових засад політичної єдності, державного управління, громадянської відповідальності та історичної пам'яті. У цьому процесі ідентичність – як система цінностей, символів і колективних уявлень про себе – стає як ресурсом спротиву, так і мішенню інформаційно-психологічного тиску у рамках когнітивної війни.

Протистояння в умовах когнітивної війни є порівняно новим явищем, поява якого зумовлена можливостями, що їх забезпечує сучасний розвиток засобів масової комунікації. Можливість впливати на думки людей тією чи іншою мірою існувала завжди, однак тривалий час була обмежена лише особистим спілкуванням або рукописними документами. Зміни настали з появою технологій, які зробили комунікацію масовою. Йдеться про винахід друкарського верстата, період "газетної революції", появу радіо та телебачення, епоху Інтернету. Можливість масового друку книг, листівок і газет підірвала монополію церкви та еліти на поширення інформації, відкривши шлях до поширення нових ідей, включно із релігійною та політичною пропагандою. З розвитком промисловості,

підвищенням рівня грамотності та появою дешевих щоденних газет інформація стала доступною для широкого загалу населення. Це дало змогу формувати суспільну думку. Поява радіо і телебачення дозволили передавати повідомлення миттєво та одночасно до мільйонів людей, що дало змогу справляти вплив на них у рамках пропаганди та мобілізації. З появою Інтернету та соціальних мереж масовий вплив набув нового виміру. Користувачі дістали можливість не лише споживати, а й виробляти та поширювати інформацію. Це, з одного боку, демократизувало комунікацію, а з іншого – створило середовище для швидкого поширення дезінформації, фейкових новин та маніпулятивних наративів.

Такі можливості дозволяють справляти деструктивний вплив, зокрема, й на національну ідентичність, загрожуючи руйнуванням системи цінностей громадян. Це обумовлює необхідність осмислення феномену когнітивної війни як складової сучасних гібридних загроз та визначення ефективних механізмів системної протидії ворожим впливам для захисту національної ідентичності України. Таке осмислення вимагає систематизації та уточнення понятійного апарату когнітивної війни, визначення її ключових інструментів і тактик. А захист національної ідентичності в умовах когнітивної війни потребує визначення і впровадження відповідного дієвого комплексу заходів протидії ворогу.

Теоретичні основи когнітивної війни. Поняття "когнітивна війна" (*cognitive warfare*) є порівняно новим у військово-політичному дискурсі: започатковане у концепції *мережецентричної війни*, розробленої у США на початку XXI ст., хоча окремі її елементи простежувалися у психологічних операціях та пропаганді упродовж століть [Claverie et al., 2021].

У серпні 2017 року директор Агентства оборонної розвідки США В. Стюарт в одному із виступів визначив когнітивну війну як "війну п'ятого покоління", а начальник штабу ВПС США Д. Голдфейн підтвердив цю тезу у вересні того ж року [*Chinese Military in-depth Analysis ...*, 2024].

НАТО оперативно інституціоналізувало нову доктрину: у 2020 році була опублікована концепція "Операція 2040", де наголошувалося на ключовій ролі інформаційної та когнітивної

складових у майбутніх операціях. У 2021 році з'явився перший комплексний звіт "Cognitive Warfare", підготовлений під керівництвом Ф. дю Крезеля, а також відбулася спеціальна наукова конференція, яка підсумувала, що саме пізнання та управління свідомістю стають домінантами війни майбутнього [*Chinese Military in-depth Analysis ...*, 2024].

Робоче визначення когнітивної війни базується на наявній літературі та концепції НАТО АСТ: "Когнітивна війна – це тактика, яка поєднує традиційні та новітні технології, а також заходи вище та нижче порога війни для досягнення когнітивних ефектів у населенні супротивника, а також у його політичних та військових лідерів" [Derpe & Schaal, 2024].

Когнітивна війна – це стратегічна боротьба за вплив на думки, переконання та поведінку людей шляхом маніпуляції інформацією та емоціями. Її мета – не фізичне знищення, а зміна когнітивних моделей (сприйняття, мислення, цінностей) цільової аудиторії, щоб така аудиторія діяла в інтересах противника. Це глибше, ніж просто пропаганда чи інформаційна війна, адже вона спрямована на фундаментальні когнітивні основи людини – її ідентичність, світогляд, систему ухвалення рішень. Зброєю когнітивної війни є слово, образ, емоція, маніпуляція, а головна оборона – освіченість, критичне мислення та міцна національна ідентичність. Тому, цілком зрозуміло, що когнітивна війна та національна ідентичність тісно пов'язані, оскільки головна мета когнітивної війни – контроль над мисленням людей та руйнування їхньої ідентичності.

На відміну від класичної інформаційної війни, яка переважно фокусується на інформаційному просторі (доступ до інформації, її поширення) і має на меті зміну зовнішніх обставин чи суспільної думки, когнітивна війна заглиблюється у когнітивну сферу індивідуума. Вона прагне впливати на мислення, переконання та емоції, змінюючи базове сприйняття світу, щоб людина сама ухвалювала "потрібні" рішення, що відповідають інтересам агресора. Її мета – не просто змінити думку, а трансформувати фундаментальні когнітивні структури (сприйняття, судження, переконання, цінності), що впливають на прийняття рішень та поведінку.

В основі ведення когнітивної війни лежить використання закономірностей, визначених провідними економістами у рамках дослідження поведінкової економіки. Зокрема, ідеї про ірраціональність людської поведінки і вплив когнітивних упреджень (Д. Канеман) та "поштовхів" (Р. Талер) дозволяють ефективно впливати на цільові групи. Це здійснюється шляхом експлуатації існуючих і формування нових психологічних вразливостей та соціальних розколів.

Основними рисами когнітивної війни є націленість на свідомість і підсвідомість (вплив на емоції, цінності, ідентичність, а не лише на логіку); використання дезінформації та маніпуляцій (спотворення фактів, створення фейків, емоційний тиск); довгостроковий характер (результати виявляються не одразу, а накопичуються з часом); гібридність (інтеграція з іншими видами гібридної агресії (кібератаки, економічний тиск, військова загроза); масштабність (охоплення широких верств населення, використання доступних каналів комунікації).

Ключовим інструментом когнітивної війни є дезінформація. Вона визначається як свідомо неправдива або маніпулятивно спотворена інформація, що поширюється з метою обману, введення в оману та досягнення певних політичних, економічних чи соціальних цілей [European Commission, 2018]. Дезінформація відрізняється від помилкової інформації (*misinformation*) наявністю наміру ввести в оману. Її форми можуть бути різноманітними: від повних вигадок (фейкові новини) до маніпулятивного використання правдивих фактів поза контекстом, створення емоційних нарративів, що розпалюють страх, ненависть або розчарування [Wardle & Derakhshan, 2017]. Застосування сучасних технологій, зокрема платформ соціальних мереж та алгоритмів штучного інтелекту, призводить до експоненційного зростання швидкості та масштабів поширення дезінформації, що створює значні виклики для її своєчасного виявлення та верифікації.

Найбільш типовими і поширеними формами дезінформації є: фейкові новини, тобто повністю вигадані історії; маніпуляція фактами (йдеться про вибіркове використання правдивих даних, вирваних із контексту, щоб створити хибне враження); конспірологічні

теорії, а саме – розповіді про "таємні змови", що підривають довіру до інституцій та експертів; "емоційні гойдалки" (розпалювання ненависті, страху, паніки або розчарування для дестабілізації суспільства); підрив авторитету (дискредитація лідерів, державних інститутів, армії, волонтерського руху); наративи розколу: створення та поширення історій, що поглиблюють внутрішні суперечності в суспільстві (наприклад, між Сходом і Заходом, військовими та цивільними, українськомовними та російськомовними). Дезінформація атакує національну ідентичність через спотворення історії, атаки на мову та культуру, підрив спільних цінностей, формування відчуття меншовартості, просування "сейсмічних наративів" та створення внутрішніх розколів, а також через викривлення інформації про воєнні злочини та "інсценування".

Метою дезінформації у когнітивній війні є не просто зміна поглядів, а руйнування довіри до ключових державних та суспільних інституцій, експертів, медіа та один до одного. Адже саме довіра є фундаментом національної ідентичності та соціальної згуртованості.

Термін "когнітивна війна" досить точно відображає сутність явища і має змістовне наповнення, що дозволяє його релевантне використання в аналітичному дискурсі. Проте в межах інших стратегічних культур існують концепти, які частково перетинаються або дублюють окремі аспекти когнітивної війни, що ускладнює уніфіковане сприйняття цього поняття на глобальному рівні. Зокрема, у китайському стратегічному мисленні превалюють так звані *непрямі підходи* [Aukia & Kubica, 2023], що передбачають досягнення цілей не шляхом відкритого протистояння, а через складну мережу впливів, тиску та зміни середовища ухвалення рішень. Також слід згадати *стратегію трьох видів війни* [Lee, 2014], яка включає психологічну війну, війну громадської думки та правову війну як взаємодоповнювані засоби впливу [Lee, 2014]. У російській військово-стратегічній традиції використовується концепція *рефлексивного контролю* [Jaitner & Kantola, 2016], яка акцентує на здатності нав'язувати супротивнику заздалегідь визначену модель поведінки шляхом маніпуляцій інформацією та її сприйняттям.

Когнітивна війна, як явище, закорінена ще у ранніх стратегіях маніпуляцій та обману у політичному та військовому контекстах. Сьогодні вона охоплює стратегічне використання нейронауки, поведінкової науки та цифрових технологій для впливу на людське пізнання та його порушення, що робить її ключовим елементом сучасного конфлікту та стратегічної конкуренції [Derpe & Schaal, 2024].

Сучасні дослідники відзначають, що когнітивне поле бою не обмежене географією, а когнітивна війна являє собою конфлікт, де інформація, психологія та технології переплітаються, щоб маніпулювати сприйняттям і впливати на процеси ухвалення рішень [Brittain-Nale, 2023]. Б. Клавері та Ф. дю Клузель стверджували про безмежність когнітивної агресії, яка може мати різноманітні цілі та адаптуватися до інших стратегій, що використовуються: територіальне завоювання (наприклад, прикордонний регіон, півострів чи група островів), вплив (вибори, розпалювання народних заворушень), перебої в обслуговуванні (національних чи місцевих адміністрацій, лікарень, служб екстреної допомоги та санітарії, водопостачання чи енергетики) або транспорту (повітряний простір, морські вузькі пункти тощо), крадіжка інформації (шляхом ненавмисного розголошення або обміну паролями...) [Claverie & Cluzel, 2023].

Л. Фрідман описав, як пропаганда, чутки та маніпуляції ставали невід'ємною частиною воєнних конфліктів, щоб деморалізувати ворога та мобілізувати власне суспільство [Фрідман, 2024]. Аналіз Ю. Н. Харарі став фундаментальним для розуміння когнітивних воєн через їх вплив на руйнування спільних міфів та контроль над інформацією [Харарі, 2025]. Французький аналітик Ф. дю Клузель – співавтор концепції *cognitive domain* як п'ятого виміру сучасної війни (поряд із сушею, морем, повітрям і кіберпростором), переконаний, що когнітивна війна небезпечна насамперед своєю непомітністю [Claverie & Cluzel, 2023].

Останнім часом у розробці концепції когнітивної війни дедалі вагомішим стає внесок Китаю. Китайські стратеги зосереджені на розширенні класичної концепції війни і пропонують розглядати війну не лише як зіткнення у фізичних сферах (земля, море, повітря,

космос), але й у критично важливих нових доменах: інформаційному (комунікаційні мережі) та когнітивному, що включає вплив на волю лідера та суспільну думку. Концепція когнітивної війни посилюється її інтеграцією з "інтелектуальною" війною, яка є новою військовою стратегією Китаю на додаток до існуючої його військової стратегії "інформаційної" війни. "Інтелектуальна війна" зосереджена на використанні штучного інтелекту та характеризується чотирма ключовими особливостями: розширеними можливостями обробки інформації, швидким ухваленням рішень і когнітивною війною [Koichiro, 2022].

У 2025 році вперше стратегія Народно-визвольної армії Китаю була сформульована як нова *cognitive warfare* [Таран, 2025]. У звітах, присвячених військовим дослідженням Народна визвольна армія Китаю (НВАК), зазначається, що китайські науковці активно працюють над створенням технологій розпізнавання емоцій, які розглядають як інструмент когнітивної війни. Їхнє застосування може забезпечити вплив на морально-психологічний стан ворожих військ, а також сприяти контролю над цивільним населенням у зонах конфлікту. І такі розробки потенційно можуть бути використані для деморалізації противника або підкорення населення [Annual Report to Congress ..., 2024].

Варто також акцентувати увагу на тому, що численні дослідження вказують на активну участь Російської Федерації та Китайської Народної Республіки в операціях, спрямованих на підриг демократичних процесів [Hellström et al., 2024; Hung T. C. & Hung T. W., 2022; Splidsboel Hansen, 2021], поширення недостовірної інформації задля реалізації певних зовнішньополітичних цілей [Derpe & Schaal, 2022; European Union External Action, 2021; European Union External Action, 2023a; European Union External Action, 2023b]. Здійснення таких операцій демонструє стратегічне використання інформаційного простору авторитарними державами як одного з інструментів когнітивної війни.

Останнім часом усе більш помітними стають дослідження феномену когнітивної війни у контексті сучасної російсько-української війни. У дослідженні П. Бьорка та А. Геншке "У мене своя правда... а в тебе яка? Шлях від активних заходів до

когнітивної війни під час російського вторгнення в Україну" висвітлені етичні проблеми, пов'язані із широким застосуванням Росією дезінформації як основного інструменту ведення когнітивної війни. Відзначено, що у фокусі інформаційної війни перебуває контроль над потоком інформації, натомість когнітивна війна має менш чітку, але потенційно більш згубну мету – формувати не лише те, про що люди думають, а й те, як вони думають і як реагують на інформацію [Бьорк та Геншке, 2022].

У праці Р. Роуза "Європейська безпека: від України до Вашингтона" [Rose, 2025] визначено, що когнітивна війна – не лише внутрішній виклик, а й глобальна стратегічна загроза, а національна ідентичність може бути об'єктом стратегічного тиску. Дослідник проаналізував практики реакцій США, НАТО та ЄС на гібридні операції РФ проти України і пояснив, чому невважена інформаційна політика може мати геополітичні наслідки.

Феномен когнітивних війн активно досліджують й українські науковці. Так Г. Почепцов розкриває механізми впливу на свідомість і підсвідомість аудиторії через маніпулятивні наративи та інформаційні операції, стверджуючи, що когнітивні війни спрямовані не лише на зміну поведінки, а й на переформатування системи цінностей та ідентичності нації [Почепцов, 2019]. Його ідеї тісно перегукуються із твердженнями В. Горбуліна [Горбулін, 2021; Горбулін та Бадрак, 2024], який у своїх дослідженнях акцентував увагу на інформаційно-психологічному компоненті гібридної війни, стверджуючи, що головна мета когнітивного впливу – руйнування менталітету народу та дезорієнтація суспільства, що робить його вразливим до зовнішніх загроз.

У науковому дискурсі, пов'язаному із вивченням феномену когнітивної війни, трапляється термін "війна шестерень" (*war of cogs*), що використовується як метафора для опису складної інформаційної та когнітивної взаємодії в умовах гібридної війни. Такий термін ще остаточно не прийнятий науковою спільнотою, а його переклад може варіюватися залежно від контексту, наприклад: війна механізмів впливу (підкреслює системність); когнітивно-поведінкове протиборство (фокусується на впливі на сприйняття);

системна війна впливів (якщо йдеться про взаємодію інформації, психології та емоцій).

Н. Д. Гіссельссон та А. Рінальді у статті "Когнітивна війна: чому війни без бомб чи куль є юридичною сліпою плямою" класичним прикладом так званої "війни шестерень" називають концепцію рефлексивного контролю – інформаційно-психологічна технологія, яку Російська Федерація системно розвивала ще з радянських часів [Gisselsson & Rinaldi, 2025]. Суть такої технології полягає у нав'язуванні супротивнику заздалегідь сформованого сприйняття ситуації, що спонукає його до ухвалення рішень, вигідних для маніпулятора, без усвідомлення ним факту зовнішнього впливу. Дослідники відзначали, що у контексті російсько-української війни рефлексивний контроль реалізовувався, зокрема, через трансляцію історичних ревізійністських наративів, які ставили під сумнів українську державність і територіальну цілісність, а також через дискредитацію західних цінностей шляхом їх подання як морально деградованих і ворожих до "традиційного суспільства" [Gisselsson & Rinaldi, 2025].

Дослідники також стверджували, що так звана "війна шестерень" – це форма когнітивного протиборства, що передбачає вплив не лише на окремих осіб, а й на цілі соціальні групи та суспільства загалом. Її мета – трансформація сприйняття реальності, зокрема через маніпуляцію емоційними й пізнавальними реакціями, що перетворює "людське пізнання" на основне поле бою [Gisselsson & Rinaldi, 2025]. У цьому розумінні йдеться про геополітичне протистояння, яке здійснюється не через фізичну силу, а через конкуренцію за контроль над уявленнями, установками та ідентичністю.

Когнітивна війна як загроза ідентичності. Сучасні агресори, зокрема авторитарні режими, дедалі частіше намагаються використовувати когнітивні засоби як інструмент *деконструкції національної ідентичності*. Це особливо помітно у випадках гібридної агресії, де фронт бойових дій паралельно існує з фронтом інформаційним. Наприклад, наративи про "штучність" української нації, "спільну історичну спадщину" або "братні народи" є класичними прикладами когнітивної атаки, спрямованої на делегіти-

мізацію української самобутності. У межах такої війни застосовується широкий арсенал – від фальсифікації історичних фактів і розмивання мовної ідентичності до створення фейкових альтернативних культурних маркерів. Мета – посіяти сумнів, розділити суспільство, підірвати його здатність до самоідентифікації та, зрештою, створити зручне тло для політичного або воєнного контролю.

Когнітивна війна є потужним інструментом, який можна використовувати для маніпулювання свідомістю людей за допомогою дезінформації та інших гібридних заходів [Allied Command Transformation ..., 2024]. Громадяни повинні знати, як їхні когнітивні упередження та дані можуть бути використані та далі експлуатуватися для вигоди інших, і, таким чином, навчитися критично оцінювати інформацію, яку вони споживають і якою діляться. Політики, у свою чергу, повинні визначити та розглянути діяльність у когнітивній сфері, яка використовує новітні технології. Це вимагає цілісного розуміння технологій, нейронауки та геополітики – і виходить далеко за межі поточних заходів кібербезпеки. Адаптація наших поточних структур управління має проводитися таким чином, щоб вони врівноважували інновації із особистими когнітивними правами, включаючи визначення того, які дії в когнітивній сфері є агресією [Pujol, 2024].

Інформаційний рушій когнітивної війни, який часто ігнорується, впливає із нашого зростаючого розуміння того, як працює людський розум, завдяки десятиліттям досліджень у нейронауці, поведінковій економіці та психології. Насправді, за словами професора Гарвардської бізнес-школи Дж. Залтмана, лише невелика частина наших рішень – близько п'яти відсотків – є раціональною. Решта обмежена тим, що Г. Саймон назвав обмеженою раціональністю, і на них впливають несвідомі чинники, такі як повторення, автоматичні відповіді, упередження та помилки.

У той час, коли західні уряди мають вжити рішучих заходів для зміни військового балансу на користь України, російські дезінформаційні кампанії, спрямовані на підрив міжнародної підтримки, лише набирають обертів. Так, Р. Бесте, керівник департаменту

культури та комунікацій Федерального міністерства закордонних справ Німеччини, в інтерв'ю "Financial Times" повідомив, що його команда виявила мережу із понад 50 000 фальшивих облікових записів, які щодня генерують до 200 000 маніпулятивних повідомлень [Russian propaganda ..., 2024]. Остання хвиля дезінформації була спрямована на переконання німців у тому, що підтримка України їхнім урядом загрожує економічному добробуту країни та підвищує ризик ядерної війни. Головна тактика таких кампаній – використання існуючих страхів, посилення сумнівів і розпалювання суспільної тривожності.

Російські дезінформаційні кампанії активно використовують механізми, як-от маніпуляція емоціями, контроль наративів, дискурсивне розмиття істини та ін. Ці інструменти (від ботоферм до *deepfake*-технологій) спрямовані на те, щоб не лише змінити думку людини, а й підірвати її внутрішню когерентність – відчуття належності, довіру до інститутів та ідентичність. Отже, когнітивний вплив стає стратегічним інструментом підризу не лише державності, а й самої людської здатності чинити опір у ментальному просторі.

Одним із ключових механізмів когнітивної війни Російської Федерації є системне спотворення історичних фактів для досягнення геополітичних цілей. Ця стратегія, що ґрунтується на історичній політиці, має на меті переформатувати уявлення про минуле таким чином, щоб виправдати сучасну агресію. Маніпуляції історією, наприклад, твердження, що всі прояви "Русі" є виключно російськими, мають на меті не лише делегітимізувати історичну суб'єктність інших народів, зокрема українців, а й створити ідеологічне підґрунтя для агресії та окупації їхніх територій.

Російські історичні наративи не просто викривляють минуле: вони стають інструментом управління суспільною свідомістю. Наприклад, міф про "братні народи" спочатку використовувався для створення видимості спільності, а згодом – для обґрунтування права Росії на контроль над Україною. Водночас ідеологічний концепт "русского міра" зорієнтований на поширення ідеї про винятковість російської цивілізації, її культурну та моральну місію, яка нібито

виправдовує втручання у справи інших держав для "захисту" російськомовного населення.

Ці історичні наративи функціонують у тандемі із політичною географією, що конструюється довільно, поза межами міжнародного права. Образ "оточеної фортеці" є ключовим елементом цієї конструкції. Він створює відчуття постійної загрози з боку Заходу і відіграє важливу роль у виправдуванні насильницького перекроювання кордонів та мілітаризацію суспільства. Попри те, що лише близько 13% кордону РФ межує з державами НАТО, ідея загрозливого "оточення" є стабільною складовою російської пропаганди. Вона зміцнює внутрішню консолідацію навколо влади і дозволяє маніпулювати громадською думкою, виправдовуючи будь-які агресивні дії як "вимушений захід у відповідь".

Окрему увагу слід приділити мовному аспекту когнітивної війни. Офіційна риторика Кремля слугує інструментом нейролінгвістичного програмування, що має на меті закріплення емоційно забарвлених ідеологем, як-от "українацисти", "гайропа", "наші хлопці", "з нами Бог", "у правді – сила" [Brys & Domańska, 2024]. Мета такого повторюваного використання – створити ілюзію моральної вищості та єдності в суспільстві. При цьому мова, яка могла б виражати сумнів чи емоційну складність, поступово витісняється з публічного простору. Це, своєю чергою, призводить до результату, коли громадяни, які не підтримують війну (насамперед у РФ), позбавляються мовного інструментарію для артикуляції власної позиції. Їхній мовний простір "зачищено", а будь-які альтернативні інтерпретації реальності маркуються як "ворожі" [Brys & Domańska, 2024].

Приклади механізмів когнітивного впливу в контексті війни проти України. Російські психологічні операції (ПІСО) в Україні включають низку стратегій, які зорієнтовані на те, щоб посягти розбрат в українському суспільстві та за кордоном із просуванням кремлівських наративів. Кремль використовував ПІСО, щоб схилити українських громадян до віри у те, що внаслідок війни вони зіткнуться з перебоями у постачанні теплової енергії, нестачею ліків та продовольства [Mumtaz, 2024].

Крім того, було проведено кампанію залякування, спрямовану на українців, в якій стверджувалося, що уряд України планує мобілізувати додаткові три мільйони громадян. Кремль також намагався зобразити Президента України В. Зеленського противником мирних переговорів. Росія використовує так званих "експертів" для поширення наративів, які стверджують, що нещодавнє придбання Україною F-16 матиме обмежений вплив на результат війни. РФ використовує емоційно мотивовані "фейки та маніпуляції", щоб ще більше посилити напруженість у середовищі стомлених війною українців [Mumtaz, 2024].

Платформи соціальних мереж відіграють ключову роль у реалізації психологічних операцій, що здійснюються Російською Федерацією проти України. Однією з таких операцій стала кампанія під умовною назвою "Тексонто" [Кольвенбах, 2024], у межах якої афілійовані із Росією суб'єкти активно застосовували спам-розсилки як основний інструмент інформаційного впливу. Операція відбувалася у дві хвили: перша – у листопаді 2023 року, друга – через місяць. Зміст електронних листів концентрувався навколо повідомлень про перебої у роботі систем опалення, дефіцит медикаментів і продуктів харчування – тем, характерних для дестабілізаційних наративів російської пропаганди. Основною метою операції було деморалізувати українське населення, сформувані у нього уявлення про перевагу Росії у війні та посягти зневіру у здатність держави забезпечити базові потреби громадян.

Окрім спам-розсилок, операція "Тексонто" передбачала й активне використання соціальних медіа для поширення дезінформації, орієнтованої насамперед на українську аудиторію. Додатковим вектором атаки стала фішингова кампанія, спрямована проти української оборонної компанії та однієї з установ Європейського Союзу. У ході цієї кампанії застосовувалися фальшиві сторінки входу, що імітували справжні, з метою викрадення облікових даних користувачів *Microsoft Office 365*. Ці дії свідчать про високий рівень скоординованості та технологічної підготовки інформаційних операцій Росії, що поєднують психологічний тиск, соціотехнічні методи та кіберінструменти задля впливу як на громадянське суспільство України, так і на ключові інституції в межах ЄС.

Когнітивна війна проти України реалізується через цілу низку скоординованих інформаційно-психологічних операцій, часто прихованих під виглядом "альтернативної думки", "гуманітарної критики" або "миротворчих закликів". Так, одним із найпоширеніших механізмів є підміна причинно-наслідкових зв'язків, коли відповідальність за руйнування, страждання цивільного населення або гуманітарну кризу перекладається на саму Україну. Наприклад, у проросійських Telegram-каналах активно поширюються наративи про те, що "ЗСУ ховаються за спинами мирних мешканців", або що "війна почалася через дії Заходу, а не через агресію РФ".

Іншим прикладом є технологія дискредитації героїв і моральних авторитетів, коли проти українських військових, волонтерів чи навіть культурних діячів запускаються скоординовані кампанії з метою їх "очорнення". Відомі кейси із фейковими звинуваченнями на адресу окремих командирів ЗСУ або наклепи на волонтерів, які згодом виявляються вигаданими.

Не менш небезпечним є використання напівправди або вивраних із контексту фактів, які створюють ілюзію "балансованого" погляду. Наприклад, фрази на кшталт "в обох сторін є свої провини", "правда десь посередині" – це класичні маркери когнітивної нейтралізації спротиву, що знецінюють боротьбу України за свободу й право на самовизначення.

Водночас особливу загрозу становлять цілеспрямовані атаки на мовну, культурну та історичну ідентичність, зокрема через просування ідеї "руського міра" в освітньому, релігійному або псевдокультурному форматі. Прикладом є кампанії з нав'язування "спільного минулого", "великої вітчизняної історії" чи викривленої версії радянської спадщини, що мають на меті розмити унікальність українського досвіду та знизити його значення у свідомості громадян.

Особливо ефективно ці механізми працюють у середовищі соціальних мереж, де діє алгоритмічна селекція контенту: аудиторії бачать лише ті наративи, які відповідають їхнім попереднім запитам, посилюючи поляризацію суспільства та формуючи "інформаційні бульбашки".

Інформаційні маніпуляції як інструмент агресії: історична, мовна та когнітивна зброя. Серед основних рис когнітивних воєн виділимо такі: 1) маніпуляція сприйняттям реальності, тобто використання фейків, напівправди, викривлених історичних наративів, щоб змусити людей сумніватися у своїй державі, армії, історії, цінностях (російська пропаганда намагається довести, що "українці та росіяни – один народ", або що "Захід використовує Україну"); 2) атака на ідентичність та єдність суспільства, тобто розпалювання суперечностей між групами (мовне питання, релігія, територіальні відмінності), посилення внутрішніх конфліктів; 3) використання соцмереж для поширення уявлень про "зраду" ("все пропало", "українська влада слабка", "Захід нас покинув"); 4) створення паралельної реальності (пропагандисти вибудовують альтернативні версії подій, змушуючи людей сумніватися навіть у власному досвіді: твердження про те, що "Буча – це постановка", хоча є докази російських злочинів); 5) використання *Big Data* та штучного інтелекту (аналіз психологічного профілю користувачів соцмереж і таргетована пропаганда на основі їхніх уподобань); 6) деградація критичного мислення (насичення інформаційного простору великою кількістю суперечливих даних, щоб люди перестали довіряти будь-якій інформації: "немає правди – є тільки думки", – типовий спосіб когнітивної війни) [Бевз, 2025].

Зупинимося на аналізі яскравих кейс-стаді когнітивної війни Росії проти України, які демонструють різні аспекти інформаційного та психологічного впливу на суспільство: 1) "викривлення подій Майдану 2013–2014 рр."; 2) "Крим – наш"; 3) "денацифікація" як один з ключових наративів когнітивної війни Росії та 4) "України не існує".

Російська стратегія агресії проти України базується на поєднанні рефлексивного контролю – маніпулювання сприйняттям та прийняттям рішень супротивника – і політичного саботажу, тобто внутрішньої дестабілізації за допомогою створення лояльних груп впливу [Вгус & Domańska, 2024]. Ці методи були системно застосовані під час тимчасової окупації Криму та дестабілізації Донбасу у рамках так званої "русской весни".

Забезпечення тимчасової окупації Криму передбачало чотири ключові кроки: захоплення територіальних органів влади – 27 березня 2014 року російські війська взяли під контроль будівлю кримського парламенту й сформували проросійську адміністрацію; офіційне звернення до Москви – 29 березня новоутворена "влада" Криму звернулась до Президента РФ із проханням про "гарантування безпеки"; легітимаційний фарс – 16 березня 2014 року був організований псевдореферендум під контролем російських військових. Оголошені 96% підтримки приєднання до РФ суперечать незалежним оцінкам: фактична явка сягала близько 30%, із яких лише половина голосувала "за"; остаточною окупація – 18 березня В. Путін підписав договір про входження Криму до складу Російської Федерації [Brys & Domańska, 2024].

Аналіз дає підстави стверджувати, що тимчасова окупація Російською Федерацією Криму була заздалегідь спланованою та поетапно реалізованою спеціальною операцією. Її сценарій включав військове захоплення органів влади, створення маріонеткової адміністрації, звернення до Москви для імітації "легітимності" процесу, організацію псевдореферендуму з фальсифікованими результатами та юридичне оформлення окупації через підписання договору про приєднання. Можемо констатувати, що дії РФ не мали жодних ознак демократичності чи відповідності міжнародному праву і стали класичним прикладом гібридної агресії, що поєднала військові, політичні та інформаційні інструменти.

Черговим етапом російської агресії стала реалізація плану зі створення сухопутного коридору до Криму, що вимагало повної дестабілізації Донбасу. З цією метою Москва відправила на Схід України бойовиків, які мали досвід проведення воєнних та диверсійних операцій. Однією із ключових фігур був І. Гіркін (Стрелков), який, за власним визнанням, відіграв важливу роль у тимчасовій окупації Криму, а потім у квітні 2014 року на певний час встановив контроль за Слов'янськом.

Водночас кремлівська пропаганда здійснювала масовану дезінформаційну кампанію, яка передбачала звинувачення України у використанні хімічної зброї, знищенні цивільного літака "Боїнг" авіарейсу МН17 (17 липня 2014 року). Ці маніпуляції відбувалися

попри численні докази, що підтверджували застосування російського ЗРК "Бук" [Врус & Domańska, 2024].

Крім того, перед вторгненням регулярних військ 24 серпня 2014 року Росія застосувала тактику "дезорієнтації противника". Спочатку було оголошено про відведення російських військ від українського кордону, але потім наступ продовжився. Попри дипломатичні контакти, зокрема зустріч П. Порошенка та В. Путіна 26 серпня 2014 року, бойові дії не припинялися. Вже 27 серпня проросійські сили та підрозділи регулярної армії РФ контролювали частину Донецької області, суміжну із Росією. За даними розвідки США, у бойових діях на боці сепаратистів брали участь три батальйонно-тактичні групи російських військ, що за штатами РФ становить близько 2000 осіб. У вересні 2014 року був підписаний Мінський протокол про припинення вогню, однак гібридна агресія РФ тривала наступні вісім років.

"Денацифікація України". Російська влада та пропаганда використовують необхідність "денацифікації" України як основне виправдання повномасштабного воєнного вторгнення. Цей термін покликаний створити уявлення про Україну як країну, де править "нацистський режим", який загрожує Росії та російськомовному населенню. У цьому контексті ворог намагається: дискредитувати Україну як незалежну державу, зобразити її як ворожу світові спільноту, легітимізувати агресію в очах російського та світового суспільства.

Основними тезами російської пропаганди стали "денацифікація", "демільтаризація", "захист російськомовного населення" України; Україна – "нацистська держава"; здійснення так званої "спеціальної воєнної операції" проти України як засобу боротьби проти "нацистського режиму"; повсюдне використання слова "нацисти" стосовно бійців ЗСУ, добровольців і навіть цивільних; ототожнення уряду України із "режимом неонацистів", який нібито прийшов до влади через "переворот" на Майдані у 2014 році; Президента України В. Зеленського, незважаючи на його єврейське походження, характеризують як маріонетку "націоналістичних угруповань"; зображення усіх, хто підтримує боротьбу України проти російського воєнного вторгнення, як "фашистів". Бійці

добровольчих батальйонів (наприклад, "Азову") зображуються як радикальні екстремісти, які загрожують цивільному населенню та міжнародній безпеці; "нацисти" в Україні нібито утискають права російськомовних громадян, забороняють їм користуватися російською мовою, дискримінують їх у соціальному та політичному житті; Росія проводить паралелі між Україною та нацистською Німеччиною, використовуючи міф про "боротьбу з фашизмом".

Мета проголошеної Росією "денацифікації" була пов'язана із виконанням двох основних завдань. Це було засобом виправдання війни проти України перед власним народом, подаючи її як "визвольну місію". Таким способом російська влада прагнула об'єднати суспільство навколо "великої мети" боротьби з вигаданим ворогом. Серед зовнішньої аудиторії "денацифікація" мала іншу мету: посіяти сумніви щодо легітимності України як незалежної держави, зменшити міжнародну підтримку України, а також дискредитувати її армію та керівництво. Для України такі дії Росії могли спричинити низку серйозних наслідків. По-перше, це інформаційний хаос: частина міжнародної спільноти може піддаватися дезінформації, що ускладнює консолідацію підтримки України на світовій арені. По-друге, це загроза єдності українського суспільства: Росія намагається викликати ворожнечу між різними соціальними та культурними групами, розділяючи суспільство. По-третє, це дискредитація України у світі: через вигадані "докази нацизму" формується негативний імідж України, що впливає на сприйняття її на міжнародній арені.

Інструменти та методи поширення дезінформації Росією є багатогранними. Російські державні медіа, такі як "RT", "Первый канал" та "РИА-Новости", активно тиражують фейкові наративи, спрямовані на дискредитацію України, представляючи її як державу, якою нібито керують "фашисти". Проросійські Telegram-канали, зокрема "Рыбарь" і "Сводки от ополчения", поширюють вигадані історії про "звірства націоналістів" стосовно мирного населення.

Окрему роль у пропагандистській кампанії відіграють такі матеріали, як стаття російського політтехнолога Т. Сергійцева "Что Россия должна сделать с Украиной" [Сергійцев, 2022]. У ній

міститься відкритий заклик "денацифікації", яка уявляється як масове знищення української еліти, культури та національної ідентичності. Крім того, Росія активно фабрикує історії про нібито "звірства" українських військових щодо мирних жителів, зокрема в Маріуполі та Бучі. Це робиться навіть попри наявність численних доказів, які чітко свідчать про те, що злочини були вчинені російською армією.

Наратив про "денацифікацію" є однією з найагресивніших форм когнітивної війни Росії, спрямованої на дискредитацію України та виправдання власної агресії. Але завдяки активній протидії поширенню правдивої інформації та консолідації суспільства Україна поступово руйнує ці дезінформаційні наративи, показуючи світу справжню суть російської агресії. Серед засобів протидії можна виділити: 1) фактчекінг та розвінчання фейків: організації на кшталт *StopFake*, *Texty.org.ua*, а також Міністерство оборони України активно викривають російські інформаційні атаки; 2) просвітницька діяльність: поширення інформації про реальні цінності України та принципи демократичного суспільства, освітні проекти про історію України, які доводять її автономність і самобутність; 3) популяризація культурних символів: фільми, виставки, книги про сучасну Україну та її боротьбу; 4) зміцнення міжнародної підтримки: постійна комунікація з міжнародними партнерами, які розуміють сутність російської пропаганди.

Метою поширення наративу "України не існує" є прагнення РФ переконати світ і якомога більшу частину українських громадян, що Україна – це "штучне утворення", яке "не має власної історії, мови чи культури". При цьому Росія застосовує інструменти, як-от використання історичних фальсифікацій (наприклад, твердження, що Київська Русь – це "спільна історія", яка належить лише Росії), заяви, що українська мова – це "діалект російської".

Росія також намагається дискредитувати Революцію Гідності, називаючи її "державним переворотом" і стверджуючи, що це був результат змови Заходу. Серед ключових інструментів: поширення фейкових версій подій через російські медіа та соцмережі; маніпуляції навколо теми "радикальних націоналістів", які нібито

контролювали Майдан. Російські медіа активно формували наратив про те, що "вбивства на Майдані були організовані опозицією". Крім того, РФ долучилася до створення низки маніпулятивних фільмів на зразок "Україна у вогні" [Бевз, 2025]. У цьому фільмі стверджувалося, що Майдан організувало Центральне розвідувальне управління США. Для створення стрічки режисер брав інтерв'ю у В. Путіна, колишнього президента-втікача України В. Януковича та колишнього міністра внутрішніх справ В. Захарченка [Abramov & Romashkina, 2024]. У стрічці "У боротьбі за Україну" (2019) О. Стоун розповідає нібито історію України з 2003 року, називаючи війну із Росією громадянською війною, а В. Медведчука – "лідером опозиції". Росія у цьому фільмі не зображена як країна-агресорка. Режисер підтримує російську версію про події в Україні 2014 року [Abramov & Romashkina, 2024].

Міжнародний проєкт із розслідування корупції та організованої злочинності (ОССРР) оприлюднив матеріал про походження цих та інших пропагандистських робіт О. Стоуна. Як з'ясувалося, його партнер, режисер і продюсер українського походження, І. Лопатьюнок роками пропонував пострадянським диктаторам створювати фільми-інтерв'ю із О. Стоуном за багатомільйонні гонорари. І. Лопатьюнок має давні зв'язки з В. Медведчуком, який, за даними журналістів ОССРР, частково фінансував пропагандистські фільми О. Стоуна про Україну.

Росія веде структуровану інформаційну війну проти України. \$300 млн вкладається у "Russia Today" щороку, а на 2015 рік збільшення відбулося на 41% [Інформаційна війна ..., 2015]. Лише на роботу із соціальними мережами офіційно витрачається майже \$700 тисяч. У цілому, за різними підрахунками, на інформаційну війну РФ витрачає близько \$4 млрд щороку [Інформаційна війна ..., 2015].

Таблиця 1 відображає системність когнітивних атак: від заперечення історії до підриву довіри до союзників і поширення страху серед населення.

Таблиця 1. Основні типи дезінформаційних наративів у когнітивній війні проти України

Тип дезінформації	Приклад повідомлення	Мета впливу
Дискредитація ЗСУ	"ЗСУ обстрілюють власні міста"	Підрив довіри до армії, зменшення підтримки оборони
Знецінення історії	"Україна – це вигадка Леніна"	Заперечення національної ідентичності та історичної суб'єктності
Культурна ерозія	"Українська мова – несамотійна, вона – діалект російської"	Асиміляція, руйнування мовної та культурної самобутності
Моральний релятивізм	"Усі сторони винні, війна – громадянська"	Послаблення спротиву, створення розгубленості та байдужості
Деморалізація суспільства	"Захід втомився від України"	Викликати відчуття ізоляції, зневіри та безнадії
Делегітимізація влади	"Київська влада – маріонетки Заходу"	Підрив довіри до державних інституцій і керівництва
Страх і паніка	"Україну чекає економічний колапс, зима буде голодною"	Поширення тривоги, дестабілізація суспільного життя
Дискредитація міжнародних партнерів	"Зброя, яку дає НАТО, – неякісна та неефективна"	Послаблення довіри до союзників і відчуття зради
Дегуманізація українців	"Українці – нацисти, що знищують власний народ"	Легітимізація агресії проти України, виправдання насильства
Маніпуляція мирним порядком денним	"Негайний мир можливий тільки на умовах Росії"	Нав'язування капітуляції під виглядом компромісу

Укладено авторкою на основі: [Кочергін, 2022; Браїлян, 2024; Захід втомився від війни ..., 2024; Снайдер, 2024].

Росія широко застосовує дезінформацію та пропаганду, зловмисні нарративи та контрнарративи, спрямовані на внутрішню та міжнародну аудиторію, а саме: 1) метод якоря, тобто, прагнення першими інтерпретувати ситуацію, оскільки першу інтерпретацію важче змінити; 2) вибіркове сприйняття (подання виключно негативних оцінок ситуації в Україні); 3) евристика доступності (переоцінка важливості доступної інформації (наприклад, коли всі російські канали говорять одне й те саме, у глядачів створюється враження, що вони знають правду); 4) ефект належності до більшості (групове мислення, що не залишає місця для індивідуальних поглядів); 5) "упередженість сліпої плями" (бачення помилок лише у словах та аргументах інших (наприклад, звинувачення українців у "зомбуванні" їхнім телебаченням)). Російські когнітивні атаки містять цілеспрямовану пропаганду та дезінформаційні кампанії з метою дезорієнтації аудиторії, впливу на її критичне мислення та забезпечення підриву психологічної стійкості, зниження довіри до органів влади та медіа.

Дезінформація завдає і значної моральної шкоди. Це підтверджують і соціологічні дослідження. Так, за опитуванням CIVIC, 69% цивільних в Україні вважають, що дезінформація впливає на їхній емоційний і психічний стан. Респонденти описують дезінформацію як створення "відчуття розгубленості, пригніченості, хаосу та все це разом", "існує внутрішня тривога, напади паніки, нерозуміння, що робити далі" [*CIVIC простежив вплив ..., 2025*].

Суб'єкти, пов'язані з Російською Федерацією, у своїх інформаційних атаках також активно використовують практики гендерної дискримінації, мізогінії та стигматизації. Дезінформаційні нарративи цілеспрямовано формують негативний образ українських жінок, що створює сприятливі умови для легітимізації та поширення насильства щодо них [*CIVIC простежив вплив ..., 2025*]. Масове застосування подібних інформаційних стратегій здатне мати довготривалі й деструктивні наслідки, зокрема сприяти замовчуванню пережитого насильства тими, хто постраждав через атмосферу страху та соціального тиску.

Вторгнення 2022 року: кульмінація когнітивної стратегії.

24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала повномасштабне воєнне вторгнення на територію України. Такі дії змусили Захід усвідомити сувору реальність і відмовитися від самообману. Західні військові стратеги винайшли аббревіатури "VUCA" – нестабільність, невизначеність, складність і неоднозначність – для опису характеристик майбутнього оперативного середовища та песимістичніше, "BANI", що означає крихкий, тривожний, нелінійний і незрозумілий. Можна сказати, що росіяни дуже активно створювали – навмисно чи ненавмисно – умови VUCA або BANI для Заходу з майже ідеальною точністю [Marahrens & Schröfl, 2024].

Повномасштабна війна РФ проти України не є просто кінетичною: вона передбачає запеклу боротьбу за волю лідерів і громадську думку між громадянами України, Росії та міжнародним співтовариством. У цій когнітивній битві поширення інформації за допомогою цифрових засобів стало суттєвим фактором, що впливає на ймовірний результат протистояння. Однак війна в Україні показує межі когнітивної війни у забезпеченні самостійної стратегічної переваги [Koichiro, 2022].

На інформаційному фронті російські структури активізували метод "отруєння" великих мовних моделей (ВММ): вони масово генерують фейкові вебсайти, новинні портали, псевдоаналітику, яку потім систематично "згодовують" алгоритмам через SEO-оптимізацію. Мета полягає в тому, щоб *ChatGPT*, *Gemini*, *Claude* чи інші боти мимоволі відтворювали у своїх відповідях кремлівські повідомлення: про "нацистську Україну", "американську біологічну зброю", "окупований Донбас" тощо [*AI in information warfare ...*, 2025]. Це новий рівень дезінформації – не через тролів, а через самі моделі.

Водночас у когнітивній війні масово використовується ШІ: мільйони постів аналізуються для побудови емоційних карт аудиторій. Алгоритми визначають, де в суспільстві є тривога, розчарування та втома, і туди запускають фейкові повідомлення. Це вже не просто пропаганда, це цілеспрямований психологічний тиск, посилений нейронними мережами.

2 вересня 2023 року Україна завдала удару по штабу Чорноморського флоту у Севастополі. У перші дні після цього в інформаційному просторі з'явилися повідомлення про загибель командувача флоту адмірала В. Соколова. Через кілька днів російська сторона показала В. Соколова "живим" на засіданні МО РФ, що викликало плутанину й підозри щодо достовірності [*Chinese Military in-depth Analysis ...*, 2024].

Уся ситуація відображає класичний сценарій інформаційно-психологічної операції: створення теми ("первинна інформація") – новина про "ліквідацію" В. Соколова стає повідомленням-вкиданням, яке привертає увагу суспільства й медіа; підкріплення громадської думки – відсутність чітких деталей призводить до масового "доповнення історії": з'являються версії про час, місце, кількість ракет, що створює ілюзію достовірності; останнє слово – офіційні джерела (як українські, так і російські) намагаються "поставити крапку", закріпивши власний наратив [*Chinese Military in-depth Analysis ...*, 2024].

Отже, можемо констатувати, що стратегічними цілями України були: 1) інформаційний тиск на ворога; 2) підрив авторитету Чорноморського флоту; 3) створення образу успішних ударів по командуванню. Натомість РФ намагалася продемонструвати контроль над ситуацією, який полягав у дискредитації українських повідомлень та нав'язуванні образу "недостовірності Києва" у західних медіа. Когнітивний ефект цього кейсу для української аудиторії полягав у підвищенні бойового духу та віри у можливість "обезголовлення" командного складу РФ. Тоді як у західній аудиторії це викликало двоїсте враження: чи то Україна перебільшує, чи то Росія маніпулює. Це створює ефект інформаційної невизначеності, який і є основною зброєю когнітивної війни. Для російської аудиторії – спроба показати "міць та незламність" своїх воєначальників, навіть якщо є сумніви в їхньому реальному стані [*Chinese Military in-depth Analysis ...*, 2024].

Цей приклад показує, що когнітивна війна не завжди полягає у створенні неправди, а радше у керуванні сумнівом, невизначеністю та увагою масової аудиторії.

Таблиця 2. Порівняльна таблиця сприйняття інформаційного епізоду

Аудиторія	Сприйняття події	Когнітивний ефект	Стратегічне значення
Україна	Повідомлення про "успішний удар" по командуванню ЧФ створює відчуття перемоги та ефективності зброї Заходу ("Storm Shadow")	Підвищення бойового духу, мобілізація підтримки армії, віра у слабкість ворога	Підтримка суспільної мотивації, виправдання подальших атак по Криму
Росія	Публікація В. Соколова на відео подається як "спростування фейку" України. Кремль намагається довести контроль і "недоторканність" вищого командування	Дискредитація українських джерел, демонстрація "міцності системи". Водночас серед частини населення виникають сумніви, чи це справжній В. Соколов	Захист внутрішнього інформаційного поля, збереження довіри до армії, спроба посяти хаос у західних ЗМІ
Міжнародна аудиторія (Захід, партнери України)	Суперечливі повідомлення створюють плутанину: чи В. Соколов справді загинув, чи Москва інсценує	Ефект інформаційної невизначеності: з одного боку – Україна бачиться наступальною; з іншого – виникають сумніви у точності її комунікації	Вплив на дискусії про надійність інформації з фронту, що може впливати на рівень і стабільність військової підтримки України

Укладено авторкою на основі: [Chinese Military in-depth Analysis ..., 2024].

Китайські військові проаналізували кейс із "вбивством" адмірала В. Соколова як випадок "когнітивної війни" у "російсько-українському конфлікті" і дійшли певних висновків. По-перше, на їхню думку, Україна має системну перевагу у сфері когнітивної

війни, адже її стратегія поєднує офіційні канали, громадянське суспільство та міжнародну підтримку. По-друге, Росія діє здебільшого реактивно, її комунікаційна модель залишається застарілою й менш ефективною для сучасної медіаекосистеми [*Chinese Military in-depth Analysis ...*, 2024]. Тобто, фактор довіри є ключовим: навіть неперевірені повідомлення, запущені Україною, здатні породжувати дискусії й сумніви, тоді як російські "спростування" часто лише підсилюють інформаційний шум.

На четвертому році повномасштабної війни Росія посилила свою масштабну інформаційну операцію, головна мета якої – перекласти відповідальність за продовження війни на Україну та дискредитувати її на міжнародній арені. Москва просуває свої меседжі не лише через внутрішній інформаційний простір, а й активно використовує іноземні проксі-майданчики. Зокрема, фейкові або контрольовані ресурси у Франції (Reseau International), Угорщині (Magyar Hírlap), Італії (L'AntiDiplomatico), Словаччині (Ereport) та інших країнах Європи поширюють однакові тези: про "відсутність демократії в Україні", "втрату довіри з боку Заходу" та "необхідність зміни української влади для досягнення миру". Інформаційна атака має багаторівневу структуру: анонімні Telegram-канали з українською мовою подачі; псевдопатріотичні акаунти в TikTok, які імітують позицію військових; YouTube-ролики із нібито "аналітикою" та "викриттями"; Блоги, інфографіка, фейкові інтерв'ю під прикриттям незалежності [Лебедина, 2025].

У серпні 2025 року Служба безпеки України викрила 12 учасників організації "Другая Украина", яку координував В. Медведчук за підтримки російських спецслужб [Абрамова, 2025]. Ця структура функціонувала під виглядом громадського об'єднання у Москві, але фактично виконувала завдання Кремля, пов'язані із легітимізацією російської агресії через публічні виступи та медіа; дискредитацією України на міжнародному рівні, зокрема у країнах ЄС; послабленням підтримки України серед партнерів шляхом організації "вуличних акцій" та створення ілюзії суспільного невдоволення; поширенням антиукраїнського контенту через Telegram-канали, YouTube та ресурс Voice of Europe. За даними розслідування, діяльність цієї групи координувалася ФСБ і Зовнішньою розвідкою

РФ, а сам В. Медведчук узгоджував стратегічні напрями з Путіним [Абрамова, 2025].

Цей випадок демонструє одну із ключових технологій когнітивної війни – маніпуляцію сприйняттям масової аудиторії. Через інформаційні атаки противник намагається поширити сумніви щодо доцільності підтримки України, сформувати викривлену картину подій у свідомості європейських громадян, деморалізувати українське суспільство через поширення наративів про "неминучість поразки". Когнітивна війна у цьому контексті – це системна спроба впливу не лише на інформаційне середовище, а й на свідомість людей, де кінцевою метою є підрив волі до спротиву та зменшення міжнародної солідарності з Україною.

За понад три роки когнітивна війна Росії проти України перетворилась із масованих бот-атак на високоінтелектуальну, цілеспрямовану операцію, що поєднує централізовані військові інформаційні підрозділи Росії, інструменти штучного інтелекту та SEO-маніпуляцій, міжнародні кампанії в країнах Заходу через *Doppelgänger*, локальні тексти-фейки на кшталт *Texonto*, а також контрдії України через меми, OSINT і платформу *Delta*. Еволюція російської когнітивної війни від простих бот-атак до складних багатокомпонентних операцій, що поєднують штучний інтелект, SEO-маніпуляції та локальні кампанії, свідчить про перехід до нової форми гібридного конфлікту. Для світової спільноти це є сигналом, що ігнорування когнітивних загроз може призвести до підриву демократичних процесів та руйнування міжнародної довіри.

У відповідь на зростання загроз Президент України В. Зеленський 29 серпня 2025 року підписав закон, який визначає засади державної політики національної пам'яті. Цей нормативний документ закріплює історичну пам'ять як один із ключових складників національної безпеки, тим самим підкреслюючи, що протидія дезінформації та історичній маніпуляції є елементом захисту державності. Адже у сучасних умовах когнітивна війна безпосередньо пов'язана із захистом національної пам'яті та формуванням стійкої ідентичності.

Уперше на державному рівні надано офіційні визначення низки важливих понять: "війна за Незалежність України"; "національна

пам'ять"; "історична антиукраїнська пропаганда"; "злочини проти Українського народу". Визначення таких понять, як "історична антиукраїнська пропаганда" та "злочини проти Українського народу", є критично важливим кроком. Це переводить поняття з публіцистичної площини в офіційне правове поле, що дозволяє державі застосувати ці визначення для боротьби з дезінформацією. Особливою новацією закону стало закріплення терміна "рашизм", який визначається як гібридна, тоталітарна ідеологія, що поєднує російський шовінізм, імперіалізм, а також елементи комуністичних і нацистських практик. Це дає чітке визначення ідеології агресора, що робить її не просто "ворожою пропагандою", а офіційно визнаною загрозою на державному рівні. Це дозволяє більш ефективно протистояти впливу рашизму на усіх рівнях, включаючи інформаційний, когнітивний та безпековий. Це поняття формалізує у правовому полі України один із ключових ідеологічних інструментів сучасної агресії Росії та водночас підкреслює необхідність протидії йому на інформаційному, когнітивному й безпековому рівнях.

До останнього часу Російська Федерація не змогла здобути вирішальної переваги над Україною у когнітивній війні через низку ключових причин, визначених специфікою російської тактики і українського опору. Російська пропаганда і надалі використовувала застарілі та архаїчні наративи, як-от "денацифікація", "захист братнього народу" та "боротьба з НАТО". Ці меседжі виявилися непереконливими для більшості українців, оскільки суперечили їхньому реальному досвіду та національній ідентичності. На відміну від України, де суспільство вже давно сформувало власні наративи, засновані на демократії, європейській інтеграції та суверенітеті, російська пропаганда пропонувала ідеологічні конструкції, які були чужими для сучасної української свідомості.

Російська модель інформаційної війни ґрунтується на повній монополії держави та придушенні будь-яких альтернативних джерел інформації. В Україні, попри війну, залишився відкритим інформаційний простір з незалежними медіа, соціальними мережами та доступом до міжнародних новин. Це не дозволило Росії встановити повний контроль над думками українців.

Російські пропагандисти часто поширювали відверту брехню, яка легко спростовувалася завдяки наявним доказам, зокрема відео, фото та свідченням очевидців. Це призвело до втрати довіри до російських джерел навіть серед тих, хто раніше їм симпатизував.

Головним фактором стійкості України у когнітивній війні стала єдність українського суспільства. Українці виявили порівняно високий рівень медіаграмотності, особливо молодь, яка активно використовує соціальні мережі та месенджери для спростування ворожих фейків та поширення правдивої інформації.

Україна ефективно використовувала окремі інноваційні методи протидії російській пропаганді. Мем-культура, вірусні відео та гумор стали потужними інструментами для висміювання ворога та підняття бойового духу. Українські журналісти, волонтери та громадські активісти відіграли ключову роль у викритті російської пропаганди. Вони створили мережу фактчекінгових платформ, що швидко спростовували дезінформацію. Співпраця із іноземними медіа та урядами дозволила Україні швидко поширювати правдиву інформацію про війну та протидіяти російським пропагандистським наративам на міжнародному рівні.

Висновки. Дослідження підтвердило, що когнітивна війна може стати серйозною загрозою для національної ідентичності, якщо вона спрямована на фундаментальну зміну ментальних моделей суспільства. Такі ключові інструменти когнітивної війни, як рефлексивний контроль і дискурсивне розмиття істини, можуть працювати на підрив внутрішньої когерентності суспільства, роблячи його вразливим до зовнішньої агресії.

Головною мішенню когнітивних атак РФ у сучасній російсько-українській війні є національна ідентичність, яка охоплює історичну пам'ять, мову, культуру та цінності. Послаблення національної ідентичності тягне за собою дезорієнтацію суспільства та зниження рівня його консолідованості.

Маніпуляції з історією та культурними цінностями, здійснені у рамках когнітивної війни, спрямовані на деконструкцію колективної пам'яті, що є основою самоідентифікації нації. Це може призвести до внутрішнього розколу, посилення регіональних протиріч та втрати національної єдності.

Захист національної ідентичності в умовах гібридної агресії є не лише питанням збереження культури, а й стратегічною складовою національної безпеки, оскільки національна ідентичність є ключовим джерелом стійкості до зовнішніх впливів. Водночас сильна національна ідентичність виступає ключовим захисним ресурсом у протистоянні когнітивній агресії.

Захист національної ідентичності є критичним елементом протидії когнітивній агресії. Це вимагає не лише оборони, а й проактивного формування та просування власних наративів, які слугуватимуть "колективною пам'яттю" та "ідеологічним щитом" суспільства. Необхідно системно розширювати сферу вжитку української мови у всіх сферах – від медіа та освіти до культури та цифрових сервісів. Мова є не лише засобом комунікації, а й важливим чинником національної єдності, що підвищує стійкість до зовнішніх впливів, зокрема до маніпуляцій, які використовують мовні відмінності для розколу суспільства.

Національна ідентичність може бути вагомою зброєю у когнітивній війні через: 1) освіту та медіаграмотність, оскільки громадяни, які мають критичне мислення, більш стійкі до маніпуляцій та дезінформації; 2) сильну історичну пам'ять, оскільки знання історії виступає потужною перешкодою маніпуляціям і фальсифікаціям, а програмування історичних фейків – один із найпотужніших методів когнітивної війни; 3) українську мову як вагомий захист національної ідентичності, оскільки, як свідчать результати наукових пошуків, громадяни, які використовують українську мову в інформаційному просторі, більш стійкі до ворожої пропаганди. У зв'язку із цим важливо розвивати україномовний контент, включно з якісними фільмами, медіа, блогами, книжками; 4) формування позитивних наративів. Необхідно не лише боротися із дезінформацією, а й створювати сильні альтернативні наративи, щоб отримати перевагу в ключових для держави дискурсах.

Ефективна протидія ворогу у когнітивній війні вимагає комплексного, багатовекторного підходу. Він повинен включати проактивну стратегію, що поєднає державну інформаційну політику, розвиток незалежних медіа, посилення міжнародних альянсів

та співпрацю зі найбільш впливовими технологічними компаніями для забезпечення впливу на поширення контенту і видалення з мереж та месенджерів неправдивої інформації. Така стратегія має бути доповнена внутрішніми інструментами для зміцнення суспільної стійкості, такими як освіта, медіаграмотність та формування позитивних наративів.

Захист національної ідентичності визначений як стратегічне завдання у системі національної безпеки України. Збереження культурних, мовних та історичних надбань не лише зміцнює єдність суспільства, а й забезпечує основу для подальшого розвитку держави.

Сильна українська ідентичність є своєрідною "зброєю", що підвищує здатність країни протистояти когнітивним атакам, зберігає її суб'єктність на міжнародній арені та гарантує подальше існування як незалежної і суверенної держави.

РОЗДІЛ III

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ УПОДОБАНЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Традиційно ідеологію в політичній науці розглядають як систему несуперечливих та ціннісно забарвлених понять та уявлень, що лежить в основі політичної діяльності певної партії, лідера чи суспільного руху і визначає цілі і засоби такої політики. У цьому контексті прийнято розрізняти основні ідейно-політичні течії, що підпадають під визначення політичних ідеологій. Упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ сторіччя у публічній сфері розвинутих країн відбулися зміни, які спонукали оглядачів говорити про "деідеологізацію" політики, а також про занепад і розмивання ідейних засад класичних політичних ідеологій.

Особливо виразним процес розмивання ідеологічних течій та втрати ними монополії на визначення змістовних аспектів політики став в умовах інформаційно-комунікаційної революції, яка з початку нового тисячоліття зруйнувала вертикальні комунікаційні канали індустріальної доби, у межах яких зародилися і розвинулися класичні ідеології. У ліберальних країнах політична діяльність еволюціонувала в напрямі "політичного ринку", а нова політична комунікація відбувається за законами шоу-бізнесу, де на зміну політичним програмам та ідеологіям прийшли проекти, презентації, бренди, іміджі тощо.

Утім, це не означає, що та форма суспільної свідомості, яку ми традиційно називаємо ідеологією, зникла з життя суспільства. Якщо повернутися до базового визначення ідеології як системи ідей, то можна побачити, що ідеї не припиняють управляти думкою і поведінкою мас, оскільки людина, як істота суспільна (Аристотель), потребує суспільно значущих смислів для орієнтації в своїй базовій реальності та самовизначення у ній.

Політичний спектр сучасної України, як і багатьох інших країн світу, демонструє умовність поділу політичних партій і рухів (представлених, зокрема, в парламенті) на "ліві" і "праві", а також великі труднощі з їхнім розподілом традиційними ідеологічними нішами.

Основна політична боротьба та ідейні розмежування впродовж усіх років незалежності пролягали не між лібералами і соціал-демократами і навіть не між націоналістами і комуністами, а між прихильниками національного самовизначення та його противниками. Це не означає, що інші ідейні течії та політичні доктрини не були присутні у вітчизняному публічному просторі, але вони не справляли визначального формотворчого впливу на суспільну свідомість.

З переходом до олігархічної моделі організації влади в Україні відбувся перегляд ролі ідеологічного позиціонування у політиці. Певне ідеологічне забарвлення та елементи традиційних ідеологій стали використовуватися політичними представниками адміністративно-економічних угруповань для власної легітимації в якості суб'єктів публічної політики, політичного маркування та мобілізації груп підтримки.

Представлені у нинішньому складі українського парламенту політичні сили не мають чіткого ідеологічного маркування, їхня позиція щодо актуальних питань порядку денного визначається скоріше ситуативними інтересами та логікою політичної боротьби, ніж базовою ціннісно-доктринальною позицією. Політика перетворюється на політичний ринок, а залишки ідеологічних маркерів використовуються у політичних маркетингових стратегіях з інструментальною метою.

Під впливом загальноцивілізаційних трендів та загальної логіки еволюції вітчизняної політичної системи роль класичних політичних ідеологій у публічному просторі України поступово нівелювалася. Разом з тим, у фокусі суспільної уваги перебуває низка суспільно-політичних ідей та пов'язаних з ними цінностей, принципів і символів, які виконують базову ідеологічну функцію – спрямовують колективне мислення і колективну дію на досягнення певних цілей національного розвитку.

Для ідентифікації таких ідей та усвідомлення напряму їх трансформації у суспільній свідомості необхідний аналіз основних проявів ідейних пошуків українців та чинників, що визначають їхній зміст і вектори еволюції. Такий аналіз вимагає дослідження даних, які пов'язані із характеристикою цінностей українського

суспільства, процесів формування національної ідентичності та основних суспільно-політичних проєктів, на реалізацію яких орієнтована громадська думка.

Місце ідеології в сучасному політичному процесі. Коли ми говоримо про ідеологічні трансформації в українському суспільстві під впливом війни, то маємо на увазі широкий спектр суспільних уявлень, вірувань (Ортега-і-Гасет) та цілепокладань, що визначають позиціонування та активності людини і спільноти у конкретному соціальному, культурному та історичному контексті. Поняття політичних ідеологій, яким оперують дослідники публічної політики, є значно вужчим і зосереджене переважно на ідеологічному маркуванні традиційних партій та суспільних рухів, що сформувалися у контексті модернізаційних процесів XIX–XX сторіч. Отже, для того, щоб коректно визначити предмет нашого дослідження, необхідно встановити, що ми розуміємо під ідеологічними вподобаннями українців і якою мірою ці вподобання пов'язані із традиційним спектром політичних ідеологій.

Спроби визначити головні вектори суспільного розвитку, репрезентовані ідеологічними доктринами, робилися багатьма дослідниками. Ф. Тьоніс наприкінці XIX сторіччя у фундаментальній соціологічній праці "Спільнота і суспільство" розрізняє комунізм (як первісний стан людства), індивідуалізм (як наступний етап еволюції) та соціалізм (як компромісну форму). Однак ці тенденції, за Ф. Тьонісом, не є історичними чи культурними альтернативами, а скоріше – етапами розгортання єдиного процесу [Тьоніс, 2005, с. 250]. Натомість М. Кастельс через сто років після Ф. Тьоніса уже розглядав протистояння капіталізму та етатизму як основну ідеологічну колізію "Інформаційної епохи". Саме поняття етатизму (*statism*) найчастіше сьогодні використовується дослідниками авторитарних і тоталітарних режимів для вираження їхньої ідеологічної специфіки.

Однак зрозуміло, що поле актуалізації та конкуренції суспільно значущих ідей та пов'язаних з ними політичних проєктів є значно ширшим за дихотомію етатизм-лібералізм. Політична теорія сьогодні оперує базовим розмежуванням цього спектра на "ліві" і "праві" ідеології, а також виділяє головні ідеологічні течії –

лібералізм, консерватизм, соціал-демократію і націоналізм, додаючи, за потреби, радикалізовані форми основних ідеологічних підходів (лібертаріанство, фашизм, нацизм, комунізм). Навіть побіжного погляду на поточні політичні реалії у розвинутих країнах, не кажучи вже про численні неліберальні режими сучасності, достатньо, щоб поставити під сумнів релевантність цієї традиційної схеми.

Намагання "втиснути" в традиційну схему такі явища сучасної політики, як енвайронталізм (від *environment*), воукізм (від *woke*), гендерні та антиколоніальні проєкти, а також численні різновиди популізму, показують, що від класичного підходу може бути взяте для наукового вжитку лише одне принципове розмежування – між прогресизмом і консерватизмом. Ідеться не стільки про конкретне ідейне і доктринальне наповнення відповідних політичних гасел і програм, скільки про загальну оцінку суспільної дійсності і настанову щодо її динаміки. Прогресисти вітають ті стрімкі зміни, які відбуваються у суспільній організації та людській природі на наших очах, а консерватори намагаються зберегти успадковані від минулого форми суспільної свідомості і організації.

Усі інші ідеологічні маркери потребують суттєвого перегляду. Адже зрозуміло, що, наприклад, Комуністична партія Російської Федерації не має нічого спільного з ідеями пролетарської революції, а є виразником ідей російського шовіністичного імперського фундаменталізму. Так само, правляча Комуністична партія Китаю стоїть на відверто націоналістичних позиціях та має більше спільного із традиційною конфуціанською етикою служіння державі, ніж із вченням Карла Маркса. Натомість ідеї рівності та усупільнення основних благ, що традиційно розглядалися у контексті "лівого" тренду, сьогодні значною мірою зосереджені в арсеналі ісламського фундаменталізму. Традиційна ліберальна політична риторика і апеляція до цінностей країн Заходу сьогодні переважно асоціюється із поняттям "демократія". Але воно, у свою чергу, використовується у найрізноманітніших контекстах, починаючи із назви останньої комуністичної диктатури (КНДР), першої відверто фашистської партії сучасної Російської Федерації (ЛДПР) і закінчуючи доволі

далеким від традиційного ідеологічного розмежування позиціонуванням сучасних "демократів" і "республіканців" у США.

Тому для коректного визначення того, чим є ідеологія і чим вона на сьогодні не є, необхідно повернутися до історії питання в теоретичному аспекті.

Теоретизація концепту ідеологій у суспільствознавстві пов'язана передовсім із реакцією на книгу К. Маркса і Ф. Енгельса "Німецька ідеологія" (1846), в якій це поняття було використане для означення комплексу суспільних уявлень та переконань, властивих певній спільноті чи групі. Від К. Маркса також походить критичний підхід до ідеології як "хибної свідомості" (*falsches Bewusstsein*), яка викривлює уявлення про світ відповідно до власних упереджень, замість того, щоб пізнавати його об'єктивну природу. Зокрема, марксистки викривали ідеологічні побудови панівних класів як спосіб приховати експлуататорський характер реальних суспільних відносин.

Надалі теоретичні підходи до ідеології розвивалися у критичному річищі, переважно марксистського спрямування (Л. Альтюссер, К. Мангайм). Однак розвиток теоретичної соціології (М. Вебер, Е. Дюркгейм) повернув поняттю ідеології універсальний концептуальний зміст, вільний від критичної оціночності. Йдеться про той зміст, який був первісно запропонований французьким філософом початку XIX сторіччя Дестютом де Трасі, що фокусується на феномені суспільно значущих ідей та їхній ролі в розвитку націй.

Нині ідеологію прийнято визначати як систему ідей, що виражають певну ціннісну позицію, мотиваційну основу суспільної організації і суспільної дії, а також формують суспільні уявлення та вірування членів певної спільноти. У такому вигляді ідеологія є продуктом модернізації, що супроводжується процесами суспільної раціоналізації, десакралізації уявлень про суспільне благо, а також залученням великої кількості людей до відтворення складних форм суспільної свідомості.

Зрозуміти, чим стала ідеологія для модерних суспільств, буде набагато простіше, якщо зіставити її з попередньою формою суспільної свідомості, якою була релігійна догма. У випадку християнської Європи релігійна доктрина мала всі атрибути майбутніх

ідеологій. Вона мала певне вчення, презентувала собою картину дійсності, що містила в собі як ціннісні підвалини, так і норми соціальної поведінки, колективні символи та ритуали, а також пропонувала бачення майбутнього та шляхи досягнення спільного блага. Відмінністю ідеологій стала секуляризація суспільних уявлень та соціальних інститутів. Змінений також був основоположний принцип оцінки ідейних форм та пропозицій: замість критерію відповідності нових ідей основоположному вченню церкви був запроваджений принцип вільного пошуку істини.

Горизонтом суспільного проектування основних ідеологічних учень є досягнення максимальної реалізації суспільного блага, тому провідні дослідники феномену ідеології пов'язують її з утопією (К. Мангайм, П. Рікер).

Відмінність ідеології від релігійної догми полягала не стільки у запереченні існування Бога (багато ідеологій не є атеїстичними), скільки в універсалізації раціонального підходу до дійсності і використанні логіки та досвіду як основних критеріїв істини. На цьому фундаменті були побудовані внутрішньо несуперечливі системи ідей про суще, з якими співвідносилися ті чи інші суспільні цінності, потреби та інтереси. Власне, за М. Вебером, суспільні ідеї й визначали вектори розвитку спільнот і цивілізацій, хоча при цьому й були детерміновані реальними суспільними потребами та суперечностями [Weber, 1958, p. 280].

Атрибутами класичної ідеології є доктринальна цілісність, власна інтерпретація основних суспільних явищ і процесів, акцентуація на певному наборі суспільних проблем та визначення способу їх розв'язання.

Власне, логічні і смислові зв'язки між ідеями та спроби їхньої проекції на суспільні реалії і виявили основний недолік ідеологій – їх спекулятивний (себто умоглядний, відірваний від дійсності) характер. Насправді ідеологічні конструкції лібералізму, комунізму, нацизму не призвели до створення ідеальних суспільств, на які вони націлювали прихильників цих доктрин, так само, як не були вповні реалізовані у соціальній площині жодні з релігійних доктрин і канонів.

З переходом сучасної цивілізації до постмодерного стану актуальність класичних ідеологій була поставлена під сумнів. Уже з середини ХХ сторіччя у публічній сфері провідних країн почалися процеси розмивання класичних ідеологій. Паралельно з цим відбувалася криза комуністичних ідеократій. А в країнах третього світу відбувалися процеси політичного структурування за критеріями, що дуже віддалено нагадували європейські традиції ідеологічного протистояння.

Новітні ідейні течії – від фрейдомарксизму, неолібералізму, фемінізму чи екологізму до культурно-мистецьких рухів та субкультур (на зразок хіпі, панків тощо) – досягали популярності і впливовості не тому, що відкривали нові істини, а тому, що входили у резонанс із настроями і бажаннями певних впливових та / або активних соціальних груп чи категорій. Передовсім молоді, що хотіла змінити світ.

При тому більшість форм суспільної організації та практик урядування у розвинутих країнах спираються на ціннісний базис, що вважається універсальним і безальтернативним ("кінець історії", за Ф. Фукуямою).

Тож у публічному просторі сучасних націй доктринальні суперечки втратили своє принципове значення та були, певною мірою, маргіналізовані. Публічна політика стала усе більше орієнтуватися на поточну соціальну проблематику, світоглядні розмежування втратили свій визначальний вплив на політичну ідентифікацію, а орієнтація на політичні сили стала визначатися переважно культурними маркерами та персоніфікацією. Це спонукало низку авторів визначати сучасний етап цивілізаційного розвитку як пост-ідеологічний [Weiss-Wendt & Adler, 2021, p. 8].

Відмінністю постідеологічного (постмодерного) періоду стала відмова політиків від доктринальної цілісності і логічної стрункості смислових побудов, покликаних встановлювати орієнтири і рамки суспільних дій та уявлень. Відсутність причинно-наслідкового зв'язку, прогалини в аргументації чи її повна відсутність більше не є недоліком політичного наративу. Для його переконливості більше важить риторика, сюжетика (сторітелінг), емоційна драматургія і вигідний інформаційний порядок денний. При тому в останні

десятиріччя спостерігається справжній сплеск інтересу до ідеологічних доктрин та їхніх елементів. Після тривалого періоду занепаду класичних ідеологій та відмови діючих політичних сил та лідерів керуватися доктринальними настановами у своїй практичній діяльності, що тривав приблизно з 1960-х років, нині ідеологічні пошуки та відповідне позиціонування політиків знову у тренді.

Сьогодні ми є свідками пробудження інтересу до ідеологічних концептів в усіх ціннісно-світоглядних сегментах: від радикального лібералізму і прогресизму до не менш радикального націоналізму і релігійного фундаменталізму. Оновлені доктрини і їхні проповідники набувають популярності у соціальних медіа та стають впливовими чинниками публічної політики.

Визначальними для сучасного "ренесансу" ідеологій є кілька чинників: розмивання цінностей і світоглядних основ класичного лібералізму; реванш консервативних та фундаменталістських доктрин; використання квазіідеологічних конструкцій авторитарними режимами для підтримання власної легітимності; використання ідеологічних елементів та атрибутів тими політичними акторами, що асоціюються з поняттям сучасного "популізму".

Слід враховувати й те, що ідеологія у сучасному суспільстві присутня не стільки в доктринальній, скільки у формі культурних репрезентацій.

Ідеологія більше не розглядається через призму доктринальної цілісності та вираження інтересів великих соціальних груп, як це традиційно відбувалося в політичній теорії. Сьогодні йдеться про широке визначення ідеології як сукупності ідей, думок та ціннісних підходів, що пропонують комплексне бачення світу та способи інтерпретації нормативності в суспільстві [James & Steger, 2013; Laruelle, 2016; Snegovaya & McGlynn, 2025].

Оглядачі також констатують, що можливості ідеологічного впливу на сучасне суспільство є, все ж, досить обмеженими. Більшість ідеологій (комунізм, нацизм, націоналізм, лібералізм) уже були дискредитовані попередніми спробами їх практичної реалізації, які не принесли очікуваного суспільного блага або навіть призвели до катастрофічних наслідків. На думку деяких дослідників, причиною неефективності ідеологій як засобів легітимації

влади в сучасному суспільстві є також підвищення освітнього рівня пересічних громадян та їхня здатність до "критичного мислення" [Guriev & Treisman, 2022]. Тож спроби деяких авторитарних режимів нав'язати своїм підданам чітку ідеологічну рамку стикаються з недовірою і скептицизмом молодшого покоління.

Багато хто з дослідників пов'язують спроби нової індоктринації ліберальних суспільств із явищем так званого "популізму". Описуючи його поширення у сучасних демократіях, автори звертають увагу на апеляцію до "народу" як базової спільноти, якій протиставляються, з одного боку, представники глобалізованих еліт, а з іншого – "девіантні" чи ворожі меншини всередині спільнот [Enyedi & Whitefield, 2020].

Можна констатувати, що сьогодні в світовому публічному просторі спостерігається певного роду реакційний розворот, коли радикалізовані квазіідеології постмодерну віддзеркалюються в доктринах "заперечення" і "повернення". Ці інтенції сучасної суспільної свідомості концептуалізовані у низці фундаменталістських і радикально-консервативних ідейних течій. Цей глобальний ідеологічний тренд дістав визначення "нелібералізму" [Laruelle, 2024].

Узагальнюючи новітні вітчизняні і світові тренди, можна сказати, що класичні політичні ідеології залишилися інструментами політичної ідентифікації і мобілізації, але їхнє застосування стає усе більш локальним та амбівелентним.

Однак це не означає, що ідеологічна сфера у житті суспільства втрачає свою значущість у сьогоденних умовах. Вона просто функціонує за іншими законами і має інші прояви та репрезентації в публічній площині.

Базове визначення ідеології як системи ідей спонукає до вивчення всього спектра суспільно значущих ідей та проєктів, що стосуються колективних цінностей, принципів та векторів суспільного розвитку.

Під ідеями ми розуміємо динамічні смисли суспільної свідомості, які узагальнюють певні підходи та мотивації у постановці та реалізації суспільних завдань або розв'язують ключові проблеми суспільного (національного, цивілізаційного, загальнолюдського) розвитку [Розумний, 2006].

Ідеологія пов'язана насамперед з колективним мисленням, його змістом та "стилем" [Мангайм, 1995, с. 84]. Але її прояви ми бачимо в публічній комунікації, культурних артефактах, установках громадської думки.

Коли йдеться про ідеологічні вподобання, чи радше настанови українського суспільства, то маємо на увазі такі змісти колективної свідомості, які стосуються декларованих і реальних цінностей спільноти; параметрів і змісту колективної ідентичності; загальнонаціональних проєктів, що визначають цілі та пріоритети суспільного розвитку.

Саме ці питання стоять у центрі більшості дискусій, протистоянь та розмежувань у суспільстві, що можуть бути визначені як ідеологічні. Вони ж потребують формування консенсусних рішень чи принаймні чітких преференцій у громадській думці як умови можливості співжиття, колективної суб'єктності та успішної національної самореалізації.

Зіставлення даних за трьома параметрами – цінності, ідентичність, соціальне проєктування – має виявити механізми формування та еволюції ідеологічних переконань громадян, їх справжній зміст та характер, а також роль ідей у сучасному суспільно-політичному процесі.

Спільні цінності, чітка самоідентифікація та зрозумілий вектор руху – це необхідне "програмне забезпечення" нації. Але усі ці складові умовної «національної ідеології» не є даністю і не мають єдиної точки зору. Тому вони дають ґрунт для появи альтернативних пропозицій та суперництва підходів, інтересів, досвідів у вигляді множинних "ідеологій".

Власне, у цьому контексті пошуку консенсусної моделі та конкуренції пропозицій щодо її наповнення і слід розглядати трансформаційну динаміку ідеологічної сфери в Україні, що є предметом нашого аналізу.

Ідеологічні чинники української політики. Розглянемо характеристики основних масивів даних, які відображають ідеологічні трансформації українського суспільства в умовах війни. Згідно з запропонованим вище підходом, ці масиви включають відомості про ціннісні пріоритети українців, динаміку формування національної

ідентичності та уявлення про змістовні проекти національного розвитку, актуалізовані в публічному просторі.

Цінності. Панівні форми суспільних цінностей, ідентичностей та уявлень про пріоритетні напрями суспільного розвитку мають значну інерцію. Найбільш інерційними є цінності: особливо ті, які не декларовані, але фактично визначають реакції та поведінкові моделі членів спільноти. До таких ціннісних установок, що визначають свідомість і поведінку українців, оглядачі традиційно відносять патерналізм, а також примат особистої свободи над колективною необхідністю (суспільним обов'язком). Це суперечливе поєднання свободи від зобов'язань і очікування державної опіки є, вочевидь, рудиментом підданського типу політичної культури, який з великими труднощами трансформується у відповідальну громадянську позицію учасницького типу.

Ментальний спадок репресивної комуністичної системи, що поєднався із колективним досвідом соціально-економічних потрясінь та руйнуванням соціальних інститутів, якими супроводжувався її демонтаж, залишив після себе виразну установку на цінності виживання, які в Україні домінують над цінностями самовираження і самореалізації (у категоріях Р. Інглегарда).

Для того, щоб виявити значущі зміни в ціннісних настановах населення України під впливом війни, доречно скористатися концепцією та понятійним апаратом Ш. Шварца, який виокремлює три основні вісі, на яких можна простежувати цю динаміку, а саме: відносини між індивідом і групою (Автономія – Належність); принцип забезпечення соціального порядку (Рівноправність – Ієрархія); спосіб взаємодії людини з природним і соціальним оточенням (Гармонія – Вдосконалення).

Найбільш повним і методологічно цілісним на сьогодні є дослідження еволюції цінностей українського суспільства 2004–2025 рр. Центру соціальних та маркетингових досліджень "СОЦІС" «(матеріали опитування за 2023 рік розміщені за посиланням [Результати загальнонаціонального ..., 2023])»

Дані опитування травня 2025 року в цьому проєкті зіставлені із результатами попередніх досліджень цінностей українців, зокрема, тих, що проводилися в рамках загальноєвропейських дослідницьких програм. Вони показують значне зростання ознак

"самотрансцендентності" (що тлумачиться як альтруїзм) у період 2021–2023 рр. та повернення до егоїстичних цінностей "самоствердження" у наступний період.

Цей показник є надзвичайно показовим щодо вектора ідеологічних трансформацій українського суспільства в умовах війни, оскільки демонструє психологічне підґрунтя змін. Зокрема, ті цінності, що пов'язуються з самотрансцендентністю (доброчинність, універсалізм), є маркерами колективістських настроїв, готовності меншою мірою конкурувати, а здебільшого співпрацювати і досягати спільної мети. Від початку російського вторгнення у 2014 році ця здатність українців поступально збільшувалася, досягнувши максимуму в 2023 році, але потім відбувся рух у зворотному напрямі, цінності індивідуального самоствердження стали зростати.

Іншим феноменальним, проте очікуваним ефектом війни стало зростання ваги цінності безпеки та конформізму. За даними Соціологічної групи "Рейтинг", у серпні 2025 року головними термінальними (базовими) цінностями українців стала безпека родини (73%) і життя в мирі (62%). При тому "яскраве насичене життя" цікавить 7% українців, "відчуття досягнення" – 6%, а "суспільне визнання" – 3% [*Чого хочуть українці ...*, 2025].

У цьому вимірі цінності українського населення найбільше відрізняються від більшості європейців, що є цілком зрозумілим, з огляду на загрози, породжені війною, яка поки що не торкнулася наших сусідів, а тим більше країн Західної Європи.

Поєднання цих двох трендів говорить про те, що в умовах війни відбувся поворот від колективізму до егоїзму, від високих мотивацій та устремлінь до більш приземлених і прагматичних. Власне, труднощі з мобілізацією, зростання кількості СЗЧ, масова нелегальна еміграція чоловіків призовного віку та формування масштабних корупційних схем у всіх цих сферах підтверджують такий висновок соціологічного дослідження.

З 2021 року зупинився рух українського суспільства до більшої відкритості і готовності до змін, що поступально відбувався протягом усього періоду спостережень (з 2004 року). Очевидно, що присутня певна захисна реакція, яка спонукає людей в умовах

зростаючих труднощів і загроз триматися усталених уявлень і способів соціальної дії. Показово, що, наприклад, основним чинником, який може спонукати державних службовців до більшої добросовісності, 77% українців вважають жорсткість покарань за корупцію [*Уявлення українців ...*, 2024].

Про еволюцію соціальних очікувань в умовах війни найбільш інтегральним чином свідчить динаміка показника, що впродовж багатьох років вимірюється багатьма соціологічними інституціями України. Йдеться про відповіді респондентів на питання "Чи вважаєте ви, що події в Україні розвиваються в правильному напрямі?"

Після початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ відсоток ствердних відповідей на це питання стрімко зростав – з 20% у грудні 2021 року до 61% в березні 2023 року. Але надалі відчуття "правильності" соціальної дійсності, що оточує індивіда, невпинно знижувалося і станом на березень 2025 р. зберігалось лише у 32% респондентів [*Оцінка ситуації ...*, 2025].

Ключ до розуміння цього феномену, коли найбільш драматичний період збройного протистояння, пов'язаний із великою кількістю жертв, руйнувань і загроз самому існуванню держави, збігається з моментом найбільшого соціального оптимізму, лежить в площині соціальної довіри. Незважаючи на численні загрози, відчуття причетності до надособистісних цінностей та громадянська солідарність, що виникла на цій основі, сформували ефект позитивного очікування.

На певний час це призвело до кардинальних змін за показником соціальної аномії (деморалізації). Протягом 1992–2021 рр., за даними Соціологічної групи "Рейтинг", цей показник тримався на рівні 69–82%. Але у 2022 році уперше за роки незалежності він знизився до 46% (проти 48% неаномійного стану) [*Дев'ятнадцяте загальнонаціональне ...*, 2022].

Утім, надалі розмивання єдності колективного почуття, колективної думки і колективної дії повернуло суспільство до стану взаємної недовіри.

За висновками дослідження соціального капіталу Соціологічної групи "Рейтинг", в Україні навіть в умовах найбільшого

патріотичного піднесення та консолідації (літо 2023 року) позитивний баланс довіри / недовіри до інших загалом зберігався насамперед за рахунок надвисокого рівня довіри до осіб близького кола (найближчі члени сім'ї, родичі) [*Невидимий клей ...*, 2023]. Межа між довірою і недовірою проходить в українському суспільстві по лінії "друзі – колеги" (друзям довіряють 60% опитаних, колегам – 48%). При цьому довіра до сторонніх людей та публічних інституцій залишалася нижчою за 50%.

Винятком із цієї загальної закономірності лишаються інституції та персоналії, пов'язані з обороноздатністю країни. Усі, хто бере участь у захисті України від зовнішньої агресії, зберігають високий рівень довіри суспільства. Досить показовими, у цьому сенсі, є дані Київського міжнародного інституту соціології [Грушецький, 2023а], які фіксують той злам соціальної довіри, який наприкінці 2023 року відзначають у більшості соціологічних досліджень. Зниження довіри торкнулося усіх владних інституцій, окрім Збройних сил України.

Дані опитувань показують також різке зниження довіри до вітчизняних медіа та продовження падіння довіри до церкви, що є найбільш нейтральними в політичному сенсі публічними інституціями, але при цьому зберігався високий рівень довіри до волонтерів (незважаючи на перші скандали з фактами розкрадання допомоги).

Деяко несподіваним трендом, який показує дослідження цінностей українського суспільства Центру соціальних та маркетингових досліджень "СОЦІС" за методикою Ш. Шварца, можна назвати глибокий психологічний розрив із традицією, що відбувся, зокрема, протягом 2006–2025 рр.

Досить показовим, у цьому сенсі, є досвід переходу Православної церкви України та Української греко-католицької церкви на новоюліанський календар, що привів до зміщення відзначення більшості християнських свят на два тижні раніше. Цей перехід, з одного боку, не викликав очікуваних масштабних непорозумінь і конфліктів, а з іншого, значною мірою нейтралізував та знизив роль цих святкувань у публічному просторі України загалом. Тобто,

більшість українців досить легко відмовилися від традиційних святкувань за старим календарем, але й нові дати поки що не надто вкорінилися в суспільних та індивідуальних практиках.

Психологічний розрив із традицією справляє вирішальний вплив на процеси індоктринації. Незважаючи на пробудження масового інтересу до питань національної ідентичності, популярність медійного контенту, пов'язаного з історією, культурою, мовою, фактична відмова від дотримання традицій на психологічному рівні, яку фіксують дані опитувань, показує, що це захоплення є радше поверховим і ситуативним.

Ця парадоксальна ситуація може бути пояснена тим, що національна культурно-світоглядна традиція є для більшості українців радше новітнім ідеологічним конструктом, ніж успадкованою смисловою реальністю. Водночас ця ідеологічна конструкція ситуативного націоналізму має виразну інтенцію до руйнування традиційних світоглядних, культурних і психологічних форм, властивих більшості громадян, асоціюючи їх із "совком", "колоніальним минулим" та спробою російського імперського реваншу.

Цей дисонанс між декларованим "поверненням" до національних традицій (а насправді – до прийняття ультрапатріотичних наративів) та психологічним табуванням і витісненням реальних традиційних форм свідомості та культури має для ідеологічної сфери подвійний ефект. По-перше, ця ситуація унеможливує появу та поширення радикальних консервативних ідеологій фундаменталістського зразка (як це відбулося в Росії). По-друге, продовження патріотичного пропагандистського тиску на колективну свідомість в умовах послаблення зовнішніх загроз неминуче викличе зворотну реакцію заперечення та протидії.

Отже, у ціннісному вимірі українського суспільного життя об'єктивно формуються умови для поширення помірної консервативної ідеології, орієнтованої на прагматичні цілі та позбавленої колективістського патріотичного пафосу.

За даними соціологічних опитувань ми можемо визначити основні ціннісні орієнтації громадян України, що дозволяють ідентифікувати їхні ідеологічні преференції в таких вимірах:

1. *цінності виживання – цінності самореалізації*

Під впливом війни цінності виживання стали ще більш домінуючими в Україні. Цим поглиблюється наш ментальний розкол з країнами Західної Європи, Північної Америки, Японією, Австралією тощо.

2. консерватизм – прогресизм

Зростаюча відкритість до змін, що характеризувала українське суспільство до початку повномасштабної війни, була дещо пригальмована. Однак консервативний поворот, який намітився у суспільних настроях, по-перше, збігається із загальноцивілізаційним трендом, а по-друге, супроводжується готовністю відмовитися від власних традицій. Тобто, йдеться про звичайну обережність, а не про поширення фундаменталізму.

3. лібералізм – етатизм

В Україні зберігається висока міра недовіри до держави та низький рівень довіри до її інституцій. Винятком стали лише структури, безпосередньо залучені до оборони від ворога. Але й тут громадяни України більшою мірою орієнтовані на горизонтальні зв'язки (волонтерство), ніж на централізоване управління.

4. індивідуалізм – колективізм

Після короткого періоду підйому колективістських настроїв, пов'язаних з мобілізацією населення для відсічі спільному ворогу, макросоціальні зв'язки знову втрачають свою важливість для українців. Зростання індивідуалізму та егоїзму супроводжується сек'юритизацією свідомості, а тому орієнтує більшість громадян на захист приватного простору, власних вузьких інтересів, а також формує критичне ставлення до колективістських закликів та ініціатив, на яких зазвичай зосереджується ідеологія.

Ідентичність. Якщо цінності змінюються повільно і їхнє встановлення є досить складною науково-методологічною проблемою, то питання колективної ідентичності є сьогодні в Україні чіткіше артикульованими у публічному просторі, значно пластичнішими і такими, що кардинально змінюються в історично короткий період.

Колективна ідентичність українців змінюється значно швидше, ніж їхні усвідомлені та, особливо, неусвідомлені цінності. Однак вона також залишається достатньо інерційною сферою, в якій, незважаючи на динамічні зміни публічного пропагандистського

дискурсу, лишається доволі значним вплив успадкованих від попередніх історичних періодів форм ідентичності та її змістовних елементів. Ці елементи також справляють суттєвий вплив на фрагментацію спільного поля національної ідентичності, яка зберігається у регіональному, генераційному (поколіннєвому) та культурному вимірах.

Російсько-українська війна, яка справедливо вважається війною за незалежність України, спонукає до особливо масштабних перетворень у сфері колективної ідентичності. Тому цей вимір дослідження ідеологічних трансформацій має значну емпіричну базу у вигляді численних опитувань громадської думки, частина з яких є продовженням багаторічних дослідницьких проєктів (Інституту соціології НАН України, Інституту соціальної та політичної психології АПН України та ін.), а інші локалізовані саме у тих ділянках суспільної свідомості, які були актуалізовані самим фактом війни та її характером.

Окрім відповідей на прямі запитання соціологів, що дозволяють фіксувати зміни в ідентичності ("Ким ви себе вважаєте?" та ін.), для цілей дослідження також корисними є такі маркери ідентичності, як а) мова спілкування; б) культурна традиція; в) ставлення до історичних подій та постатей; г) релігійна належність.

Згідно з даними опитувань Соціологічної групи "Рейтинг" [*Хто ми та якою ...*, 2025], у період 2021–2025 рр. ідентифікація українців зазнала досить суттєвих, як для такого короткого часового проміжку, змін. Відповідаючи на запитання "Наскільки Ви відчуваєте себе..." (обираючи при цьому значення від 0 до 10), у 2025 р. респонденти засвідчили максимальну переконливість ідентифікації себе як громадянина України (9,4), тоді як у 2021 році така ідентифікація мала середнє значення – 7,9. Суттєво зросла також самоідентифікація українців як європейців (з 3,6 до 5,8). Натомість ототожнення себе з регіональною ідентичністю знизилася від показника 9,2 до 8,0, а ідентичність "радянської людини" остаточно маргіналізувалася (з 2,9 до 1,3).

Емоційні аспекти такої ідентифікації українців із власною державою демонструють дані соціологічного опитування Фонду

"Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва", проведеного в грудні 2024 року [*Україна єдина ...*, 2025]. Відповідаючи на запитання, чи пишаються вони громадянством України, респонденти відповіли, у переважній своїй більшості, ствердно. Однак при цьому із другої половини 2023 року частка тих, хто відповів, що "дуже пишається", зменшилася (з 71% до 59%).

Війна є потужним тригером самовизначення індивіда і спільноти, оскільки актуалізує поділ світу за принципом "свій" – "чужий" та "ми" – "вони".

Особливістю попереднього періоду становлення української державності була певна пластичність та амбівалентність колективної ідентичності, яка повільно еволюціонувала від пострадянської спорідненості до національної окремішності та, евентуально, європейської цивілізаційної спільності. Пряма агресія Російської Федерації завдала сильного удару всім елементам спільної ідентичності, оскільки спонукала ототожнити залишки російсько-української культурної та психологічної спорідненості із ворожою інтенцією на підкорення / знищення / асиміляцію.

Захисна реакція у своїх крайніх проявах оформилася в ідеологічний імператив "знищити в собі все російське", до числа якого були віднесені не лише марковані російською імперською ідентичністю артефакти та ідейні конструкції, але й певні світоглядні установки, культурні течії і навіть лексичні одиниці та синтаксичні звороти (як нібито невласиві українській мові та нав'язані їй з боку "русифікаторів").

"Очищення" від будь-яких ознак спорідненості з агресором стало головною культурною інтенцією воєнного періоду, що реалізовувалася в річищі проєктів "декомунізації", а згодом "деколонізації".

Оскільки російська збройна агресія містила в собі ідеологічний мотив захисту елементів спільної імперської ідентичності як свого виправдання, то їхнє знищення чи бодай знецінення стало елементом патріотичного позиціонування в Україні як такого.

Про різке зростання національної свідомості українців у перші місяці повномасштабного вторгнення РФ свідчать дані опитування

Соціологічної групи "Рейтинг" [Десяте загальнонаціональне ..., 2022], проведеного у квітні 2022 року. На цьому історичному зламі кількість тих українців, які шкодували про розпад СРСР, зменшилася з 32 до 11%. Частка тих респондентів, для яких свято 9 травня як День Перемоги мало особистий символізм, упала з 80 до 34%, а кількість прихильників заборони використання "георгіївської стрічки" зросла з 45 до 74%. Поряд з тим, підтримка рішення про визнання ОУН-УПА учасниками боротьби за Незалежність України зросла з 47 до 80%.

Значної підтримки населення набули також ініціативи з перейменування назв вулиць, пов'язаних з Росією (73%) та СРСР (66%), знесення пам'ятників, що пов'язані з Росією (71%), та заборона на радіо і телебаченні російської музичної продукції (62%). Разом з тим, навіть на цих пікових значеннях патріотичного піднесення більшість громадян не підтримувала знесення пам'ятників, які пов'язані зі вшануванням пам'яті учасників Другої світової війни з боку СРСР (19% голосів підтримки), та вилучення з шкільних програм творів російської класичної літератури (35%).

У контексті відмежування української ідентичності від російської слід також розглядати різке зменшення кількості послідовників Російської православної церкви в Україні, з якою інституційно асоціюється Українська православна церква, очолювана митрополитом Онуфрієм. За даними компанії *Info Sapiens*, за перший рік війни частка прихильників УПЦ Московського патріархату скоротилася з 15% у лютому 2022 р. до 4% у січні 2023 року [Зміни в українському ..., 2023].

Досить показовим є зростання частки тих респондентів, хто назвав українську мову своєю рідною. Українську мову невдовзі після початку вторгнення РФ у 2022 році назвали рідною 78% [Десяте загальнонаціональне ..., 2022], тоді як, наприклад, у 2017 р. ця частка становила 68%. Навіть із урахуванням міграції та окупації частини регіонів (переважно російськомовних) таке зростання є вельми показовим. Ідеться, скоріш за все, не стільки про реальний баланс у використанні мови (яка від частоти вживання не стає більш "рідною"), скільки про визнання мови елементом національної

ідентичності, що вже цілком підпадає під категорію "ідеологічних маркерів".

Зростання частки тих громадян, які визнають українську мову для себе рідною, відбувалося послідовно з грудня 2013 року, коли такими себе визнали менше 50% респондентів. Однак у кінці 2023 року ця тенденція практично зупинилася на позначці 78% [*Україна єдина ...*, 2025], що може свідчити про те, що перехід на українську мову під дією ідеологічних мотивацій в українському суспільстві в основному припинився.

Отже, більшість маркерів ідентичності, що вимірюються соціологічними опитуваннями, показує значне просування українського суспільства в бік уніфікованої національної ідентичності, яка визначається домінуванням української мови, пріоритетністю української культури, визнанням провідної ролі української національно-визвольної традиції як тенденційної основи для тлумачення історичних явищ, подій і постатей. Відповідна динаміка в українському соціумі спостерігалася впродовж щонайменше двох останніх десятиріч, але була прискорена російським вторгненням 2014 року та особливо повномасштабним воєнним вторгненням РФ в Україну у 2022 році.

Викорінення усього російського, радянського, російськомовного стало ідеологічною складовою війни. Однак агресія в цьому випадку була спрямована не назовні, в бік реального загарбника і окупанта, а всередину самого суб'єкта, виявляючись у формі внутрішнього табування та соціально санкціонованого придушення тих проявів, які в ситуації війни могли виступати як тригер когнітивної несумісності та психологічного дискомфорту.

Ідейний зміст національної ідентичності у сучасних суспільствах відображається в панівному генералізованому наративі (гранд-нاراتиві), що продукується як державними, так і недержавними акторами. Коли йдеться про ситуацію ідейного протистояння, як це має місце у випадку російсько-української війни, то цей наратив набуває стратегічних ознак (стає таким, що спрямований на досягнення перемоги над противником) і характеризується фахівцями у сфері комунікацій як стратегічний наратив.

Оцінюючи базовий наратив ідентичності як складову частину ідеологічних трансформацій, необхідно враховувати його детермінацію чинниками ситуативних потреб та тактичних завдань інформаційного протистояння. У цьому "канонічному" наративі доцільно виділяти: формування концептуального ядра політики ідентичності (напр., [Бевза та ін., 2025]); розгортання базових смислів у доктринальних, образних та пропагандистських проєкціях; аргументація та контраргументація у контексті війни ідентичностей.

При тому слід мати на увазі, що у демократичних суспільствах гранд-наратив не має монопольного становища в публічному просторі та співіснує у ньому з низкою ідейних альтернатив, зокрема тих, які виступають з критичних позицій. Навіть в умовах війни ситуація ускладнюється збереженням елементів внутрішньополітичної конкуренції, що спонукає і політичних акторів, і суспільство розглядати наративні практики як атрибут не лише загальнонаціональної, але й "партійної" ідеології.

Поряд з тим, сфера колективної ідентичності стала у період війни об'єктом інтенсивних політик, інституційних, організаційних та інформаційних впливів як з боку державних інституцій, так і громадських ініціатив. Отже, важливим напрямом досліджень є вивчення їх ролі у становленні ідеологічних уявлень та преференцій громадян України.

За час повномасштабного вторгнення ці заходи стосувалися, серед іншого, низки резонансних явищ і подій, а саме:

1) ухвалення законів України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності", "Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії", "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій", "Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу", рішення Київської міської ради про заборону на території міста публічного використання російськомовного культурного продукту (13.07.2023) та ін.;

2) діяльності Українського інституту національної пам'яті та офісу Уповноваженого із захисту державної мови;

3) кампанії з перейменування топонімічних назв та демонтажу пам'ятників імперської доби;

4) організації заходів меморіалізації захисників / захисниць (Щоденна хвилина мовчання, створення Національного військового меморіального кладовища);

5) запровадження та проведення меморіальних заходів та громадських акцій з нагоди державних свят (Дня Незалежності України, День Гідності та Свободи, День Української Державності, День Єднання), перехід на Новоюліанський календар провідних християнських конфесій України та ін.

Значного резонансу у контексті питань політики національної ідентичності набули також убивства мовознавиці Ірини Фаріон та політика Андрія Парубія, публічні дискусії відомих осіб (Портников – Латиніна), культурні події із виразними ідеологічними конотаціями (присудження Шевченківської премії, українське представництво на "Євробаченні"), масштабні наукові та культурні проекти (*Ukrainian History: Global Initiative* Тімоті Снайдера) тощо.

Суспільно-політичні проекти. Основним чинником, що спонукає більшість людей визначатися зі своїми політичними поглядами і перевагами, що можуть бути означені як ідеологічні, є постанови на порядку денному тих чи інших питань, що можуть бути означені як суспільно-політичні проекти. Приклади таких довготривалих проектів: національне самовизначення, ринкові реформи, європейська та євроатлантична інтеграція, відновлення СРСР, антитерористична боротьба, подолання корупції, протидія кліматичним змінам, боротьба за права жінок, підтримка сексуальних меншин, відновлення норм Шариату і боротьба з невірними, подолання наслідків колоніалізму тощо.

Очевидно, що ці суспільні проекти, представлені сьогодні різною мірою в різних країнах світу, не вкладаються у традиційний ідеологічний спектр, хоча в своєму ідейному та пропагандистському протистоянні і надалі користуються відповідними "стікерами" ("ліві", "праві", "комуністи", "націоналісти", "нацисти" тощо).

В Україні орієнтири суспільного розвитку формувалися під впливом тих умов та завдань, які об'єктивно постали перед спільнотою в умовах здобуття державної незалежності.

Після того, як офіційна комуністична ідеологія в СРСР зазнала повного фіаско, питання про напрям подальшого суспільного розвитку лишилося відкритим. Цю ідейну вакансію впродовж останніх трьох десятиріч заповнювали насамперед проекти національно-державного будівництва, ринкових реформ, європейської та євроатлантичної інтеграції, а також, меншою мірою, ідеї розвитку громадянського суспільства, боротьби з корупцією та ін.

Ідеї щодо повернення до державної планової економіки, а також відновлення спільної держави на пострадянському просторі не набули в українському публічному просторі значної популярності і, навіть, виразної політичної артикуляції. Тому ідейну альтернативу панівним суспільно-політичним проектам становили переважно скептичні та критичні зауваження щодо їхньої доречності та ефективності, які, однак, не оформилися у зрозумілу ідеологічну альтернативу навіть в умовах приходу до влади їхніх політичних виразників (перший термін президентства Л. Кучми 1994–1999 рр. та президентство В. Януковича 2010–2013 рр.).

Отже, через 30 років після здобуття незалежності і початку будівництва національної держави горизонт колективного самопроекткування українців визначається кількома найважливішими ідеями: "українською", "ліберально-демократичною" та "європейською".

Присутні сьогодні в українському публічному просторі основні суспільно-політичні проекти можна, хоча й досить умовно, розташувати в системі координат традиційних політичних ідеологій. Тоді з консервативною доктриною можна співвіднести так званий "державницький" тренд, з класичним націоналізмом – ідею домінування українського етносу на своїй "історичній" території, ліберальна ідеологія представлена, головним чином, ідеєю європейської інтеграції та проектом "розвитку громадянського суспільства" з його протиставленням "корумпованій" державі, а зародки соціал-демократії можна побачити в різноманітних соціальних рухах та ініціативах, орієнтованих на "відстоювання прав" тих чи інших соціальних груп і категорій.

Вивчати динаміку ставлення українців до цих ідейно-політичних проектів, трансформації їхнього змістовного наповнення дозволяють дані опитувань громадської думки, аналіз

основних публічних наративів, що транслюються через традиційні медіа, соціальні мережі та популярні месенджери, а також у риторичі провідних політиків, громадських лідерів, моральних та духовно-інтелектуальних авторитетів.

Найбільш показовими у цьому сенсі є дані соціологічних опитувань, що стосуються ставлення до незалежності України, до ідей відновлення СРСР і / чи побудови "руського міра", до перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції, ставлення до демократії, ставлення до проблем корупції, до гендерної проблематики.

За даними Соціологічної групи "Рейтинг", у 2025 році готовність "проголосувати за Незалежність України" виявили 95% опитаних (у 2021 році таких було 80%) [*Хто ми та якою ...*, 2025].

Ще більш показовими є дані соціологічних опитувань у контексті зміни ставлення українців до Росії та радянської імперської спадщини, про які йшлося вище, в огляді трансформаційних процесів у сфері колективної ідентичності. Під впливом війни в Україні відбулася остаточна відмова від проєкту реставрації спільного пострадянського простору, чи то у вигляді відродженого імперського СРСР, чи то під маркою слов'янсько-православного "руського міра", чи навіть у статусі економічно-логістичного союзу, для якого у перебігу війни були знищені останні виробничі, торгові та інфраструктурні передумови.

Одночасно з посиленням національно-державної самоідентифікації та ідеологічного розриву з Росією (та радянською спадщиною) у суспільній свідомості у перші місяці війни різко зросла підтримка ідеї європейської та євроатлантичної інтеграції. За даними Соціологічної групи "Рейтинг" [*Підтримка міжнародних ...*, 2023], у період з лютого 2022 року до середини 2023 року вступ до ЄС і НАТО став безальтернативним стратегічним курсом розвитку для більшості українців (85 і 83%, відповідно). У період локального воєнного протистояння підтримка цих проєктів в українському суспільстві становила близько 60%.

Утім, цей масштабний зсув в ідеологічних орієнтаціях слід вважати скоріше ситуативною реакцією на зовнішню загрозу та зворотним боком сплеску ворожості щодо Росії. Про це, зокрема, свідчать дані моніторингового опитування Центру соціальних та

маркетингових досліджень "СОЦІС" у середині 2025 року. Незважаючи на те, що можливість відновлення відносин з Росією розглядає лише 3,1% респондентів, на вступ до ЄС орієнтуються 36,2% опитаних, тоді як 56,6% українців обирають "власний шлях розвитку, опираючись на власні ресурси" [*Соціально-політична ситуація ...*, 2025].

Певне пояснення цьому феномену дає опитування Центру Разумкова "Ідентичність громадян України: тенденції змін" [*Ідентичність громадян ...*, 2023], проведене у травні 2023 року. Навіть у цей період, на піку патріотичного піднесення та суспільного консенсусу щодо європейського і євроатлантичного курсу України, лише 50,6% опитаних відповіли, що вони відчують, або скоріше відчують себе європейцями. До початку повномасштабного воєнного вторгнення цей показник становив 41,2%. Тобто зростання відбулося, але незначне.

Чинники, що перешкоджають українцям відчувати себе європейцями, згідно з даними опитування, мають переважно соціально-економічний та культурно-освітній характер. Однак при цьому 31,6% опитаних обрали серед причин "неєвропейську свідомість", відмінність культури (22,8%) та релігії (7,9%).

Ще одним фактором послаблення європейських прагнень, що дедалі більше впливає на суспільні настрої, є зростаючі сумніви щодо реалістичності проєкту європейської та євроатлантичної інтеграції. В інформаційному просторі домінують заяви західних політиків про значне відтермінування процедур вступу України до ЄС і НАТО, готовність перешкоджати цим процесам на інституційному рівні (керівництво Угорщини, Словаччини, Польщі), а також рішуча позиція Росії щодо недопустимості цих кроків у контексті пошуку компромісних варіантів завершення війни. Як наслідок, уже у 2025 році значна частина українців готова відмовитися від членства в НАТО (36,3%) та ЄС (21%), якщо це буде умовою для досягнення миру [*Соціально-політична ситуація ...*, 2025].

Один із ключових ідеологічних маркерів, який визначає позиціонування українців у системі координат "Європа – Росія", є ставлення до цінностей демократії.

Дилема демократії в умовах війни постає у вигляді вибору між централізацією і зростанням жорсткості управління та потребою збереження демократичних принципів публічного урядування. У вимірі громадської думки ця альтернатива набуває характеру протистояння між орієнтацією на сильну владу (що ототожнюється зазвичай із сильним політичним лідером) та на сильну демократію, що вимагає враховувати думку і волю більшості суспільства.

Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене наприкінці липня – на початку серпня 2025 року [Грушецький, 2025а], показує значний запит на "сильного лідера" в умовах війни (48%) та загалом для розвитку країни (35%). Утім, цей показник знизився порівняно з початком війни, коли запит на сильного лідера досягав 58% (липень 2022 року).

Загалом, у ставленні до дихотомії "сильний лідер – демократична система", яку взяв за основу свого дослідження КМІС, спостерігається суперечлива картина. Запит на сильне лідерство в умовах екзистенційної загрози для спільноти є цілком природним та очікуваним. Але навіть у цих екстремальних умовах значна частина респондентів віддавала перевагу демократичній системі (27%). Поступово ця частка зростала і у грудні 2023 року досягла вже 58%. Однак протягом 2024–2025 років знову почав зростати запит на сильне лідерство для України загалом, хоча вже не у таких масштабах, як на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ (з 32 до 36%).

Очевидно, що ці показники певною мірою корелюють зі змінами у ставленні до керівництва держави, орієнтаціями на тих чи інших конкретних осіб, які розглядаються на роль національного лідера. Але важливо відзначити, що зростання запиту на сильне лідерство збігається у часі з поворотом до більш прагматичних та егоїстичних установок у ціннісних перевагах українців. Тож ідеться про запит на позицію поміркованості та прагматизму, яка спирається на певні гарантії порядку та передбачуваності, що асоціюються з сильним лідерством. Водночас українське суспільство і надалі негативно ставиться до перспективи будь-якої форми диктатури, а отже, й до її можливих ідеологічних обґрунтувань: 48% опитаних віддають перевагу демократичній системі,

тоді як сильного лідера потребують 36%. При тому кількість тих, хто бачить потребу у більшій демократії вже зараз в умовах війни, зросла з 27 (2022) до 35% (2025).

Імовірно, поворот до цінностей демократії відбувається у суспільстві під впливом сумнівів щодо ефективності влади та тієї моделі централізованого управління, що була частково впроваджена в умовах воєнного стану. Одним з головних стимулів до таких сумнівів і критики влади є збереження корупції в системі державного управління. За даними моніторингових опитувань Центру соціальних та маркетингових досліджень "СОЦІС" [*Соціально-політична ситуація ...*, 2025], високий рівень корупції на державному рівні справляє найбільший негативний вплив на ситуацію в країні (48%), тоді як постійні атаки РФ на цивільні об'єкти та захоплення нею нових територій справляють, на думку респондентів, дещо менший негативний вплив (41,7 та 34,9%, відповідно). При цьому погіршення ситуації в Україні впродовж останнього року зазначають 59,9% опитаних.

Якщо вести мову про інші параметри ідеологічного самовизначення, то слід зазначити, що питання, які перебувають у центрі ідеологічних дискусій у суспільствах сучасних розвинутих країнах, для українців, зі зрозумілих причин, в умовах війни не мають пріоритетного значення. Серед ключових проблем свого життя респонденти соціологічних опитувань практично не згадують питання захисту довкілля, культурного і расового розмаїття, міграції чи гендеру.

Показовими, у цьому сенсі, є дані опитувань 2023 року Соціологічної групи "Рейтинг" щодо стану гендерної рівності в Україні [*Можливості жінок ...*, 2023]. У фокусі дослідження була реакція на запровадження окремих вагонів для жінок "Укрзалізницею". Більшість опитаних виявили позитивне або байдуже ставлення до такого нововведення, при чому позиції чоловіків і жінок щодо цього в основному збігалися. Проти виступили лише 18% чоловіків і 11% жінок. Тож потенційно чутливе питання гендерної справедливості і захисту прав жінок в українському суспільстві, вочевидь, розглядається людьми переважно у контексті питань комфорту і якості послуг.

Отже, у своїй більшості, результати опитувань громадської думки у воєнний період вказують на очевидні тренди колективного самоусвідомлення та самопроєктування українців останніх років: зростання патріотизму та підтримки незалежності України, що в умовах війни доповнилося зростанням гордості за власну країну; відмови від ідей можливого об'єднання з Росією чи посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі; зростання підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України як безальтернативного стратегічного вектора національного розвитку; визнання демократичного урядування як єдино можливого способу організації влади в Україні; визнання корупції головною внутрішньою проблемою і загрозою національному розвитку і безпеці; дистанціювання від західного ідейно-політичного мейнстріму (зокрема, питань гендерної і расової справедливості та чутливості, екологічної та міграційної стурбованості, мультикультуралізму тощо), як таких, що в умовах війни поступаються своєю актуальністю більш нагальним проблемам та завданням.

Утім, ці тренди громадської думки потребують свого уточнення і тлумачення у ширшому контексті ідеологічних орієнтацій та практичних проявів ідеологічних позицій. Зокрема, додаткового вивчення потребують такі питання: чи існує кореляція між підтримкою незалежності України і сприйняттям ситуації в країні як такої, що розвивається "в правильному напрямі"?; якою мірою уявлення українців про європейську та євроатлантичну інтеграцію є реалістичними?; які з демократичних принципів (конкурентність у політиці, свобода слова і думки, правова держава) є для українців прикладними, а які виконують декоративну роль?; яким чином у колективній свідомості пов'язані питання легітимності влади, її відповідальності, соціальної справедливості та корупції?; чи слід очікувати загострення питань глобального ідейно-політичного мейнстріму (прогресизм – консерватизм, лібералізм – етатизм, поширення культури різноманіття та реакції на неї) у внутрішньому вітчизняному публічному просторі в поствоєнний період (після завершення / припинення війни)?

Висновки. Під впливом війни цінності виживання стали ще більш домінуючими в Україні. У суспільних настроях став помітним консервативний поворот.

В умовах воєнної загрози зріс запит на сильне політичне лідерство, але в умовах загального зниження соціального капіталу цей тренд також має спадну динаміку. Водночас у громадян зберігається велика недовіра до держави за порівняно низької довіри до її інституцій за винятком тих структур, які залучені до оборони від ворога.

Після певного підйому колективістських настроїв на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ макросоціальні зв'язки дещо втратили для українців свою важливість. Значна кількість громадян зорієнтована на захист власних інтересів, формуючи критичне ставлення до колективістських закликів та ініціатив.

У сфері колективної ідентичності в умовах війни відбувається інтенсивний процес національного самоусвідомлення та самовизначення, що має виразне спрямування до відокремлення і послідовного протиставлення української та російської ідентичностей за культурними, історичними та політичними параметрами. Основним чинником, що спонукає більшість громадян визначатися зі своїми політичними поглядами і преференціями, що можуть бути означені як ідеологічні, є постання на порядку денному тих суспільно значущих ідей, що у своєму розвитку оформлюються як суспільно-політичні проекти.

Загальна траєкторія змін у цінностях українського суспільства, колективній ідентичності та ставленні громадян до головних суспільно-політичних проектів показує різке зростання соціального капіталу та соціального оптимізму у перші місяці після повномасштабного воєнного вторгнення РФ, а також рішучий розрив із залишками імперської ідентичності та підвищення національної самосвідомості українців. Одночасно зі сплеском патріотизму бачимо в українському суспільстві також виразну орієнтацію на європейську і євроатлантичну інтеграцію і запит на сильне політичне лідерство всередині країни. Цей період, який можна назвати мобілізаційним, сформував консенсусну модель ідентичності, оперту на громадянську солідарність та відповідальність та

поєднану з європейським демократичним курсом розвитку держави.

Однак після невдалої спроби контрнаступу ЗСУ в 2023 році відбулося вичерпання мобілізаційного потенціалу, після чого суспільство поступово почало втрачати оптимізм, солідарність, патріотичну активність та впевненість у можливості швидкого досягнення цілей національного розвитку.

Тож у публічному просторі України об'єктивно формуються умови для поширення помірної консервативної ідеології, орієнтованої на прагматичні цілі та позбавленої колективістського патріотичного пафосу. Така поміркована, прагматична позиція, що утверджується в українському суспільстві на рівні панівних настроїв, формує запит на помірну консервативну ідеологічну пропозицію, що уникає крайнощів і пафосу та пропонує населенню захист, порядок і справедливість. Найбільш імовірно, що в умовах припинення війни / бойових дій відповідна ідеологічна ніша неминуче сформується і її перевага над ультрапатріотичною установкою, що утвердилася у публічному просторі України на початку повномасштабної війни, стане лише питанням часу і демографічних змін.

РОЗДІЛ IV

"ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ": ВІД НОРМАТИВНОГО ВИЗНАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАСВОЄННЯ

Російська агресія проти України, що почалась у гібридній формі навесні 2014 року й переросла у повномасштабну війну у лютому 2022 р., загострила безліч проблем, з якими Україна змагалася від перших років незалежності і які в умовах війни набули виразно екзистенційного значення. Одна з них – проблема цивілізаційної орієнтації та геополітичного вибору – належить до найдавніших і найпідставніших. У домодерні та ранньомодерні часи ця проблема осмислювалася головню в категоріях конфесійної спорідненості (що й зумовило врешті союзницький вибір українських еліт на користь Московського царства у 1654 році). У модерні часи орієнтація поступово змінилася на протилежну: як з огляду на появу самої категорії модерності, уособленої насамперед здобутками й цінностями західної цивілізації, так і, не меншою мірою, з огляду на програмове заперечення Росією української окремішності та ідентичності.

У певному сенсі українці стали "західниками мимоволі": в умовах імперського асиміляційного тиску вони мушили шукати на Заході не лише потенційних союзників для можливої реалізації свого незалежницького проєкту, а й символічні ресурси, з якими можна було б себе ототожнити й таким чином утвердити свою іншість – інакшість – принципову відмінність від Росії. І якщо на рівні мови, культури або релігії ця відмінність не була для всіх очевидною, то на рівні політичного устрою і суспільних цінностей її можна й варто було продемонструвати – мірою (само)ототожнення України з цими цінностями та їх практичного засвоєння (докладніше про це у: [Рябчук, 2018; Riabchuk, 1996; Riabchuk, 2023]).

Звідси – системні зусилля українських інтелектуалів вписати Україну в західний світ (на противагу російському, який намагався її поглинути) – зусилля, які можна простежити від Шевченкових

мрій про Вашингтона "з новим і праведним законом" та республіканських і федералістських мотивів у "Книгах буття українського народу", до революційних памфлетів М. Грушевського ("Наша західна орієнтація"), М. Хвильового (про "психологічну Європу") та програмних заяв українських державотворців про "повернення до Європи" після здобуття незалежності 1991 р. У суто формальному плані це "повернення" уявлялося як приєднання України до європейських та євроатлантичних організацій, насамперед до ЄС і НАТО; у практичному плані, однак, воно означало ще й виконання цілої низки вимог: фундаментальну трансформацію і самого суспільства, і його інституцій відповідно до стандартних критеріїв членства у цих та інших організаціях.

Слід визнати, що ні з одною, ні з другою трансформаціями Україна до 2022 року не впоралася. Трансформація інституцій виявилася неможливою без відповідних суспільних змін, тобто істотних змін суспільної психології, ціннісних настанов та повсякденних поведінкових практик. А ці зміни, своєю чергою, гальмувалися неефективністю старих інституцій, низькою якістю політичних еліт та нерішучою, амбівалентною політикою західних урядів щодо України – віддзеркаленням такої самої амбівалентної, непослідовної політики українських урядів щодо європейської та євроатлантичної інтеграції [Зеленько, 2024].

Проголосивши 1994 року вступ до ЄС головною метою своєї зовнішньої політики й уклавши з Євросоюзом Угоду про партнерство та співробітництво, український уряд зробив небагато для виконання цієї Угоди – зокрема щодо вдосконалення державного управління та системи правосуддя, хоча так само мало для її реалізації зробив і Європейський Союз, показово завершивши ратифікацію тої Угоди всіма членами допіру через чотири роки (у 1998 р.). Так само суто декларативними залишилися й заяви президента Леоніда Кучми 2002 року про намір України вступити в ЄС і НАТО, – навіть Росія, схоже, не сприйняла ті заяви всерйоз, поставившись до них досить поблажливо: "Я абсолютно переконаний, що Україна не буде ухилятися від процесів розширення взаємодії з НАТО і західними союзниками в цілому. Україна має свої відносини з НАТО, є Рада Україна–НАТО. Зрештою, рішення

мають ухвалювати НАТО і Україна. Це справа цих двох партнерів", – заявив тоді В. Путін [Президент Росії, 2002a]. Тоді через два тижні, згідно з офіційним сайтом Кремля, повторив те саме й на пресконференції після саміту Росія–НАТО: "На тему вступу України до НАТО президент Росії сказав, що вона має право приймати рішення самостійно. Він не бачить у цьому нічого такого, що могло б затьмарити відносини між Росією й Україною" [Президент Росії, 2002b].

Варто зазначити, що за подальші два роки поблажливість В. Путіна до прозахідної орієнтації Києва вичерпалася, через те, що Помаранчева революція перевела ту орієнтацію з суто декларативної площини у площину практичної політики. Тому вже у грудні 2004 року він застеріг Україну від подальших загравань із НАТО, хоча й зробив позитивний жест щодо Європейського Союзу: "Якби Україна вступила до ЄС, це було б позитивним фактором, який, на відміну від розширення НАТО, допоміг би зміцнити систему міжнародних відносин" [Президент Росії, 2004]. Ця "поблажливість" мала своє пояснення: на відміну від НАТО, вступ до якого міг стати реальністю, членство в ЄС не проглядало для України навіть у віддаленому майбутньому – як через пріоритетизацію бізнесових відносин з Росією у європейських столицях і поширену там упередженість до України як держави начебто засадничо "неєвропейської", так і через відсутність сподіваних інституційних реформ у самій Україні, що давало європейцям підстави ухилятися від будь-яких серйозних розмов про перспективи членства¹.

На формальному рівні Україна незмінно декларувала свою прихильність до "європейських цінностей" – демократії, верховенства

¹ На всі запити українців щодо таких перспектив з Брюсселю лунала стандартна відповідь: "Ми взяли ваші європейські аспірації до відома". Знаний британський історик і публіцист Тімоті Гартон Еш згадує, як 2004 року, після вражаючої Помаранчевої революції, закликав президента Європейської комісії Жозе Мануеля Баррозу публічно заявити, що Європейський Союз теж бажає, щоб Україна одного дня стала його членом. "Якщо я це зроблю, – відповів Баррозу, – я негайно дістану потиличника від двох великих держав-членів (Франції та Німеччини)". "Спочатку має відбутися дискусія про те, чи ця країна взагалі є європейською", – відверто прояснила проблему присутня у тій розмові пресекретар комісара ЄС із зовнішніх зв'язків [Ash, 2023].

права, політичного і культурного плюралізму, поваги до прав меншин, гендерної рівності й недискримінації тощо. Під цим оглядом вона завжди відрізнялася від Росії, яка всіляко підкреслювала і підкреслює свій "особливий шлях" (*Sonderweg*), аж до проголошення себе окремою й унікальною країною-цивілізацією на противагу Заходіві та його буцімто занепадницьким цінностям [Торбаков, 2024]. Проблема, однак, полягає в тому, що нормативне визнання Україною "європейських цінностей" не трансформувалось у їхнє практичне засвоєння, тобто в ефективну систему законів, правил і процедур, які б виконувалися чітко і безумовно, а не вибірково й маніпулятивно.

Російська агресія 2014 року дещо змінила цю ситуацію, спонукавши українські еліти і населення загалом виразніше усвідомити важливість євроінтеграції не лише для модернізації та економічного розвитку, а й для зміцнення національної безпеки. Це відбилося, зокрема, у зростанні підтримки для членства України в ЄС і НАТО (ставлення до якого в Україні тривалий час було виразно негативним), а відтак і в доповненнях до української Конституції, де обидва членства проголошені стратегічною метою [Про внесення змін до Конституції ..., 2019]. А проте усвідомлення того факту, що членство в обох спільнотах, особливо в ЄС, передбачає низку інституційних реформ і зміну багатьох суспільних практик, здається, так і не досягло того рівня, який би зробив реальне (не суто декларативне) перетворення України у *правову* європейську державу невідворотним.

Хоча саме таке перетворення є не просто важливим, а й вирішальним – і для подальшого цивілізаційного розвитку України, і для її виживання у нерівній боротьбі з російським агресором, ресурсну й демографічну перевагу якою Україна може зрівноважити лише кращою якістю своїх збройних сил, вищою мотивацією суспільства та, не в останню чергу, більшою ефективністю інституцій.

Метою цього дослідження таким чином є визначення ціннісних трансформацій (доконаних і бажаних) в українському соціумі останніх років під впливом двох чинників: 1) громадянської мобілізації як відповіді на повномасштабне російське вторгнення і пов'язану з ним екзистенційну загрозу та 2) формалізації статусу

України як кандидата в члени Євросоюзу і впровадження у зв'язку з цим широкої програми політичних та інституційних реформ. При цьому особливу увагу приділено і досі очевидним розбіжностям між проголошеною прихильністю до "європейських цінностей" та досить часто "неєвропейськими", інерційно-пострадянськими суспільно-політичними практиками.

Категорія "цінностей" у цьому дослідженні трактується як система нормативних (ідеальних) уявлень про належні способи дій / поведінки та бажані результати. Фахівці зазвичай розрізняють моральні, доктринальні (ідеологічні), соціальні та естетичні цінності. Категорія "європейських цінностей" стосується в основному цінностей соціальних та політико-ідеологічних (доктринальних), хоча й інші цінності, зокрема моральні, теж беруться до уваги. Йдеться передусім про універсальні цінності людської гідності, свободи, рівності, солідарності, безпеки і справедливості, але також характерні насамперед для Євросоюзу цінності ліберальної демократії та верховенства права.

У документах Євросоюзу немає прямого означення "європейських цінностей", проте посилення на них є досить поширеним, як, наприклад, у Хартії підставових прав Євросоюзу 2000 року, де у преамбулі сказано: "Союз заснований на неподільних, універсальних цінностях людської гідності, свободи, рівності та солідарності; він базується на принципах демократії та верховенства права. Він ставить людину в центр своєї діяльності, встановлюючи громадянство Союзу і створюючи простір свободи, безпеки і справедливості" [European Parliament, 2000].

Ті самі цінності у дещо іншій комбінації окреслено і в розділі 6 Лісабонського трактату 2007 року, що набув чинності у 2009 році, після ратифікації всіма державами: "Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема до прав осіб, які належать до меншин. Цінності є спільними для держав-членів у суспільстві, в якому переважають плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність і рівність між жінками та чоловіками" [Treaty of Lisbon ..., 2007].

З-поміж усіх перелічених цінностей свобода, гідність, рівність, солідарність, справедливість, безпека є первинними, тобто можуть вважатися універсальними, загальнолюдськими, тимчасом як плюралізм, демократія, недискримінація, толерантність, верховенство права є вторинними, інструментальними, потрібними для забезпечення цінностей первинних, "питомих". Інтеграція України в Євросоюз передбачає утвердження інструментальних, вторинних цінностей на формально-інституційному рівні, натомість зміна первинних цінностей має бути не лише наслідком, а й спонукою до інституційних змін.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні щодо синергії двох мотиваційних чинників, які впливають на засвоєння українцями "європейських цінностей". З одного боку, це вимоги Євросоюзу до усіх країн-кандидатів у члени цієї організації, що стосуються передусім утвердження інструментальних, вторинних цінностей (таких, як плюралізм, демократія, недискримінація, толерантність, верховенство права) на формально-інституційному рівні. А з іншого боку, війна загострила екзистенційну потребу захисту підставових, первинних цінностей (таких як свобода, гідність, рівність, солідарність, справедливість, безпека) від агресора – носія цінностей супротивних, засадничо антиєвропейських. Водночас у дослідженні враховано чинники, які ослаблюють гіпотетичну синергію і гальмують бажану трансформацію. З одного боку, це специфічна політична культура, що формувалася в умовах бездержавного існування, в авторитарних або й тоталітарних імперіях, і проявляється тепер інерційно у ментальних і поведінкових патернах; з іншого боку, це неопатерналістська політика посткомуністичних еліт, зокрема й сьогоднішніх, яка не сприяє засвоєнню задекларованих буцімто-європейських цінностей та їх впровадженню й обстоюванню у повсякденних практиках. Нездатність пострадянських еліт відмовитися від звичного непотизму, корупції та маніпулятивної гри з правилами замість чесної гри за правилами створює небезпечний (а в умовах війни потенційно фатальний) розрив між суспільним запитом на інституційне забезпечення проголошених "європейських" цінностей та інституційною неспроможністю пострадянської держави це зробити.

Проблемі цінностей, у тому числі "європейських", присвячено велетенський масив літератури. З найновіших видань привертають увагу насамперед колективні монографії "Європейські цінності: виклики та можливості для євросоюзівського врядування" за редакцією Франсуа Форє та Оріани Калігаро (Лондон, 2018), "Європейські цінності: тенденції й поділи останніх трьох десятиліть" за редакцією П'єра Брешена та Фредеріка Гонт'є (Лейден, 2017), книга Сані Івіча "Концепція європейських цінностей: творення нового нарративу для Європи" (Ленгем, 2023) та регулярні дослідження світових (WVS) і європейських (EVS) цінностей і підготовлені на їхній основі Льюком Гальманом із колегами "Атлас європейських цінностей: зміни і тяглість у турбулентні часи" (Тільбург, 2022) та "Культурні мапи світу" Роналда Інглгарта і Кристіана Вельцеля (1996, 2008, 2014, 2017, 2023).

Останнім часом з'явилися праці такого плану, присвячені й Україні – як країні, що поставила перед собою амбітну мету всебічної європеїзації свого суспільства та приєднання до Євросоюзу як "спільноти цінностей" – на основі досягнення з ним цілковитої інституційної й ціннісної сумісності. Насамперед це дослідження Наталки-Олександрри Бовлі "Вплив російсько-української війни на моральні і громадянські цінності" (2023) та Пламена Акалійського й Тіма Рескенса "Українські цінності: між слов'янсько-православною спадщиною та європейською принадою" (2024) і кілька статей українських учених у міжнародних виданнях, зокрема "Індивідуальні, колективні та сакральні цінності: когнітивна етнографія України під час війни" Катерини Мальцевої, Едема Галімова й Олександра Кучинського (2023) та "Громадянське суспільство й відчуття спільноти в Україні: від дрімоти до дієвості" Катерини Зарембо й Еріка Мартіна (2024).

Назагал, майже всі (відомі нам) дослідження української європеїзації розглядають головним чином зміни, що відбуваються на нормативному рівні, – насамперед у ставленні українського суспільства до Євросоюзу та його підставових (як вважається) цінностей – демократії, верховенства права, громадянських свобод; а також, хоч і меншою мірою, – до ліберальних засад (толерантності, прав меншин, гендерної рівності, недискримінації) і до

громадянських чеснот (солідарності, взаємодовіри, відповідальності, чесності, принциповості). Натомість майже немає спроб дослідити, наскільки ці всі номінально задекларовані європейські цінності українцями засвоюються і ретранслюються у повсякденну поведінкову практику та діяльність / ефективність інституцій. А тим часом саме від практичного засвоєння "європейських" норм і засад залежить не тільки майбутній вступ України до Євросоюзу, а й загальне поліпшення якості управління державою й ефективність комунікації між владою і суспільством на основі взаємоповаги і взаємодовіри. Адже без цього неможлива повноцінна громадянська мобілізація, а відтак і перемога над чисельнішим і ресурсно потужнішим ворогом.

Саме тому це дослідження зосереджене головно на проблемі практичного засвоєння "європейських" цінностей, тобто імплементації відповідних принципів не лише в національне законодавство, а й у повсякденну інституційну й поведінкову практику.

Гуртування довкола (європейського) прапора. Позитивне ставлення українців до Євросоюзу, до європейського демократичного устрою та до ймовірного членства України в ЄС найчастіше виринає як доказ української європейськості та аргумент на користь подальшої європеїзації. Соціологічні опитування практично від перших років незалежності фіксують прихильне ставлення громадян до ЄС: членство України в Євросоюзі до 2013 року підтримувала відносна більшість опитаних – понад 40% (тимчасом як третина не могла ніяк визначитися, роздвоюючись між Європейським Союзом та Євразійським – із Росією й Білоруссю); після Євромайдану прихильники членства в ЄС становили вже абсолютну більшість – понад 50%, а після російського повномасштабного вторгнення ця опція стала фактично єдиною – вступ до ЄС сьогодні підтримує близько 80% опитаних [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 419], чому посприяло не лише відмирання східного вектора в українській політиці (та відповідних ілюзій у частини населення), а й отримання Україною офіційного статусу кандидата в Євросоюз, що дало українським "європейським мріям" більшого реалізму.

За всієї важливості цих настанов та орієнтацій слід мати все-таки на увазі, що сама собою прихильність до Євросоюзу не конче

засвідчує таку саму прихильність до "європейських цінностей", а тим більше їхнє засвоєння (інтерналізацію). Бо хоча Євросоюз і позиціонує себе як "спільнота цінностей", він є також спільнотою добробуту, безпеки та верховенства права – кожна з цих трьох речей в Україні є дефіцитною й особливо привабливою: в усіх соціологічних опитуваннях саме війна і корупція фігурують як головні українські проблеми, а на третьому місці йде економіка – безробіття, зростання цін, закриття підприємств [Всеукраїнське опитування ..., 2024, с. 36]. Тобто зовсім не виключено, що інтерес українців до Євросоюзу є суто (чи насамперед) споживацьким і відтак не конче ретранслюється у сприйняття і засвоєння "європейських цінностей". Для прояснення цього питання слід уважніше придивитися до настанов громадян щодо конкретних цінностей, визнаних "європейськими", та взорування на ці цінності у повсякденних практиках.

В українських опитуваннях соціологи найчастіше зосереджуються на двох цінностях – демократії та толерантності, що загалом зрозуміло, беручи до уваги тривалу традицію тоталітарної влади, яка ніби й не заперечувала ні одну ідею, ні другу на нормативному рівні, проте на практиці цілковито їх вихолощувала, перетворюючи в порожню демагогічну риторичку та квазірелігійний ритуал для легітимізації панівного режиму. Українці від перших років незалежності (і перших незалежних соціологічних досліджень) декларують прихильність до демократичного розвитку країни: підтримка такого курсу коливається довкола позначки "4" за 5-бальною шкалою оцінювання, демонструючи загадкове зростання в останні роки, в умовах війни. В опитуванні 2024 року індекс підтримки сягнув показника 4,5 – найвищого за всю історію відповідних опитувань [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 419]. За даними іншої полстерської компанії, 61% опитаних українців вважають демократію найбажанішим типом державного устрою – на 14% більше, ніж у 2021 році, тобто до початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ. Згідно з тим же опитуванням, 47% українців, обираючи між свободою та матеріальними достатком, віддають перевагу свободі (і лише 24% – матеріальному достатку) [Ідентичність громадян ..., 2024].

Цей феномен викликав подив у багатьох дослідників, оскільки у кризових ситуаціях, зокрема в умовах війни, населення зазвичай схильється до авторитарних методів управління, віддаючи перевагу "сильному" лідеру ("твердій руці") над демократичними нормами й процедурами. Ольга Онух звертає, зокрема, увагу на те, що прихильність українців до демократії почала зростати ще у 2020 році, тобто ще до повномасштабної війни, і пов'язує це з загалом ефективною відповіддю Української держави на обидва екзистенційні виклики – пандемію та російське вторгнення [Onuch, 2022, р. 37, 41; Onuch, 2024, р. 5]. Простіше кажучи, українці переконалися, що *democracy works* – "демократія працює", перефразовуючи назву класичної праці Роберта Патнема [Putnam, 1993].

Близьку до цієї інтерпретацію дає й Тимофій Брік, вказуючи на важливість післямайданних реформ, зокрема децентралізації державного управління, яка "справляла позитивний вплив на довіру не тільки до місцевої влади, а й до анонімного іншого, просто до людей", тобто на збільшення соціального капіталу. "Опитування показують, – пояснює соціолог, – там, де децентралізація відбулася раніше, там і з'явилася довіра до інших. Не просто до сім'ї, а до анонімної чужої людини... Ці речі спочатку здаються абстрактними й незрозумілими, але взагалі довіра – це про здатність взаємодіяти... Тому довіра до інститутів і до людей – це фундамент, з якого будується і економіка, і політика" ["Українці мають ...", 2023].

Ці два чинники – позитивний досвід функціональної демократії, що легітимізує її в очах громадян, та зростання соціального капіталу як готовості громадян солідарно співпрацювати для спільного блага на основі взаємодовіри, – не заперечують ще одного, ймовірно найголовнішого: українці під час війни гуртуються не лише довкола національного прапора, а й довкола європейського, підкреслюючи тим самим свою відданість європейським цінностям, зокрема й свободі та демократії, – на протиположність тоталітарним, антизахідним цінностям путінської Росії. Звідси, ймовірно, й підтримка багатьох інших цінностей, що мають репутацію "європейських", зокрема й різка зміна традиційно-радянського, негативного ставлення до ЛГБТ-спільноти на нейтральне або й позитивне [Сприйняття ЛГБТ ..., 2024, с. 15]. І ширше – за роки

війни парадоксально зменшився індекс ксенофобії, нетерпимості й підозріливості до людей інших етносів, мов, культур чи релігій (зі зрозумілих причин під цю тенденцію не потрапили ні росіяни, ні білоруси, ні деякі інші московські союзники та симпатики). За даними соціологів, індекс ксенофобії, що перевищував у два останні десятиліття 4 бали (за семибальною шкалою Богардуса, де показник "1" відповідає найнижчому рівню, а "7" – найвищому) знизився в останні роки з 4,1–4,3 до 3,7–3,9 бала. "Цей рівень, – на думку професора Паніотто, – не є високим, він показує, що стосовно більшості етнічних груп респонденти підтримують дистанцію 3, 4 або 5 (тобто не хотіли б, щоб представники цих етнічних груп були членами їхніх родин і близькими друзями, але готові їх бачити сусідами, колегами по роботі і жителями України)" [Паніотто, 2024].

Ще кілька важливих ознак "європейськості", які можна прослідкувати в результатах соціологічних опитувань: майже половина українців (відносна більшість, 49%) відчувають себе європейцями (двадцять років тому їх було вдвічі менше), а ті, котрі не відчують, називають головною причиною не культурно-ідентичнісні чинники, а економічні – "низький рівень добробуту" [*Ідентичність громадян ...*, 2024]. Ще важливішим у цьому плані є відзначене соціологами зміцнення громадянської ідентичності – на противагу чи, радше, в доповнення до суто етнічної; а також програмова орієнтація на спільне майбутнє, що об'єднує людей інклюзивніше, ніж спільне минуле; та активістський підхід до відбудови країни – на противагу традиційно-патерналістському. Так, лише четвертина опитаних вважає, що українцем слід народитися, тимчасом як 72% схиляються до громадянського розуміння нації: "всі, хто живе в Україні, є українцями незалежно від їх етнічного походження" [*Невидимий клей ...*, 2023, с. 39]. Лише 28% вважають, що українців сьогодні об'єднує національна належність, 24% – спільна історія й територія, 15% – мова спілкування, 7% – релігія, 5% – політичні погляди (сума відсотків перевищує 100, тому що респонденти могли вибирати кілька варіантів відповідей). Натомість 37% опитаних вважають, що їх як націю об'єднує "прагнення спільно долати труднощі", 38% – "патріотичні почуття громадянина" і 53% –

"віра в краще майбутнє" [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 444]. Прикметно також, що побудову цього майбутнього українці вважають насамперед власною справою (28%); значно менше (22%) покладають надії на уряд і президента, ще менше (17%) на Євросоюз, 11% на МВФ і лише 9% на США – ще до перемоги Д. Трампа, яка скоріш за все наблизилася ці надії взагалі до нуля [Public Opinion Survey ..., 2022, р. 15].

Наведені дані, поза сумнівом, вказують на прихильність до "європейських цінностей" значної частини українського суспільства – принаймні на нормативному рівні. Водночас ми не знаємо, скільки в наведених відповідях щирих переконань, а скільки – стратегічного розрахунку. Адже цілком можна припустити, що українці, намагаючись дистанціюватися від Росії і приєднатися до ЄС, відповідають не конче так, як насправді вважають, а так, як "потрібно" – відповідно до очікувань європейських партнерів і вимог перспективного членства. Цю специфіку стратегічного мислення дуже добре видно в одному з опитувань [Паніотто і Харченко, 2015, с. 34], де респондентам пропонувалося відповісти на два взаємопов'язані запитання, вибираючи кілька можливих відповідей із запропонованого списку: "Які цінності Україна поділяє із Заходом?" і "Які цінності Україна поділяє з Росією?".

Передбачувано, відповіді на ці два запитання виявилися кардинально різними. Із Росією в українців спільними виявилися цінності історико-культурні, примордіальні, відчутно навіяні традиційною мітологією про "спільну колиску" та "братні народи": історія і традиції – 46%, культура – 23%, етнічність – 18%, релігія, мораль – 15%, мова – 12%. Натомість із Заходом, як ствердили респонденти, Україна поділяє цінності соціально-політичні, характерні не так навіть для сучасності (принаймні у випадку України), як для сподіваного майбутнього: права і свободи – 28%, демократія – 27%, верховенство права – 14%, повага до людей – 14%, економічний розвиток (*sic!*) – 12%.

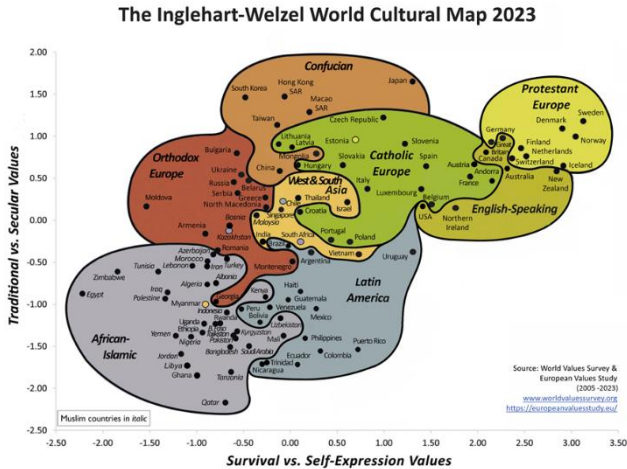
Звісно, навіть удаване визнання європейських цінностей сприяє їхньому практичному засвоєнню – як через спонтанну дифузію, так і через цілеспрямований натиск / лобіювання в потрібному напрямі з боку більш "європеїзованого" громадянського

суспільства та європейських донорів і партнерів. А все ж бажано мати бодай приблизне уявлення про реальний рівень того засвоєння, і тому науковці вдаються до складніших методів дослідження, вимальовуючи загальну картину не з прямих запитань / відповідей, а з системи опосередкованих, стратегічно неочевидних і тому менш піддатних на стратегічне маніпулювання.

Україна в глобальних дослідженнях цінностей. Найобширніше, найсистемніше і найбільш послідовне дослідження цінностей у різних країнах і в світі загалом проводить від 1981 року міжнародна асоціація *World Values Survey* (WVS) – Всесвітнє дослідження цінностей, заснована американським професором Робертом Інглгартом, з реєстрацією у Стокгольмі, з адміністрацією у Відні і дослідницьким архівом у Мадриді [Bréchon & Gonthier, 2017; Arzenšek, 2024]. Приблизно раз на п'ять років вони організують масштабні опитування у багатьох (зазвичай у більшості) країнах світу за стандартним питальником, що складається із десятків нюансованих-деталізованих запитань. Відповіді на ці запитання підсумовуються й операціоналізуються за чотирибальною шкалою (від мінус двох до плюс двох), яка дає змогу розташувати кожну країну на двовимірному графіку, де на вертикальній осі індексується прихильність населення до традиційних (традиціоналістських) цінностей (у її негативній, мінусовій частині) чи, навпаки, до секулярних (у верхній, позитивній частині). На горизонтальній осі індексується прихильність населення до цінностей виживання (ліва, "негативна" частина чи, навпаки, до цінностей самореалізації (права, "плюсова") [Inglehart & Welzel, 2005; *World Values Survey ...*, 2025].

Неважко передбачити, що заможніші суспільства розташовуються на правій частині Інглгартової осі, натомість бідніші (чи екзистенційно zagrożені) – на лівій. Так само й на вертикальній осі розвиненіші, модернізованіші суспільства потрапляють у її верхню, "плюсову" частину, тоді як менш розвинені, доіндустріальні – у нижню. Цивілізаційно близькі країни таким чином групуються на цьому двовимірному графіку у своєрідні кластери, витворюючи так звану "Культурну мапу світу" – мапу Інглгарта-Вельцеля, за іменем її творців-винахідників. За всіх можливих недоліків і неточностей

ця мапа наочно показує важливість цивілізаційної належності тої чи тої нації та набутої нею історично-культурної спадщини, а також її відносну стабільність успадкованих рис та їхню тяглість в історичному часі (*longue durée*).

Джерело: [World Values Survey ..., 2025].

За сорок років учені провели сім "хвиль" глобальних опитувань у рамках проєкту *World Values Survey* і пересвідчилися у надзвичайно високій стійкості відкритих Р. Інглгартом цивілізаційних кластерів на "Культурній мапі світу": попри істотні розбіжності між країнами в межах того чи того кластера і значні переміщення деяких з них по одній чи по другій шкалі у проміжку між опитуваннями, самі кластери залишаються майже незмінними, засвідчуючи високу залежність усіх країн від їхньої попередньої цивілізаційної спадщини (*path dependence*) та неможливість ту спадщину легко і швидко на практичному рівні ревізувати.

Нове дослідження WVS (восьма хвиля, 2023–2026) ще триває і його результати поки що невідомі, натомість попереднє дослідження (2017–2020) завершилося ще до початку російського повномасштабного вторгнення й тому, у випадку України, не відбиває найактуальніших змін. І все ж його результати заслуговують на

увагу хоча б через те, що спростовують деякі наші попередні уявлення й стереотипи, даючи водночас ключі до глибшого розуміння окремих тенденцій та перспектив. Найдокладніший аналіз "українського" розділу WVS зробили торік двоє вчених – болгарський соціолог Пламен Акалійський та його нідерландський колега Тім Рескенс, поставивши собі за мету відповісти на те питання, котре нас якраз найбільше й цікавить: чи Україна за своїми ціннісними орієнтаціями є справді частиною "русского міра", як це стверджує В. Путін та його пропагандисти, чи вона належить до "європейської родини", як це вважають самі українці, а віднедавна, від 2022 року, визнали і європейці [Akaliyski & Reeskens, 2024, p. 522–524].

Для свого аналізу дослідники вибрали сім параметрів, які найбільш корелюють із цінностями ЄС, задекларованими в його документах: особиста свобода, персональна автономія, суспільна солідарність, етнічна толерантність, громадянська сумлінність, гендерна рівність та ліберальна демократія. Від розгляду суспільної солідарності вони, втім, відмовилися, бо не знайшли в опитуваннях WVS потрібних даних, натомість шість інших параметрів означили за допомогою трьох або й чотирьох відповідей із питальника WVS, відповідним чином операціоналізованих. Висновки вчених виявилися дещо несподіваними і, у певних моментах, спірними. Україна, загалом прогнозовано (зважаючи на *longue durée* й *path dependence*), бачиться помітно ближчою за своїми ціннісними настановами до Росії, ніж до Західної Європи чи навіть до Європи Східної [Akaliyski & Reeskens, 2024, p. 537–538]. Щоправда, оскільки Росія не брала участі у сьомій хвилі опитувань WVS, то її дані походять з опитувань попередньої, шостої хвилі, тобто з 2010–2014 рр. Прикметно також, що подібність ціннісних орієнтацій у Росії та Україні притаманна головно людям старшого покоління, натомість серед молодших респондентів ці розбіжності істотно більшають. Можемо припустити, що найближчим часом ця тенденція не зміниться – беручи до уваги масштаби антизахідної пропагандистської індоктринації у Росії і, навпаки, поширення проєвропейських орієнтацій і поглядів в Україні. А це означає, що й ціннісні настанови українців і росіян розійдуться з часом ще більше.

Тим часом доволі сумнівним видається висновок авторів про більшу прихильність росіян до ліберальної демократії (навіть у 2010–2014 рр. це було, м'яко кажучи, перебільшенням), а також про їхню нібито вищу етнічну толерантність [Akaliyski & Reeskens, 2024, p. 540]. Скоріш за все маємо справу тут із суто декларативними, "ідеологічними" настановами, які не конче збігаються із реальністю. Потребувало б уточнення також спостереження авторів про відсутність істотних відмінностей у ціннісних настановах між східними українцями й західними і навіть про більшу, як вони стверджують, подібність саме західноукраїнських ціннісних орієнтацій до російських [Akaliyski & Reeskens, 2024, p. 539]. Тут, скоріш за все, плутанина виникає довкола трьох ціннісних категорій: особистої свободи, персональної автономії та етнічної толерантності. У перших двох випадках проблематичною є сама інтерпретація цих категорій в опитуванні WVS: цінність "особистої свободи" тут визначається ставленням до гомосексуальності, абортів та розлучень, – яке прогнозовано є більш негативним у релігійнішій та рустикальнішій Західній Україні, ніж у Східній; тимчасом як цінність "персональної автономії" вимірюється у методології WVS більш чи менш авторитарним вихованням дітей (акцент на слухняності, на потребі батьків пишатися своїми дітьми та на обов'язку дітей доглядати батьків у старості). Тим часом і одна категорія, й друга мають набагато ширші соціальні аспекти й прояви і не можуть (не повинні) редукуватися до занадто вузьких і спрощених критеріїв оцінювання.

Що ж до (нібито) вищого рівня етнічної толерантності на Сході України, а тим більше в Росії, то маємо тут, імовірно, справу з відлунням стратегічного, великою мірою фіктивного "інтернаціоналістського" нарративу, успадкованого ще з радянських часів, згідно з яким етнічність / національність "не має значення" ("какая різниця?") – аби лише індивід був "нашим", радянським, тобто розмовляв "людською" (російською) мовою і не надто відрізнявся у своїх повсякденних культурних, чи релігійних, чи інших практиках від "нормальної" слов'янсько-радянської російськомовної більшості. Натомість, поглянувши на питання толерантності дещо ширше, не редукуючи його до розмитой в (пост)радянських умовах категорії

"етнічності", побачимо, що українці, зокрема західні, значно ближчі насправді у своєму сприйнятті "інших / інакших" осіб не до росіян, а таки до європейців (докладніше про це у [Рябчук, 2021]).

Таблиця 1. Відповіді на запитання "З представниками яких наведених груп Ви б не хотіли жити у сусідстві?" (Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді)

Регіон або країна / соціальні групи	Захід України	Схід України	Україна загалом	Росія	Польща	Німеччина
Наркомани	93,7	96,6	94,0	93,2	73,9	66,3
Алкоголіки	76,7	81,1	81,5	84,3	65,4	70,2
Гомосексуалісти	60,0	80,0	66,5	66,2	39,6	22,4
Люди, хворі на СНІД	44,3	58,1	42,9	54,3	25,6	24,0
Іммігранти / іноземні робітники	16,7	36,6	20,3	32,2	7,2	21,4
Люди іншої раси	12,9	20,8	12,1	17,2	5,5	14,8
Люди іншої релігії	7,6	6,0	6,7	14,3	4,6	14,1
Люди, що розмовляють іншою, не Вашою мовою	4,2	6,0	6,6	18,9	3,2	13,4
Пари, які живуть разом, але не одружені	1,1	2,4	2,9	7,8	3,5	9,3

Джерело: [Основні засади ..., 2017, с. 23].

Утім, попри згадані тут недоліки, найзагальніші висновки П. Акалійського та Т. Рескенса принципових заперечень не викликають. По-перше, пишуть вони, українці за своєю системою цінностей поки що ближчі до росіян, аніж до західних європейців. А проте, як вони зазначають, це не лише українська проблема. Майже всі східноєвропейські країни з православного культурно-цивілізаційного обшару потрапляють до того самого ціннісного

кластера, що й Росія. І поки що лише Греція (яка вступила до ЄС ще у 1981 р.) змогла помітно з цього кластера виокремитися, послаючи й іншим "православним" країнам подвійний меседж: усі вони мають шанс поступово із того, спільного з Росією, ціннісного кластера вибратися, а проте всім їм на це знадобиться не одне десятиліття – навіть за найсприятливіших умов і найбільших зусиль.

Другий висновок стосується гаданого поділу чи навіть ціннісного розколу України на Схід / Захід. Дослідження WVS, на думку вчених, не підтверджує цього припущення: українське населення за своїми ціннісними параметрами досить однорідне, а наявні відмінності видаються дрібними на тлі значно серйозніших відмінностей на рівні континенту чи, тим більше, світу.

І, по-третє, за всієї цивілізаційної ("кластерної") близькості до росіян, українці мають свою культурну специфіку, яка помітно відрізняє їх і від одних сусідів (росіян), і від інших (поляків), причому на рівні ціннісних настанов різниця між росіянами та українцями помітно зростає, особливо у випадку молодшого покоління, яке в Росії майже не відрізняється від старшого, тимчасом як в Україні воно поступово "європеїзується" – і через непряму дифузію привабливих європейських цінностей (природний процес у відкритому суспільстві), і через свідоме ("ідеологічне") прагнення ті цінності засвоїти – інтерналізувати й інституціалізувати [Akaliyski & Reeskens, 2024, p. 542–543].

Іншу цікаву спробу розглянути ціннісні зміни в Україні в умовах війни у категоріях і параметрах WVS (Всесвітнього дослідження цінностей) зробила недавно дослідниця з Гарварду Наталка-Олександра Бовлі, замовивши восени 2022 року українській агенції *Info Sapiens* соціологічне опитування з порівняно невеликою вибіркою (560 респондентів) за анкетною, подібною до анкет WVS, тобто сурогатною щодо незавершеної поки що восьмої хвили Всесвітнього опитування. З огляду на менші ресурси і, відповідно, масштаб цього приватного дослідження науковиця обмежилася десятьма питаннями, ключовими для з'ясування індексу Інглгарта-Вельцеля (*IWI*) – індексу позиціонування суспільства на "Культурній мапі світу", тобто на шкалі "традиційних vs.

раціональних" цінностей і шкалі цінностей "виживання vs. самореалізації" [Bowley, 2023, p. 15].

На підставі отриманих результатів вона робить висновок, що ціннісні настанови українського суспільства зазнали істотних змін між 2020 та 2022 роками. Усупереч суто теоретичним прогнозам воно не стало в умовах війни більш традиціоналістським (менш раціональним), ані не стало прихильнішим до цінностей виживання на протигагу цінностям самореалізації. Навпаки – зросла громадянська відповідальність, групова взаємодовіра, довіра до інституцій, прихильність до свободи і демократії, зменшилися відмінності між умовним "Сходом" і "Заходом країни" [Bowley, 2023, p. 45]. Вона слушно пояснює ці нетипові для воєнних обставин зміни намаганням українців якомога дистанціюватися від Росії, котра обгрунтовує свої геноцидні наміри гаданою спорідненістю, близькістю, спільною "традицією". І відтак, у відповідь на цю екзистенційну загрозу, українці прагнуть ототожнитися з "Європою" як на ціннісному, так і на інституційному рівні. Безпеківі цінності виживання парадоксальним чином входять тут у конфлікт із бажанням засвоїти протилежні, "європейські", цінності самовираження.

Інша річ, що авторка недооцінює ще одного чинника помічених змін – громадянської (патріотичної) мобілізації суспільства у відповідь на російську агресію, т. зв. "гуртування довкола прапора", котре, як уже зазначалося, є явищем екстремальним, винятковим і відтак нестабільним: його неможливо підтримувати тривалий час без належної інституціалізації і закріплення його (тимчасових за самою мобілізаційною природою) здобутків. Отримані восени 2022 року соціологічні дані відбивали пік громадянської мобілізації, котра через деякий час пішла на спад.

Інституційні виклики. Приблизно від другої половини 2023 року соціологічні дослідження показують зниження майже всіх показників, які роком раніше засвідчували унікальну за якістю і масштабом громадянську мобілізацію – гуртування довкола патріотичних ідей і переконань, національних символів та інституцій. За два роки, від 2022 до 2024 року, впевненість у переможному для України закінченні війни зменшилася з неймовірних 96% до 68%; віра в її швидке (у межах року) завершення впала з 65% до 9%;

готовість терпіти теперішні і майбутні проблеми стільки, скільки буде потрібно до перемоги, зменшилася з 69% до 43%; віра в те, що ситуація в Україні буде поліпшуватись, упала з 76% до 25%; невдоволеність загальним розвитком подій в Україні зростає з 56% до 71% [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 446, 448–449]. На 21 пункт, з 73% до 52%, знизилася сподівання українців на швидкий (у межах 10 років) вступ до ЄС, і на 32 пункти (з 64% до 32%) – сподівання приєднатися до НАТО [*Ukrainian Support ...*, 2025].

Мірою зростання соціального песимізму зростає й готовість до компромісного завершення війни. Якщо у 2022 р. понад 70% опитаних були готові боротися до повної перемоги, то тепер майже 70% схильються до завершення війни шляхом мирних переговорів та компромісних поступок [*Ukrainian Support ...*, 2025]. Якщо у 2022 році лише 8% опитаних були згодні, щоб Україна відмовилася від деяких своїх територій заради якнайшвидшого досягнення миру і збереження незалежності, то сьогодні цей показник сягнув уже 39% [Грушецький, 2025e]. У травні 2023 року лише 18% опитаних приймали відмову України від членства в НАТО заради досягнення миру, 76% такий компроміс відкидали [Грушецький, 2023b]. Сьогодні вже 36% готові на такий компроміс, і лише 30% відкидають будь-які поступки агресорові [*Соціально-політична ситуація ...*, 2025, с. 27].

Уперше за час війни відсоток тих, хто вважає, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі, перевищив відсоток тих, хто вважає напрям загалом правильним – 38% vs. 37%. Цей показник істотно погіршився проти лютого-березневого 2023 року, коли лише 21% опитаних вважав розвиток подій неправильним, тимчасом як 61% вважав, що з їхнім напрямом усе гаразд. І хоча він усе ще істотно кращий від зафіксованого, наприклад, у грудні 2021 року, коли дві третини (66%) опитаних стверджували, що країна рухається у неправильному напрямі, і лише 20% – у слушному [*Оцінка ситуації в країні ...*, 2024]. Те саме стосується й більшості інших показників соціального самопочуття: вони поки що все ще вищі, ніж були до повномасштабного вторгнення, проте тенденція до погіршення загалом очевидна – суспільство відчутно

втомилася і помітно зневірилося. Схоже, що громадянська мобілізація сьогодні підтримується вже не так вірою в перемогу, як усвідомленням геноцидних планів Кремля щодо знищення Української держави і нації та відсутністю іншого вибору, крім відчайдушного самозахисту.

І якщо людська втома після трьох з лишком років виснажливої війни, страшних руйнувань і кривавих жертв цілком зрозуміла, то з суспільним розчаруванням справа складніша. У червні 2025 року опитування, проведене Центром соціальних та маркетингових досліджень "SOCIS", показало, що найбільш негативно на загальну ситуацію в країні, з погляду респондентів, впливають не постійні російські атаки на об'єкти інфраструктури (42%), не зниження рівня життя (41%) чи міжнародної допомоги (14%), і навіть не воєнні невдачі (35%), а – "високий рівень корупції на державному рівні" (49%), доповнений "непрофесіоналізмом та помилками влади" (24%) і "високим рівнем корупції на побутовому рівні" (14%) (Респонденти могли обирати кілька варіантів відповіді).

Відповідальність за "високий рівень корупції" ті ж таки респонденти покладають загалом на владу (55%) й, зокрема, на антикорупційні органи (40%), президента (31%), Верховну Раду (25%) та уряд (21%), а також – і це дуже важливо – на самих громадян, на суспільство (31%). "Збереження високого рівня корупції й розкрадання бюджетних коштів" респонденти (65%) вважають головною помилкою чинної влади; 44% опитаних ставлять владі на карб неналежну підготовку до війни; 34% згадують помилкові кадрові рішення; ще 32% говорять про зловживання владою й тиск на бізнес і можливих політичних конкурентів; 30% нарікають на інформаційну цензуру і приховування правди; 26% – згадує неефективну економічну політику; 24% – прорахунки на міжнародному рівні.

Відповідно, й довіра до державних органів та посадовців, яка 2022 року сягнула небувалою за всю історію України рівня, суттєво зменшилася до показників, які були зафіксовані ще до повномасштабного воєнного вторгнення РФ, за винятком силових структур, передовсім Збройних сил України, які зберігають незаперечний авторитет у суспільстві, а також, певною мірою і з різних причин,

до президента й місцевих органів влади, а також до недержавних акторів – волонтерів, церкви, громадських організацій, незалежних масмедіа [*Соціально-політична ситуація ...*, 2025, с. 6, 9, 11, 12]. Найнижчий рівень довіри – до судових та правоохоронних органів, що можна вважати віддзеркаленням панівного в суспільстві переконання про надвисоку корумпованість у країні. Якою мірою це уявлення відбиває реальність – сказати важко. Масмедіа, зокрема й соціальні мережі, безумовно, впливають на формування про безмірну корупцію; тим більше, що регулярні повідомлення про викриття або й навіть арешти корупціонерів не супроводжуються подальшими повідомленнями про суди і вироки у тих чи тих справах, і це формує у громадян уявлення про безкарність і поглиблює загальний цинізм (усе одно, мовляв, злочинці відкупляться або втечуть за кордон) [*Корупція в Україні ...*, 2025; *Кожен третій українець ...*, 2025].

Жодною мірою не виправдовуючи українську владу за нерішучу й неефективну боротьбу з корупцією, або й відверте їй потурання (як, наприклад, скандальну спробу обмежити автономність антикорупційних органів, що викликала в липні 2025 р. перші за час війни масові протести в країні, чи підписаний президентом закон, який дозволяє високопосадовцям приховувати публічну інформацію про свої статки), зауважимо, що й суспільство несе свою частку вини за таку ситуацію. І те, що його третина (як показує згадане вище опитування) усвідомлює, зокрема, й власну відповідальність, додає певного оптимізму. А проте дві третини, скоріш за все, цього не усвідомлюють, покладаючи відповідальність за стан справ виключно на "владу", – і це показує, що в засвоєнні "європейських" цінностей нам ще належить пройти чималу віддачу. Брак верховенства права, на яке нам делікатно весь час натякають європейські лідери, маючи на увазі передусім вибіркове (маніпулятивне) застосування в Україні законів, є тією головною проблемою, яка може відкласти наш вступ до ЄС надовго, якщо не назавжди.

Розв'язання цієї проблеми потребує не лише інституційних змін (на кшталт подальшого помноження "антикорупційних" органів чи, скажімо, перейменування Офісу президента в апарат, канцелярію чи адміністрацію), воно потребує ще й істотної зміни

ціннісних настанов, бо у демократіях, де владні еліти обираються "з народу, народом, і для народу", вони не можуть своєю якістю, своїми ціннісними настановами кардинально від того народу відрізнятися. А тим часом, якщо йдеться про Україну, соціологічні опитування показують досить високий рівень панівного в суспільстві цинізму. У 2024 р. 79% опитаних вважали, що "більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі" (лише 10% із цим не погоджувалися); 62% були переконані, що "більшість людей здатна піти на нечесний вчинок заради вигоди" (25% – "проти"); 67% погоджувалися з твердженням, що "майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей" (21% – "проти"); 52% згодні з думкою, що "нікому не довіряти – найбезпечніше" (36% не згодні); 50% опитаних погоджувалися, що "більшість людей у душі не люблять себе обтяжувати заради того, щоб допомогти іншим", не погоджувалися – 37%. Усі ці показники у 2022 р. трохи змінилися в кращий бік, хоча цинічні настанови й тоді помітно переважали над нецинічними; за три роки вони повернулися до майже передвоєнного рівня, за одним винятком: у 2022 році відносна більшість респондентів (47% проти 44%) не погодилася з думкою, що "більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють", і станом на 2024 рік ця пропорція (43% проти 40%) істотно не змінилася, побільшало лише тих, кому важко відповісти [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 421–423]. Чому саме у цьому випадку загальна тенденція не спрацювала – сказати важко, але глибший аналіз, можливо, дасть дослідникам певний ключ до оптимістичнішої перспективи.

Цинізм є суспільною патологією, яка не лише підриває довіру до інституцій (особливо якщо ті інституції ще й самі прикладаються до того підриву своєю поведінкою): вона підриває також довіру людей одне до одного, обмежує ефективну взаємодію, гальмує співпрацю, підвищує кошти суспільних трансакцій, одне слово – ослаблює або й унеможлиблює акумуляцію суспільного капіталу. Можна погодитися, що цей цинізм є продуктом тривалого суспільного розвитку (чи, радше, виживання) в авторитарних / тоталітарних умовах, але мусимо також визнати, що й посттоталітарні

інституції в нашій країні так само сприяли й сприяють збереженню й репродукції цього явища. "Попри євроінтеграційні устремління українців та підтримку ними європейських цінностей, – зауважує українська дослідниця, – очевидні колізії: європейський вибір не вплинув на свідомість і поведінку більшості українських громадян, не зробив їх „більш європейськими”" [Калінічева, 2024, с. 93].

Серед побічних наслідків цього явища, що загрозливо виразилися в умовах війни, – масове дезертирство з військової служби, евфемістично зване у нас СЗЧ (самовільне залишення частини), та "ухилянтство", тобто свідоме ухиляння від військової мобілізації. До цього можна додати ще й нелегальну втечу з України через кордон багатьох чоловіків призовного віку і ще масовішу втечу 18–24-літніх, безвідповідально звільнених популістським парламентом від військової служби [Рахманін, 2025].

Часи, коли на призовних пунктах вишикувалися черги з охочих записатися до війська і коли багатьом відмовляли, бо не вистачало обмундирування і зброї, минули ще у першій половині 2022 року. Соціолог Євген Головаха назвав цей феномен "шоковою ейфорією", котра "особливо посилилась, коли росіяни були вимушені вийти з Херсону, з частини території Харківської області, і з'явилася віра, що ми реально можемо досягти успіхів на полі бою" [Соціолог Євген Головаха ..., 2025a]. Ці "ейфорійні" сподівання, на жаль, не справдилися – як з об'єктивних, так і, що гірше, суб'єктивних причин, з-поміж яких насамперед слід згадати неефективне управління ротацією та відновленням військ, а також звичну для України корупцію в різних сферах і на різних рівнях. Неспроможність влади адекватно відповісти на ці виклики і зробити війну всенародною справою, а не лише патріотичним обов'язком найчесніших і найвідважніших добровольців, що першими вирушили на фронт – без особливих, як з'ясувалося, надій на повернення, – зруйнувала ту довіру до інституцій, що з'явилася у перші місяці загальнонаціонального опору російській агресії.

Держава не зуміла більш-менш рівномірно розподілити воєнний тягар на всіх, поклавши на все населення певні мобілізаційні обов'язки (мілітарні чи трудові), підняти, нарешті, до європейського рівня пенсійний вік, обмежити виплати й споживання (зокрема

через виплату більшої частини зарплат військовими облігаціями), заборонити на час війни (і щоденних смертей) будь-які розважальні заходи, дозволити виїзди за кордон лише жінкам з дітьми тощо. Навіть самоочевидний, здавалося б, закон про мобілізацію був ухвалений допіру на третьому році повномасштабної війни, а його застосування залишається й досі вкрай каламутним і сповненим корупційних пасток.

Як наслідок, довіра населення до державних інституцій суттєво впала (за кількома важливими винятками), а ухиляння від мобілізації зробилося масовим явищем, масштаби і, головне, причини якого влада досі відмовляється визнати, а відтак і адекватно на нього зреагувати [*Всеукраїнське опитування ...*, 2024, с. 22–28]. А тим часом, за даними соціологів, близько 30% опитаних визнали, що мають знайомих, які у зв'язку з мобілізацією звільнилися з роботи і тепер нелегально працюють [Головаха та Дембіцький, 2024]. Понад те, громадська думка не вбачає в них дезертирів: лише 29% опитаних засуджують їх за "ухиляння" від військової служби, тимчасом як 46% – не засуджують. І хоча це не думка всієї країни, як застерігають дослідники, бо ж в опитуванні не брали участь військовослужбовці, проте загальна тенденція досить тривожна [Ведернікова, 2024; *Соціолог Євген Головаха ...*, 2025b].

Українці, як і раніше, жертвують величезні кошти на різні військові потреби, активно долучаються до громадських ініціатив, спрямованих на підтримку військових зусиль; переважна більшість підтримує ідею боротьби до повного звільнення всієї території України та її мешканців і гнівно відкидає будь-які пропозиції щодо можливих поступок агресору. Але все менше з них готові добровільно ризикувати власним життям заради цих гідних і бажаних для багатьох цілей.

Євген Головаха вважає, що ситуацію можна змінити, але для цього треба працювати. "Треба, щоб був гідний приклад – першими захищати країну мають представники елітарних верств населення. Треба ухвалити прозорий закон про мобілізацію, треба нарешті встановити справедливість, щоб не виходило так, що одна частина населення паразитує на жертвності іншої частини. Якщо ні – то капітуляція завжди залишається варіантом. Але це означає

зникнення України не тільки зі світової мапи [як держави], а й як нації" [Соціолог Євген Головаха ..., 2025a]. Йому вторить і правник, волонтер та громадський активіст Геннадій Друзенко: "Війни такого масштабу, тривалості та інтенсивності виграють держави, а не народи. Тому шлях до виживання України – насамперед у ефективізації її влади. Західна допомога корисна, але не вирішальна. Маленькі [як Ізраїль] можуть перемагати великих. Але для цього вони мають бути на порядок ефективнішими" [Друзенко, 2025].

Висновки. Підсумовуючи, можемо ствердити, що окреслена на початку гіпотеза щодо синергії двох чинників підтверджується лише частково. Війна справді спричинила явище, знане як "гуртування довкола прапора" (у критичні для даної спільноти моменти), спонукаючи, зокрема, до глибшого і повнішого ототожнення з цінностями свободи, гідності, солідарності, справедливості. А перспектива вступу в ЄС актуалізувала потребу нормативно-інституційних змін, тобто імплементації цінностей верховенства права та ліберальної демократії у національне законодавство, і відтак і в повсякденну інституційну практику. Але при цьому відкрився також небезпечний розрив між суспільним запитом на інституційне забезпечення підставових цінностей та інституційною неспроможністю пострадянської держави це зробити, нездатністю пострадянських еліт відмовитися від звичного непотизму, корупції та маніпулятивної гри з правилами, замість чесної гри за правилами. "Саме дефіцит інституційної довіри, – пояснює українська дослідниця, – породив явище політичного абсентеїзму, соціальної аномії, що призвело до формування політичного відчуження між суспільством та державою, наслідком чого стало існування першого і другого ніби в паралельних світах з усіма негативними наслідками" [Зеленько, 2024, с. 36–37].

Поки що ні загроза поразки та російської окупації, ні приваблива пропозиція приєднатися до престижного клубу розвинених європейських країн не спонукали пострадянських політиків до ревізії звичного габітусу й відмови від звичних поведінкових та інституційних практик. Залишається, проте, шанс, що вони таки будуть змушені це зробити під тиском активного, мобілізованого

війною громадянського суспільства та під вимогливим наглядом західних партнерів і донорів.

Пропоноване дослідження не обмежується докладним описом та аналізом ціннісних змін в українському суспільстві та поглядах, настановах і поведінкових моделях за останні роки, а й пропонує істотні політико-інституційні зміни, насамперед у плані більшої формалізації традиційно неформальних і непрозорих у пострадянських країнах інституційних практик, – зміни, які б відповідали актуальним потребам суспільства та вимогам реалізації амбітного євроінтеграційного проєкту, запропонованого нам західними партнерами.

РОЗДІЛ V

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ
СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗМІН

Досліджуваний з інтегральної позиції системного та інституційного підходів, етнополітичний аспект соціокультурних змін у суспільстві, зокрема українському, виявляється в динаміці політичних взаємозв'язків між особами, їхніх груп і спільнот, утворених ними неурядових об'єднань, а також національних і зарубіжних інституцій державної влади, наддержавних (міжнародних) організацій та їх посадовців з приводу етнічних цінностей, інтересів, цілей та ідентичностей.

Як і будь-які інші, означені вище політичні взаємозв'язки є видами взаємодії соціальних суб'єктів з метою досягнення тих чи інших цілей. Війна є одним із таких видів. К. фон Клаузевіц називав війну "продовженням політики іншими засобами", а саме – "актом насильства", учинюваним задля змушення ворога виконати "нашу волю" [Клаузевіц, 2018].

Для Російської імперії, байдуже, в якій формі вона існувала чи існує – Московського царства, "самодержавія", СРСР чи Російської Федерації – таким ворогом завжди були і є всі в Україні, хто чувається українцем, прагнув і прагне жити власним життям у своїй державі.

Серед головних цілей здійснюваної РФ після розпаду Радянського Союзу зовнішньої політики було ненасильницьке втягування України та її громадян у простір так званого "русского міра". Це не вдалося. Відтак кремлівський режим продовжив ту саму політику воєнними засобами.

Російська агресія проти України та українців триває від 2014 року. Вона започаткувала четверту біфуркаційну етнополітичну кризу в сучасній українській історії [Котигоренко, 2024, с. 54–56]. Як і три попередні, ця криза поставила громадян перед викликом-вибором: або відмова від національно-державницьких цінностей і національно-громадянської самоповаги, або єднання

заради суверенітету країни і захист своєї національно-громадянської гідності. Українці обрали другу альтернативу. Щоразу цей вибір прискорював якісний і кількісний розвиток інклюзивної української нації як спільноти громадян української та інших етнічних ідентичностей (національностей), відмінних мовних переваг, культурних традицій, релігійних переконань і конфесій тощо. Етнічним осердям, що єднає й гуртує цю багатоскладовість, стали сформовані в перебігові української етнічної та політичної історії спільні національно-громадянські цінності: державна незалежність України; українське громадянство як пріоритетна соціальна самоідентифікація, порівняно з етнічною, локальною, геополітичною та ін.; гордість за належність до спільноти громадян України; патріотизм, у тому числі готовність захищати Батьківщину; прихильність / повага до української мови як рідної та державної; прихильність / повага до українських культурних традицій.

Повномасштабне російське вторгнення стало безпрецедентним шоком для нації та її соціокультурного простору. Цей шок вони витримали й тримають. Згуртованість нації стала вирішальним чинником спротиву. Однак спричинена війною етнополітична криза завершиться нескоро. Подолання її наслідків потребуватиме безпрецедентних зусиль, а ще більше – адекватних оцінок змін, що відбуваються, та системних дій, базованих на знанні.

Далі в тексті викладені проміжні результати дослідження етнополітичного аспекту цих змін – про зв'язки демографічних та етнополітичних особливостей соціокультурної динаміки на контрольованих національним урядом та на тимчасово окупованих українських територіях (ТОТ), поміж громадян, які стали жертвами депортацій до країни-агресорки або рятуються там з місць ведення бойових дій, а також серед тих, кого війна спонукала до виїзду закордон; про відповіді інституцій державної влади на етнополітичні виклики змін в умовах повномасштабної війни.

Ця проблематика не обділена увагою українських і зарубіжних науковців, серед яких: Є. Головаха, С. Макеєв [2022; 2023], С. Дембіцький [Головаха та Дембіцький, 2024], О. Калакура та Я. Калакура [2024], М. Козловець та О. Рудакевич [Козловець та Рудакевич, 2025], Н. Кочан [2024], Потапенко та ін. [2024; 2025], О. Рафальський

та О. Майборода [2023; 2024a; 2024b], В. Резнік [2023, 2025], А. Аасланд і С. Кроп [Aasland & Kropp, 2021], Л. Барінгтон [Barrington, 2022], А. Брентлі [Brantly, 2023], К. Естес і С. Файнштейн [Feinstein, 2024; Estes & Feinstein, 2025], Т. Кузьо [Kuzio, 2024], С. Вітт і Д. Пейдж [Whitt & Page, 2025], С. Воршех [Worschech, 2025] та інші.

Однак небувалі швидкість і масштаби соціокультурної динаміки в умовах війни зумовлюють актуальність її аналітичного моніторингу та системного дослідження. При цьому важливо звернути увагу на історію та результати розроблення теоретико-методологічних засад дослідження етнополітичного контексту соціокультурних трансформацій, а також досвід застосування цих засад до вивчення прикладних виявів означеного контексту в Україні у роки, що передували повномасштабній війні [Нагорна, 2011; Рафальський та ін., 2017].

Вирішення завдань дослідження потребувало а) опрацювання різних джерел інформації: даних демографічної статистики, результатів соціологічних досліджень та експертних опитувань, повідомлень українських і зарубіжних медіа, національного та наднаціонального рівня нормативно-правових актів та інших джерел інформації, а також б) урахування обмежень кожного з видів доступних джерел у частині повноти та ступеня достовірності наявної в них інформації.

Йдеться, зокрема, про потенціал та обмеження даних демографічної статистики, а особливо – результатів та їх порівняння у кількісних і якісних соціологічних опитуваннях [Котигоренко та ін., 2023, с. 76–78]. Адже внаслідок російської агресії з генеральної сукупності та вибірки опитувань вилучено жителів тимчасово окупованих територій (ТОТ), а також тих, хто опинився на території агресора. Обмеження існують щодо міри загальної репрезентативності опитувань внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та, особливо, біженців закордоном. Відсутня можливість опитувати військово-службовців. Війна також спонукала до змін методологічного та методичного інструментарію опитувань.

Названі та інші обставини сформували феномен, специфіку якого визначили інтегральним терміном "соціологія надзвичайності" [Головаха та Макеєв, 2022, с. 15–24]. Серед особливостей

цієї соціології – схильність респондентів давати так звані "соціально бажані" відповіді, а не щирі, а також відповіді, яким пасує означення "особистісно ризиковані" – коли опитувані уникають бути правдивими, оскільки занепокоєні ймовірністю настання негативних для них наслідків у разі відвертого спілкування.

Порівняння соціокультурних та будь-яких інших суспільних змін до 2014 року й пізніше, особливо після повномасштабного воєнного вторгнення РФ, даватиме хоча й важливе, але обмежене знання про їх тенденції.

Усі джерела соціологічної інформації, використані в тексті, містять опис особливостей генеральної сукупності та формування вибірки досліджень, величини їх похибки, застосованих методів і методик та інших параметрів. Тому відповідні відомості здебільшого не наводитимуться.

Демографічний вимір етнополітичної кризи в соціокультурному сегменті українського суспільства в умовах війни. Ця криза почалася в лютому 2014 року й була спричинена війною Росії проти України у формі так званої "гібридної агресії". Частина соціокультурного простору України – Крим і окремі райони Донецької та Луганської областей – були тимчасово окуповані.

Ті, хто волів і спромігся запобігти життю в окупації, виїхали на контрольовані українською владою території та як внутрішньо переміщені особи (ВПО) мали інтегруватися в нове для них соціокультурне середовище як подібне, так і відмінне від звичного, та постали перед необхідністю шукати житло і роботу.

Другий етап кризи став наслідком повномасштабного збройного вторгнення РФ 24 лютого 2022 року. Українська нація та Сили оборони України зруйнували кремлівські плани бліцкригу. Однак війна триває. Пов'язані з нею демографічні зміни поглиблюють і масштабують негативні явища в етнополітичному сегменті суспільства.

Скорочується чисельність носіїв українських національно-громадянської, етнічних та інших соціокультурних ідентичностей і цінностей на контрольованих урядом територіях.

За оцінкою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (нині Інститут демографії та

досліджень якості життя), на 1 січня 2022 р. кількість населення України в її міжнародно визнаних кордонах становила 42 млн осіб, на липень 2024 р. – 35,8 млн осіб, у тому числі на територіях, де органи державної влади здійснюють свої повноваження у повному обсязі, – 31,1 млн осіб [Про схвалення Стратегії демографічного ..., 2024]. Надалі ці показники зменшувалися. Наскільки саме? – точних даних немає. "Ми опинилися в ситуації, коли не знаємо, скільки у країні живе людей", – стверджує керівник Державної служби статистики України [*Держстат має намір оцінити чисельність ..., 2025*].

За повідомленням Державної прикордонної служби, упродовж 2024 року з підконтрольних уряду територій України виїхало на 443 тисячі осіб більше, аніж в'їхало [Марущак, 2025]. У першому півріччі 2025 року було зафіксовано 16,4 млн перетинів кордону (загалом виїздів та повернень). 85% цих перетинів припало на українців. 250 тисяч громадян, що виїхали, не повернулися назад [*Близько 3 млн українців ..., 2025*].

Станом на 2 вересня 2025 року у різних країнах світу зареєстровано понад 5,698 млн українських біженців, з них 5,137 млн у Європі (90,2% від загальної кількості), 560,56 тис. в інших регіонах [*Ukraine Refugee ..., 2025*].

Точну кількість українців, яка виїхала за межі держави, рятуючись від війни, визначити важко, зокрема тому, що не всі проходили процедуру реєстрації. Закордоном вони перебувають у різних статусах: біженці; переміщені особи; особи під тимчасовим захистом; особи, що мають посвідку на тимчасове проживання, туристи тощо. Тому українські демографи запропонували інтегральну назву для всіх цих категорій співгромадян – "утікачі від війни" [Лібанова та ін., 2022]. Тих, хто пройшов процедуру реєстрації в країнах перебування, незалежно від їх правового статусу, Управління Верховного комісара (УВКБ) ООН з питань біженців визначає як біженців. Далі в цьому тексті нарівно з термінами "утікачі" та "біженці" вживатиметься також авторське – "зовнішні мігранти війни".

Немало українців опинилися на території країни-агресорки, рятуючись з місцевостей, де велися бойові дії. Тоді відкриті

агресором так звані "гуманітарні кордони" на виїзд з місць збройного протиборства працювали виключно у його сторону. Яка частина української людності була туди депортована. Скільки саме перших і других? – достовірних даних немає, оприлюднені в липні – жовтні 2022 року українські та російські різняться майже удвічі. Серединний між ними показник від УВКБ ООН станом на 3 жовтня 2022 року (2,852 млн на території РФ та 16,932 тис. на території союзної їй Білорусі) також неможливо верифікувати [Рафальський та Майборода, 2024a]. Востаннє оновлені в червні 2023 року оціночні відомості УВКБ ООН про 1,2 млн українців, зареєстрованих у РФ за різними легальними формами перебування, подібними до біженців, але які не мають статусу біженця або тимчасового притулку [*Ukraine Refugee ...*, 2025], не дають уявлення про реальну кількість тих, хто внаслідок війни опинився на території агресора. Достовірність оприлюдненої офіційної інформації РФ про понад 5 мільйонів українських "біженців" на її території заперечують, зокрема, тамтешні неурядові організації, кваліфіковані режимом як "іностраниє агенти" [*Миграционные итоги 2024 года ...*, 2025].

Серед найбільшніх демографічних наслідків війни – втрати військовослужбовців Сил оборони України та цивільного населення. Інформація щодо перших зі зрозумілих причин закрита. Щодо других є офіційні, але неповні дані. Місія ООН з моніторингу прав людини в Україні (ММПЛУ) задокументувала загибель у період лютого 2022 – липня 2025 року щонайменше 13580 осіб цивільного українського населення, зокрема 716 дітей, а також 34115 поранених, серед яких 2 173 дитини [*За даними Моніторингової місії ...*, 2025]. Уважається, що фактичний масштаб втрат серед цивільних значно більший [Human rights situation ..., 2025, p. 5].

За експертними оцінками, внаслідок безпекових ризиків російської агресії, невизначеності щодо майбутнього, розділення сімей та інших обставин сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні опустився нижче 1 (одиниці) на одну жінку (у 2012 році він становив 1,53, у 2020 – 1,22, тоді як для простого відтворення населення має сягати 2,2) [Про схвалення Стратегії демографічного ..., 2024].

Означена демографічна динаміка українського соціокультурного простору ослаблює спроможності його етнічних та національно-громадянської складових до самовідтворення й сталого розвитку, масштабує виклики, які потребують дієвих відповідей держави та її інституцій.

Соціокультурний простір є динамічною системою багато-суб'єктних взаємозв'язків, які формують, підтримують і розвивають культурну унікальність суспільства, його цінності й традиції, мовні, етнічні, гендерні, громадянські та інші ідентичності, впливають на індивідуальну та колективну поведінку людей. В Україні цей простір розділила війна.

Для більшої частини українського загалу таким простором були і є взаємозв'язки на територіях, де влада України реалізує свої повноваження у повному обсязі. Для інших – це країни, в яких українські громадяни перебувають унаслідок вимушеної війною зовнішньої міграції. Ще для інших – це тимчасово окуповані українські території та регіони країни-агресорки.

Етнополітичний аспект змін в українському соціокультурному просторі тимчасово окупованих територій України та закордоння. *На тимчасово окупованих українських та на російських територіях* путінський режим без обмежень застосовує всілякі насильницькі й ненасильницькі інструменти та механізми деукраїнізації, соціокультурної русифікації та політико-правового російщення українських громадян. Перевага надається примусу й терору.

Зрозуміло, що й у випадку проживання українських громадян на ТОТ, а також у разі перебування в тому чи іншому статусі чи без такого на території агресора неможливо встановити, скільки людей чекали на прихід "росського міра" чи планували туди переміститися, а скільки стали його мимовільними заручниками й жертвами. Як свідчить аналіз результатів репрезентативних соціологічних опитувань, у 2013–2014 рр. проукраїнська орієнтація в разі переважала проросійську і в Криму, і в Донецькій та Луганській областях до початку і напочатку так званої "гібридної" агресії / війни [Котигоренко та ін., 2014, с. 547–549; Котигоренко, 2016, с. 164–166].

Прикметні також результати опитування українських громадян щодо їх ідентичності, виконані наприкінці 2016 року Центром

східноєвропейських та міжнародних досліджень (Centre for East European and International Studies – ZOIS). Опитували чотири групи респондентів: населення підконтрольних Україні територій Донецької та Луганської областей, жителів так званих "ДНР" та "ЛНР", внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з цих областей Донбасу в інші регіони в Україні, а також тих, хто через війну опинився на території РФ. Висновки дослідження такі.

Українська громадянська ідентичність збереглася в усіх чотирьох групах, а в деяких випадках зміцнилася. Найпоширенішою вона була на контрольованих Україною територіях Донецької та Луганської областей, а також серед ВПО.

Поміж переміщених до Росії осіб українське громадянство становило до кризи 2014 року більш значущу категорію ідентичності (приблизно для третини опитаних у цій категорії воно було найважливішою ідентичністю), аніж можна було очікувати у світлі попередніх досліджень, що висували на перший план конфліктну етнічну належність, мовні або регіональні категорії ідентичності. Однак у цій групі та серед жителів так званих "ДНР" та "ЛНР" українське громадянство як ідентичність значно ослабила війна [Sasse & Lackner, 2018].

Аналіз результатів переписів населення 2014 та 2021 років, які окупаційний режим проводив в АР Крим та місті Севастополі, дає підстави стверджувати, що переважна частина етнічних українців, які там проживали, зберігали цю свою ідентичність: вони її або не приховували, або мусили вдаватися до латентної стратегії виживання: її не заявляли, оскільки вбачали й убачають загрози для благополуччя або й життя власного та своїх родин у разі неприхованого українськоетнічного самовизначення [Рафальський та Майборода, 2024а, с. 401–410].

Якою буде ідентифікаційна динаміка серед українців, які після лютого 2022 року опинилися в окупації та / або перемістилися на територію РФ, спрогнозувати складно. У короткостроковій перспективі, найвірогідніше, для багатьох вона буде більш проукраїнською. Цьому є щонайменше дві причини. *Перша*: на час повномасштабного вторгнення в усіх контрольованих українською владою регіонах істотно зміцнилася й розширилася соціальна база

української етнічної, етнокультурної та національно-громадянської ідентичності та політичних орієнтацій [Котигоренко, 2024]. Друга: новий виток російської агресії став набагато кривавішим і руйнівним для громадян країни, що посилювало їхню проукраїнськість.

Інший вектор етнополітичної ідентифікаційної динаміки серед українських громадян на території РФ і на ТОТ може формувати російська політика агресивного викорінення й нищення всього українського, особливо в разі, якщо тимчасова окупація буде тривалою. На інструменти та механізми цієї політики звертали увагу фахівці Національного інституту стратегічних досліджень [Поталенко та ін., 2024, с. 52–55]. Це, зокрема:

1) *фізичне заміщення населення*: замість громадян України, які залишили ТОТ, окупаційна влада стимулює переселення на ці території жителів різних регіонів Росії та деяких пострадянських країн. Серед стимулів – пільгові програми отримання житла (2% річних);

2) *включення громадян України, які не виїхали з ТОТ, до російського політичного простору*. З цією метою розроблена й застосовується система заходів, які можна означити терміном "*зросійщення*": спонукання українців до набуття російського громадянства (за неофіційною інформацією, на початок 2024 року російські паспорти отримали близько 45–50% українських громадян, які проживають на цих територіях), їх залучення до участі у виборах органів окупаційної влади; постановка на військовий облік, мобілізація до складу окупаційних військ та ін.

20 березня 2025 року В. Путін підписав указ, відповідно до якого громадяни України зобов'язані до 10 вересня 2025 року або врегулювати свій правовий стан в РФ з обов'язковою дактилоскопічною реєстрацією, фотографуванням та медичним оглядом (посутньо, це примус до набуття російського громадянства) або виїхати за межі країни. Невиконання цих вимог буде підставою для притягнення до адміністративної відповідальності або депортації;

3) *масова деукраїнізація та русифікація* ідентичності, що чиниться російською системою освіти, медіа, русскоцентричними та російськоцентричними меморіальними заходами, направленням школярів і студентів на навчання або відпочинок до регіонів РФ

"для виховання" у російському дусі, залученням їх до російських "патріотичних" дитячих та молодіжних організацій тощо [*Аналітичний звіт "Мілітаризація ...", 2025*];

4) *репресії проти носіїв української національної ідентичності* тощо.

Дії окупаційного режиму на ГОТ мають на меті русифікацію та російщення не тільки етноукраїнського, а й інших складників українського соціокультурного простору, зокрема, представлених національними меншинами та корінними народами, насамперед кримськотатарським [Алієв, 2024]. Однак і за цих умов кримські татари зберігають сильне почуття належності до своєї етнічної спільноти та півострова, водночас вони схильні вважати себе частиною української політичної нації [*Результати дослідження "Когнітивна ...", 2024, с. 5*].

Серед злочинів російського режиму – примусові переміщення та депортації дітей, заходи з їх деукраїнізації, русифікації та російщення. Відповідно до задокументованих українських даних, такими вважаються 19 546 осіб, проте реальні цифри, вірогідно, значно більші. За інформацією Доповіді про діяльність Уповноваженої при Президенті РФ з прав дитини М. Львової-Белової, у 2022 році понад 700 тис. українських дітей почали отримувати так званий "соціальний супровід" у РФ [*Спеціальна доповідь щодо ситуації ...", 2025, с. 30*].

27 квітня 2023 року Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила резолюцію 2495 "Депортації та примусові переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до Російської Федерації або на тимчасово окуповані українські території: створити умови для їх безпечного повернення, припинити ці злочини та покарати винних". Ці злочини було кваліфіковано як геноцид, який "необхідно ретельно розслідувати та переслідувати" [*Deportations and forcible transfers of Ukrainian children ...", 2023*].

17 березня 2023 року Палата досудового провадження Міжнародного кримінального суду (МКС) видала ордери на арешт президента РФ В. Путіна та Уповноваженої при Президенті РФ з прав дитини М. Львової-Белової за підозрою в депортації українських дітей.

Тим часом російська влада продовжує геноцидні практики мілітаризації освітнього та "виховного" процесу в дошкільних, загальноосвітніх та вищого рівня навчальних закладах. До цих практик залучені фінансовані повністю або частково з державного бюджету так звані громадські об'єднання "Юнармія", "Молодая гвардія", Волонтьорская рота "Боевое братство", "Движение первых", "Орлята России", "ДОСААФ России" та інші. Серед завдань цих організацій – нав'язування українським дітям рускоцентричної етнічної та російської громадянської самосвідомості, їх психологічна, політична та воєнна підготовка до участі у війні Росії проти України.

Станом на 2024 рік заручниками РФ на тимчасово окупованих нею українських територіях стали майже 1,6 млн українських дітей [*Рекомендації (дорожня карта) щодо ...*, 2024].

Чільним суб'єктом агресії "русского міра" проти України та українців показала себе Русская православна церква (РПЦ) [Здіорук, 2019; Кочан, 2024; Лисенко та Марущенко, 2023; О'Біра, 2022; Яремчук, 2015]. У 2024 році Парламентська асамблея Ради Європи кваліфікувала РПЦ як "інструмент російського впливу та пропаганди кремлівського режиму" [Alexei Navalny's death and the need ..., 2024].

Такими самими інструментами стали позиція й поведінка очільників ісламських громад Росії (до них приєдналося Духовне управління мусульман у тимчасово окупованому Криму), а також буддистських (за винятком лідера Об'єднання буддистів Калмикії Тело Тулку). Найбільші релігійні об'єднання юдеїв Росії та їхні лідери – Федерація єврейських громад Росії (ФЄГР) і головний рабин Росії Бер Лазар, а також Конгрес єврейських релігійних організацій і об'єднань Росії та головний рабин Росії Адольф Шаєвич – здебільшого намагаються зберегти лояльне ставлення до путінського режиму, тому уникають критики так званої "СВО", хоча й не роблять прямих заяв на її підтримку. При цьому ФЄГР публічно визнає російський статус тимчасово окупованого Криму та розгорнула діяльність на його території [Іванець, 2023].

Етнополітичні виклики соціокультурного простору українських "зовнішніх мігрантів війни". Ці виклики подібні й водночас відмінні в усіх країнах, де українці отримали притулок.

У країнах Євросоюзу переважній більшості мігрантів з України (понад 4,340 млн осіб за станом на липень 2025 року) було надано тимчасовий захист. З них неповнолітні у віці до 18 років становили 31,2% (чоловіки – 16,5%, жінки – 14,7%); молодь віком 18–34 роки – 26,3% (чоловіки – 10,6%, жінки – 15,7%); у віці 35–64 років – 36,2% (чоловіки – 11,8%, жінки – 24,4%); 65 років і старші – 6,3% (чоловіки – 1,8%, жінки – 4,5%).

Серед країн, у яких під тимчасовим захистом перебуває найбільше українців, – Німеччина (1 203 715 осіб – 27,7% від загальної кількості в ЄС), Польща (993 665 осіб – 22,9% відповідно) та Чехія (380 680 осіб – 8,8%). Співвідношення осіб з України, які отримали тимчасовий захист стосовно до населення ЄС, становила 9,6 на 1000 осіб на кінець липня 2025 року. Серед країн ЄС найвищі співвідношення спостерігалися в Чехії (34,9 на 1000 осіб), Польщі (27,2) та Естонії (25,3).

Після повномасштабного воєнного вторгнення РФ статус тимчасового захисту в Європі отримали 18 915 неповнолітніх українців без супроводу дорослих (підсумовано автором за оприлюдненими даними) [*Temporary protection for persons ...*, 2025]. Інформації про те, чи опікуються і як саме опікуються цими підлітками українські офіційні інституції та громадські об'єднання, здобути не вдалося.

Відповідно до результатів опитувань у 30 країнах, станом на середину 2022 року найбільше (45%) біженців виїхали з міст центральних областей України. Зокрема, 23% опитаних становили жителі Києва, а також 9% – Київської області, 31% зі східних областей, 16% – з південних і 8% – із західних областей. 51% респондентів відповіли, що вдома розмовляють переважно російською мовою, 40% – переважно українською. 70% назвали рідною українську мову, 20% – російську [*Настрої та оцінки ...*, 2022].

Опитування листопада – грудня 2022 р. та квітня – травня 2023 р. виявило, що на той час більшість ЗМВ уже становили

громадяни походженням зі зони бойових дій у Донецькій, Харківській та Дніпропетровській областях (63%) [Вишлінський та ін., 2023]. Як відомо, частка етнічних руських та рускомовних громадян серед населення цих регіонів завжди була вищою, аніж пересічно в Україні. Окрім того, в деяких країнах перебування українських ЗМВ руська мова виконує роль чинника, що сприяє їх інтеграції в місцеві громади, зокрема у Литві та Молдові [International Organization for Migration, 2025, p. 7].

У квітні – липні 2023 року під егідою USAID було проведено низку глибинних інтерв'ю, групових дискусій та кількісних досліджень у Канаді, Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії, Аргентині, США, Бельгії, Швейцарії, Ізраїлі, Таїланді та Японії. З'ясувалося, що більшість респондентів вважає себе українцями за національність. Руськіми (росіянами) назвалися 0,5% опитаних. Удома більшість респондентів розмовляє двома мовами – і українською, і російською. А кожен п'ятий спілкується з рідними російською. Проте в рік, що передував опитуванню, половина почала спілкуватися вдома українською. Більша частина перейшла на виключно українську в спілкуванні з іншими людьми, дистанціювалася від рускомовного контенту в кіно, музиці та літературі, відмовилася від спілкування з людьми, які мають проросійські погляди.

Громадяни, які мусили виїхати в закордоння, реагуючи на російське вторгнення, відзначали, що тісно контактують із родичами та друзями в Україні: 89,7% – кілька разів на місяць спілкуються телефоном, 63,4% – з різною частотою надсилають грошові кошти тощо. Більшість донатить для Сил оборони (84,5%), бере участь у мітингах на підтримку України (68,8%), у збиранні гуманітарної допомоги (65,5%), у заходах, що організовуються українською діаспорою (66%) [*Українська діаспора та тимчасово ...*, 2023].

Однак із кожним роком і місяцем частка громадян, які воліють повернутися, зменшується. Якщо в 2023 році (у 9 країнах опитали 52 099 респондентів) *таких* було 39%, то в 2024 р. (у 6 країнах опитали 38 118 респондентів) – уже 60% [*Барометр інтеграції ...*, 2024].

На Батьківщину повернуться набагато менше українців, аніж виїхали. Отже, меншим буде людський капітал національного соціокультурного простору та його етнічних складників. Щоб мінімізувати цей виклик, міграційна політика держави має взяти до уваги результати відповідей людей на запитання про умови, які спонукатимуть їх повернутися: завершення війни та гарантії безпеки в країні та населеному пункті, де вони жили до міграції; розв'язання житлової проблеми (*згідно з результатами онлайн-опитування 2024 року, внаслідок війни 31% респондентів не має на Батьківщині будь-якого житла*); можливість працювати й мати гідну заробітну плату; перспективи здобуття освіти дітьми; отримання медичних послуг; пенсійне забезпечення, чесна й ефективна влада тощо [Українська діаспора та тимчасово ..., 2023; Вимушене переміщення за кордон ..., 2025].

Дещо неочікуваними й водночас зрозумілими є одні з найнижчих показників схильності, а особливо, динаміки схильності українських мігрантів залишатися в Польщі – країні, населення якої за етнокультурними ознаками, зокрема мовними, вважається одним з найближчих до українського так само, як і населення інших слов'янських країн Євросоюзу, зокрема, Чехії.

Ці дві країни були відомі в Європі негативним ставленням до біженців. Російське вторгнення в Україну змінило ситуацію. Політикум, загал і медіа пристали на позицію, що українці заслуговують на підтримку [Zogata-Kusz et al., 2023]. Однак надалі ставлення погіршувалося [Protection Monitoring Report ..., 2024].

На початку повномасштабної війни 94% поляків підтримували прийом українців із зони конфлікту. На осінь 2024 року показник підтримки знизився до 53%. Серед причин – конкуренція на ринку праці, неадекватна поведінка мігрантів у публічних місцях, демонстрація певною їх частиною своїх статків ("найбагатші тікають, а бідніші залишаються воювати"). Серед специфічних причин погіршення ставлення польських жінок до українських мігрантів – конкуренція за "доступ до партнерів" та інше [Długosz, 2024].

Менш разучі, але подібні до польських, зміни присутні і в Чехії [Вимушене переміщення за кордон ..., 2025, с. 50].

Постає запитання: чому частка та динаміка частки тих, хто воліє продовжити перебування в Польщі, істотно поступається показникам у Чехії та інших країнах? Найвірогідніше, пояснення лежить у площині різних моделей державної політики щодо ЗМВ. Особливості політики держав формують ставлення їх населення до прибулих. Це, свою чергою, впливає на їхні соціально-психологічний стан і наміри щодо перебування / неперехування в країні. Про які моделі йдеться?

Шануючи гуманітарні мотиви всіх держав, які надали й надають притулок українським біженцям, варто брати до уваги демографічну та економічну заінтересованість цих держав [Куш, 2025] у безповортній інтеграції в їх соціуми українців – передовсім працездатного віку та їхніх дітей. Адже постійне населення повсюдно в Європі старішає. Тим часом вікова структура українських біженців – у разі їх неперехування додому – проблему істотно пом'якшить. У Німеччині, приміром, середній вік цієї категорії менший 44 років [Ukrainische Flüchtlinge in ..., 2025], а загальна кількість українських біженців станом на 31 липня 2025 року перевищила 1,269 млн осіб [Ukrainische Flüchtlinge in ..., 2025]. У Чехії українські громадяни мають істотно нижчий середній вік (28 років), аніж населення загалом, серед них більша частка жінок; частіше це сім'ї з економічно залежними дітьми (58%) [Hlas Ukrajinčů ..., 2025].

Велику частину дорослих біженців з України становлять фахівці різних галузей з відповідною освітою. Як показують дослідження, що виконують спеціалізовані установи країн їхнього перебування, вони часто працюють на роботах, які не потребують високої кваліфікації. Такі дослідження часто, якщо не найчастіше, виконуються на замовлення інституцій державного урядування [Hlas Ukrajinčů ..., 2025]. За результатами досліджень розробляються рекомендації щодо спрощення процедур визнання фахового потенціалу мігрантів та їхнього залучення до роботи за спеціальністю. Це заохочує останніх до повнішої інтеграції в соціуми країн вимушеного перебування та зменшує мотивацію повертатися додому.

Також робиться максимум можливого для інтеграції українських дітей і підлітків у мовний, освітній та культурний простори цих країн. Це впливатиме і вже впливає на стан і динаміку їхньої ідентичності. Нині за кордоном проживає понад 1 мільйон українців шкільного віку. Це 25% від загальної кількості учнів у роки до повномасштабного воєнного вторгнення РФ. З огляду на перебіг війни та поточну статистику, ця цифра має перспективу до збільшення [Освітня пуповина ..., 2025].

Безумовно, інтеграційна політика держав щодо українських ЗМВ дуже важлива для запобігання загрозам їх маргіналізації, а також для їхнього освітнього й професійного розвитку та соціального просування. Якась частина з них принесе здобуті у закордонні знання та досвід в Україну. Однак з кожним роком перебування за межами Батьківщини ця частина тільки зменшуватиметься – найпомітніше в країнах, міграційній політиці яких пасують термін і поняття, використовувані, здебільшого, у сфері зовнішньої політики: "м'яка сила" (*soft power*). Вірогідно, менш виразним буде це зменшення там, де влада практикує або має намір практикувати методи "жорсткої сили" (*hard power*).

Чи не найстисліше визначення першого терміна дав його автор в одній зі своїх газетних статей: "здатність отримувати бажане шляхом привабливості та переконання, а не примусу чи покарання" [Nye, 2012]. Ця здатність влади Чехії, Німеччини та низки інших країн набагато ефективніша за спроби польських інституцій і посадовців доповнювати її засобами "жорсткої сили" або декларуванням таких [Nycz, 2025; *Prezydent proponuje zaostrenie kryteriów* ..., 2025].

Так, чеський уряд у березні 2025 року затвердив поправки до закону "Lex Ukraїna VII", які створюють додаткові можливості українським ЗМВ для отримання дозволу на довгострокове перебування [Довгострокове перебування українців у Чехії ..., 2025].

Не виключено, що в Чеській Республіці після парламентських виборів 2025 року державна політика щодо українських біженців, трудових мігрантів та інших може зазнати змін. Наразі важко спрогнозувати, яких саме. Центристська партія "Акція незадоволених громадян" (ANO) А. Бабіша набрала найбільше голосів, але для

формування парламентської більшості й уряду мусила об'єднатися з двома ультраправими партіями з антиукраїнською позицією та риторикою.

Уряд Німеччини від 2022 року почав залучати приватні ініціативи для сприяння інтеграції українців у суспільний простір країни [Herpell et al., 2025], ухвалив програму сприяння їх інтеграції в національний ринок праці [*Immer mehr Geflüchtete finden Arbeit ...*, 2025] та спростив умови й порядок отримання німецького паспорта [*Der Weg zum deutschen Pass*, n.d.].

Етнополітичні особливості соціокультурних змін в Україні на території, де інституції державного управління мають можливість виконувати свої повноваження в повному обсязі. Соціокультурний простір України, включно з його етнополітичною складовою, історично формувався й розвивався як багатоскладовий – етнічно гетерогенний і водночас поліморфний у тому сенсі, що кожний його етнічний компоненті, зокрема найбільшій етноукраїнській, були властиві істотні регіональні відмінності, зумовлені впливом на них народів відмінної культурної, мовної, релігійної та іншої ідентичності. При цьому в підросійській, а пізніше у підрадянській Україні та упродовж першого десятиліття її становлення й розвитку як суверенної держави національний соціокультурний простір й усі його етнічні складники – етноукраїнська більшість, корінні народи й національні меншини – зазнавали істотної мовної та культурної русифікації. Відповідну динаміку переконливо доказують результати переписів населення СРСР та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року [Котигоренко, 2005]. Відтоді переписи населення в Україні не проводилися. Тому одним з найцінніших джерел з інформації про соціокультурну динаміку на контрольованих національним урядом територіях країни стали результати якісних і кількісних соціологічних опитувань. Однак жодне таке опитування не може дати повного й достовірного знання про динаміку кількісних показників етнічного та етномовного складу українського загалу.

Соціологи Центру Разумкова виходили з того, що максимально можливий достовірний результат у сучасних умовах – це динаміка частки українськоетнічної більшості, частки найчисленнішої національної меншини України – "русских", а також сукупної частки

всіх інших кількісно невеликих національних спільнот і груп. Зокрема, на контрольованих урядом українських територіях у лютому 2017 року визначилися українцями за національністю 89,7% опитаних, у червні 2021 – 87,3% , у травні 2023 – 92,6%, у червні 2024 – 94,7%. Тоді само зменшувалася частка тих, хто вважав себе росіянином ("русскім") за національністю, відповідно, 7,9%, 9,1%, 2,6% та 1,9%.

До інших національностей – корінних народів і національних меншин – себе відносили 1,5%, 2,3%, 2,8% та 1,9%, відповідно. Їх питома вага змінюється в межах похибки вибірки. Однак роль в соціокультурному просторі України історично була і є значущою.

Різко скоротилася частка біетнорів і тих, хто не визначився зі своєю національністю. При цьому 2017 року 74% опитаних відчували свою належність тільки до однієї національності, 12% – одразу до двох або кількох національностей, 6% не відчували належності до жодної, а 8% не визначилися зі своєю етнічністю. У 2024 році співвідношення названих показників стало таким: 84%, 7%, 5% та 4,5%, відповідно [*Ідентичність громадян України ...*, 2024].

Серед вірогідних причин збільшення частки етнічних українців та зменшення частки бі- та поліетнорів і "русскіх" – відмова якоїсь кількості людей від множинного етнічного самовизначення на користь одновимірною, а також усвідомлена зміна ними ідентичності на українську. Ще однією причиною може бути зовнішня міграція громадян біетнорів та етнічних "русскіх" з регіонів, де їх частка була порівняно великою. Відповідно, зменшилася представленість цих груп у генеральній сукупності, з якої формувалася вибірка. Хтось із респондентів міг бути не вповні щирим, щоб уникнути можливої стигматизації в разі визнання свої етнічної спорідненості з русскоетнічною більшістю населення країни-агресорки.

Людей, які називають українську мову рідною та спілкуються нею в родині, професійній діяльності та інших сферах, стає більше. Зменшилася частка "русскомовців". Чверть використовують українську й російську однаковою мірою [*Репрезентативне соціологічне дослідження ...*, 2025]. Більшість позитивно оцінює заміну українськими топонімами назв русско-російського та радянського

походження, гордиться національною символікою та історією, вважає себе патріотами України і пов'язує з Україною своє майбутнє [Рафальський та Майборода, 2023, с. 281–299].

За спостереженнями Центру Разумкова, за час війни дещо змінилися погляди людей на ознаки української нації. Якщо у 2015 і 2021 роках більшість (відповідно, 56% і 51%) вважала найприйнятнішим для себе громадянське визначення української нації, то за даними червневого опитування 2024 року частка тих, хто поділяє цю позицію, скоротилася до 46%. Натомість з 24,5% у 2021 році до 28% збільшилася частка тих, хто підтримує визначення української нації як етнічної спільноти за наявністю українців серед предків. Але найбільш популярним таке визначення нації було у 2006 році (тоді його поділяли 34% опитаних). Незначною мірою (з 18% у 2021 році до 21% у 2024 році) зросла частка тих, хто підтримує культурологічне визначення.

Громадянське трактування української нації поділяла в 2024 році більшість респондентів у Південному (58%) і Східному (57%) регіонах (у Центральному регіоні – 48%, у Західному – 29,5%). Етнічне виявилось ближчим жителям Західного регіону (32%), в інших регіонах воно мало менше прихильників – від 24 до 27%. Культурологічне трактування жителі Західного регіону поділяли значно частіше (35%), аніж жителі інших регіонів – 20,5% Центрального, 14% Південного та 9% жителів Східного регіону [*Репрезентативне соціологічне дослідження ...*, 2024].

Однак подібно з дослідженнями фактів будь-якого соціального самовизначення, аспект нації та визначення індивідами своєї належності до нації як спільноти з певними ознаками, що вирізняють її з-поміж інших спільнот, потребує верифікації здобутого знання шляхом порівняння відповідей на по-різному сформульовані запитання на ту саму тему.

Динаміку частини таких фактів-ознак досліджує Інститут соціології НАН України. Щорічно, починаючи від 1992 року, респондентам пропонують відповісти на запитання: "Ким Ви себе перш за все вважаєте": жителем села, району або міста, в якому Ви проживаєте; жителем регіону (області або кількох областей), де Ви проживаєте; громадянином України; представником свого етносу,

нації; громадянином колишнього Радянського Союзу; громадянином Європи; громадянином світу; інше.

Попри хвилеподібність змін показника пріоритетності громадянської ідентичності, його динаміка унаочнює висхідний тренд, незрівнянний з іншими. У 1990-х роках і до 2004 року включно цей показник коливався в межах більше 40–46%. Його стрибкоподібне зростання сталося після й унаслідок подій, відомих як Помаранчева революція. У 2022–2023 роках він перевищив 79%, у 2024 році знизився до 73,5% [Головаха та Дембіцький, 2024]. Прикметно, що за понад 30 років моніторингу, загальноукраїнський показник пріоритетності етнічної належності лише один раз (у 2019 році) перевищив 4% (на 0,2%).

Пріоритетність громадянської ідентичності щодо локальної та інших ідентичностей з переліку, запропонованого Інститутом соціології НАН України, дозволяє потрактування властивої індивідам ієрархії ідентичностей як вияв протиріч. Однак зазвичай вони існують і виявляються як гармонія протилежностей. Це засвідчують опитування, які не ставлять за мету з'ясування ідентифікаційних пріоритетів, а вивчають ідентитети як множину ідентифікаційних ознак. За певними складниками такої множини особа може належати (мати почуття та / чи усвідомлення причетності) до кількох груп і спільнот одночасно – тобто, бути членом цих груп і спільнот: вікових, професійних, територіальних, мовних, етнокультурних, гендерних та інших.

Цей факт унаочнює рядопокладання та величина показників у таблиці 1. Вона містить результати дослідження, виконаного дослідниками Соціологічної групи "Рейтинг" у серпні – вересні 2025 року на територіях, де українська влада має можливість повною мірою реалізувати свої повноваження. Інформація таблиці також дає підстави стверджувати, що українська громадянська (національно-громадянська) ідентичність є інтегральною (інклюзивною, "парасольковою") щодо ідентичностей етнічної, локальної, європейської і навіть радянської (уособлюваної переважно людьми старшого віку). При цьому більшість опитаних в усіх регіонах пишаються своїм українським громадянством та етнічною належністю й погоджуються, що в Україні всі етнічні групи і

громадяни, незалежно від їхньої національності (етнічності) та мови спілкування, "мають рівні шанси на життєвий успіх" і "рівні умови життя".

Таблиця 1. Наскільки Ви згодні або не згодні з такими твердженнями (2025), %
Сума "Однозначно так" та "Скоріше так"

Україна та регіони	Я вважаю себе громадянином України	Я вважаю себе представником свого етносу	Я вважаю себе членом місцевої громади (села, району чи міста, в якому проживаю)	Я вважаю себе громадянином Європи	Я вважаю себе громадянином колишнього СРСР
Україна	99	87	75	47	10
Центр	99	93	79	46	10
Північ	99	84	72	49	11
Південь	99	83	80	36	12
Захід	97	86	79	53	8
Схід	98	91	67	43	15

*Укладено автором за даними [Репрезентативне соціологічне дослідження ..., 2025].

Динаміку ознак сформованості української нації як інклюзивної спільноти громадян різних соціальних ідентичностей можна простежити за даними інших опитувань, що періодично виконуються зі застосуванням різних методологій, шляхом узагальнення відповідей на по-різному сформульовані запитання про те, якою саме свою націю уявляють українці.

Серед таких досліджень – виконувани Центром сталого миру та демократичного розвитку (Centre for Sustainable Peace and Democratic Development Peace and Democratic Development, скорочено SeeD) [Котигоренко, 2023]. Ця організація має багаторічний досвід пізнавальної та рекомендаційної роботи для інституцій державного

урядування та громадянського суспільства у багатьох країнах світу (в Україні – від 2016 року). Зокрема, Центр розробив Індекс соціальної згуртованості та примирення (SCORE – The Social Cohesion and Reconciliation) й успішно застосовує його для вивчення суспільних змін у країнах с поліетнічним складом населення.

Чи не найкоротшу дефініцію SeeD-розуміння соціальної згуртованості дав учасник проєкту, що виконувався у 2003 році в інтересах Федерального Уряду Канади, Дік Стенлі: соціальна згуртованість – "це готовність членів суспільства співробітничати один з одним, щоб вижити (*to survive*) та процвітати (*to prosper*)" [*What is social cohesion?*, n.d.].

До вимірюваних SeeD індикаторів (показників) етнополітичного аспекту соціальної згуртованості в Україні можна віднести *плюралістичну українську ідентичність, почуття громадянами належності до країни, регіону та місця проживання, а також феномен етноцентризму*. Кожен показник калібрують відповідно до умов конкретної країни та дослідницьких завдань. Основним інструментом збирання емпіричних даних для обрахування індексу SCORE є кількісне дослідження якісних ознак соціальних явищ. Результати обробляються передовими методами аналізу та інтерпретації. Для кожного показника розраховується бал. Оцінки варіюються від 0 до 10 балів, де 0 означає, що вимірюване явище взагалі не спостерігається, а 10 – що воно спостерігається максимально сильно. Статистично значущими вважаються відмінності понад 0,5 бала.

Показник *плюралістичної української ідентичності дослідники SeeD* вимірювали для з'ясування стану й динаміки соціальної згуртованості української нації як інклюзивної спільноти, здатної інтегрувати та яка інтегрує громадян різної культурної, релігійної, мовної, регіональної, місцевої та інших ідентичностей і переваг. Тобто, *трактування терміна "плюралістична українська ідентичність" дослідниками SeeD* аналогічне трактуванню *"української національно-громадянської ідентичності"* в цьому тексті.

Представлені в таблиці 2 результати суголосні з наведеними вище у таблиці 1. Вони також не ієрархізують ідентитети за пріоритетністю, тому відображують важливість і гармонійність

властивих українцям ідентитетів належності до нації, країни, регіону та поселення. При цьому українська плюралістична ідентичність постає як інтегративна щодо ідентичностей мовної, культурної, релігійної та інших.

У роки, коли цю ідентичність досліджували, запитання зазнавали неістотних редакційних змін "на потребу часу", але зберігали сутність. Поширеність плюралістичної ідентичності вимірювали як ступінь переконаності в тому, що всі, хто живе в Україні, незалежно від етнічного чи релігійного походження, є однаковою мірою українцями, і що ті, хто живе в Україні, завжди були одним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні розбіжності.

Таблиця 2. Динаміка показників соціальної згуртованості громадян України, у балах (2021 р., 2022 р., 2023 р., 2024 р.)

Україна та регіони	Плюралістична українська ідентичність				Почуття належності до країни				Почуття належності до регіону				Почуття належності до поселення			
	2021	2022	2023	2024	2021	2022	2023	2024	2021	2022	2023	2024	2021	2022	2023	2024
Україна	7,3	8,2	7,6	7,3	7,9	9,5	9,0	8,7	7,6	8,2	8,2	8,0	7,7	8,3	8,2	8,1
Захід	7,3	7,9	7,4	6,9	8,4	9,4	9,0	8,6	8,0	8,0	8,2	7,9	8,0	8,3	8,2	8,0
Південь	7,7	8,3	7,7	7,8	8,0	9,5	9,2	9,3	7,7	8,2	8,8	8,9	7,8	8,4	8,8	8,8
Схід	7,0	8,3	7,7	7,5	7,5	9,5	9,1	9,0	7,4	8,4	8,5	8,4	7,4	8,4	8,6	8,5
Центр	7,6	8,3	7,5	7,2	7,7	9,6	8,8	8,6	7,4	8,1	8,0	7,8	7,5	8,2	8,0	7,8

*Укладено автором за даними *Ukraine General Population SCORE* [2021; 2022; 2023; 2024].

Величина в балах показника плюралістичної ідентичності показує велику міру її значущості й поширеності. Показник різко піднявся першого року повномасштабної війни, засвідчивши гуртування нації до опору агресії та розширення соціальної бази уявлень про неї як інклюзивну громадянську спільноту. Надалі він знижувався та через 2 роки повернувся до рівня 2021 року в Україні в цілому та на Півдні, трохи вищого – на Сході, дещо нижчого – в Центрі та ще нижчого – на Заході держави.

Як і соціологи Центру Разумкова, дослідники SeeD простежили збільшення прихильності етнізованому трактуванню української нації. Однак, на відміну від українських колег, цю прихильність вони вимірювали не за лояльними та / або нейтральним щодо інакшості її виявами. Вони з'ясували, наскільки в Україні поширене потенційно конфліктогенне уявлення нації як екстрактивної етнічної спільноти, члени якої повинні мати "вищий соціальний статус", порівняно з громадянами іншої етнічної та мовної ідентичності, а отже – потенційно конфліктогенним. Це уявлення SeeD-дослідники назвали "етноцентризмом". Його поширеність вивчали за результатами відповідей на редакційно відмінні, але присутньо тотожні запитання про ступінь переконаності в тому, що тільки етнічні українці повинні мати право голосу в політичних справах, що тільки ті, хто розмовляє українською мовою, можуть називатися справжніми українцями і що українці перевершують інші національності.

Порівняно з поширеністю української плюралістичної ідентичності, етноцентризм мав у рази менше прихильників. При цьому на Заході та в Центрі його рівень виявився помітно вищим за середньоукраїнський – таким, що міг впливати на формування середовища, сприятливого для формування напруженості або й конфліктності з приводу етнічних відмінностей (див. табл. 3).

Таблиця 3. Порівняння динаміки показників плюралістичної української ідентичності (*стовпчик ліворуч певного року*) та етноцентризму (*стовпчик праворуч*), у балах (2021 р., 2022 р., 2023 р., 2024 р.)

Україна та регіони	2021	2021	2022	2022	2023	2023	2024	2024
Україна	7,3	3,2	8,2	-	7,6	4,0	7,3	3,8
Захід	7,3	5,0	7,9	-	7,4	5,6	6,9	5,5
Південь	7,7	2,0	8,3	-	7,7	2,5	7,8	2,7
Схід	7,0	2,2	8,3	-	7,7	2,7	7,5	2,6
Центр	7,6	3,2	8,3	-	7,5	3,6	7,2	3,8

*Укладено автором за даними *Ukraine General Population SCORE* [2021; 2022; 2023; 2024].

Серед вірогідних причин етноцентризму – зрозуміле бажання українців відмежуватися від усього, так чи інакше пов'язаного з "руським міром" і російськістю, а також невважені публічні заяви деякого з високопосадовців [*В Україні немає юридично ...*, 2023; *Жодних російських нацменшин ...*, 2023; *"Немає поняття „російськомовні“ ...*, 2023].

До аргументів такої вірогідності можна віднести виявлений уперше в 2023 році феномен, якого соціологи КМІС не спостерігали впродовж десятиліть моніторингу дистанційованості між різними етнічними групами та спільнотами, а саме – виразно негативне ставлення до співгромадян "руських" за національністю.

Хоча наступного року це ставлення дещо пом'якшилося, однак збереглося, попри те, що українські "руські" мало відрізняються або й не відрізняються від етнічних українців і громадян усіх інших національностей. Вони так само негативно налаштовані до Росії та її населення, беруть участь в опорі агресії на фронті й у тилу, у волонтерському русі тощо. [Грушецький, 2025d].

Окрім того, війна показала, що ворогами України – зрадниками, колаборантами та ін. – можуть бути особи будь-якої етнічної, культурної чи мовної ідентичності – української також.

Водночас дослідники КМІС звернули увагу на переважно позитивне ставлення до ВПО та "більш-менш нормальне ставлення до біженців і російськомовного населення".

Однак висновок, який стосується русськомовців, не означає, що проблему мовних відносин в Україні знято з порядку денного. Зокрема, з огляду на те, що характер відповідей респондентів соціологам дуже залежить від того, як сформульоване запитання.

Під час серпневого 2023 року опитування Соціологічної групи "Рейтинг" з'ясувалося, що близько 18% відносять питання мови до найбільших загроз єдності українців. Так вважали 16% громадян, які не виїжджали з України або повернулися, 19% – внутрішньо переміщених осіб, а також 26% тих, хто рятується від війни у країнах Заходу [*Соціологічне дослідження до Дня Незалежності ...*, 2023].

Проведене наступного місяця на контрольованій національним урядом території держави опитування КМІС дало ще більше підстав звернути увагу на загрози для етнополітичної згуртованості

мовну ситуацію: 45% респондентів відповіли, що в Україні дискримінують людей за ознакою мови [*Результати всеукраїнського опитування ...*, 2023]. Респондентам не треба було називати мову. Тож вірогідно, що уявлення про наявність дискримінації сформувалося не тільки поміж тих, для кого "русская" мова є рідною та / або переважною мовою спілкування, а й серед українськомовних етнічних українців і громадян іншої етнічної та етномовної ідентичностей.

Про політико-правові відповіді інституцій державної влади на етнополітичні виклики соціокультурних змін в умовах повномасштабної війни. Частина проаналізованих та інших аспектів етнополітичних змін в українському соціокультурному просторі або є, або в осяжній перспективі можуть виявити себе як проблеми-виклики, що потребують адекватних відповідей від державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Дієвість цих відповідей найперше залежить від державних інституцій. Саме вони визначають правові рамки і правила політичної поведінки власної й усіх інших соціальних суб'єктів – окремих осіб, груп і спільнот, політичних і громадських об'єднань тощо.

Незадовго до та після повномасштабного вторгнення було ухвалено низку регулятивних нормативно-правових актів, які безпосередньо чи опосередковано стосуються функціонування та розвитку сфери етнополітики. На змістовне наповнення цих актів істотний вплив справили й справляють інституції Європейського Союзу, інтеграція до якого стала одним з пріоритетів України.

Це, зокрема, закони України: "Про корінні народи України" (2021), "Про національні меншини (спільноти) України" (2022), "Про медіа" (2022), "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій" (2024), "Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства" України (2025), "Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу" (2025); Укази Президента України: "Про Національну стратегію у сфері прав людини" (2021), "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року "Про

запровадження національної системи стійкості"; постанови Кабінету Міністрів України: "Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу", "Про затвердження переліку мов національних меншин (спільнот) та корінних народів України, яким загрожує зникнення" (2024), "Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року" (2023), "Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках" (2025).

Масштабністю цілей, завдань та інституційного впливу держави на динаміку етнополітичної сфери вирізняється Закон України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" [Про основні засади державної..., 2022]. Акт ухвалено на дев'ятому місяці повномасштабної війни – 13 грудня 2022 року – з метою "досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина".

В якихось аспектах закон суголосний з його метою, в інших – суперечить іншим законам, а також може створювати проблеми досягненню декларованої єдності, оскільки не відповідає реаліям та імперативам гуртування й розвитку інклюзивної української нації. Серед проблемних – два пункти частини першої Статті 1:

16) українська громадянська ідентичність – стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством;

17) українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями".

Ухвалюючи акт, про який ідеться, народні депутати не стали брати до уваги зауваження до його проекту від Головного науково-експертного управління апарату парламенту та установ НАН України. Також знехтували визначенням громадянства і нації в інших чинних законах.

Зокрема, дефініція української громадянської ідентичності в законі про її утвердження зневажає юридично бездоганим визначенням громадянства України в Статті 1 профільного закону як "правового зв'язку між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках" [Про громадянство України ..., 2001].

Тож, коли закон від 13 грудня 2022 року визначає цілі й завдання утвердження громадянської ідентичності, яку хибно трактує, він дезорієнтує відповідні практики та їх суб'єктів, включно з державними інституціями. У цій частині закон підпадає під сформульовані суддею Конституційного Суду України В. Кампо ознаки "юридично нікчемних актів" як таких, що "прийняті за межами чинного конституційного права, які не породжують жодних юридичних наслідків", "означають... свавілля, всевладдя того чи іншого органу публічної влади, намагання досягти певної мети поза конституційними методами і способами" [*У КСУ відбувся круглий стіл ...*, 2025].

Правовий зв'язок "закордонного українця" з державою Україна справді існує, але він не є громадянським, як це стверджується в законі від 13 грудня 2022 року, – це, по-перше. Переважна більшість закордонних українців є громадянами інших держав або за фактом народження, або за результатами натуралізації, що передбачає присягу на вірність "прапору" і нації цих держав, саме з ними вони перебувають у "правовому зв'язку" з відповідними "взаємними правами та обов'язками".

По-друге, також існує зв'язок громадянина України та закордонного українця з українським народом і громадянським суспільством – але не в правовій площині, а в площині почуттів і свідомості (почуття й усвідомлення належності до спільнот).

По-третє, трактування української нації та національної ідентичності в законі, про який ідеться, суперечить трактуванню цих феноменів у Законі України від 25 квітня 2019 року "Про

забезпечення функціонування української мови як державної" [Про забезпечення функціонування..., 2019]. Документ постулює наявність у державі двох українських націй з ознаками іншими, аніж постульовані грудневим 2022 року актом, а саме: української етнічної нації, "яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі", а також "української громадянської нації", "базовим системотвірним складником" якої є етнічна українська нація.

Факт наявності в чинному законодавстві трьох відмінних трактувань української нації та її ідентитетів можна кваліфікувати (зі зрозумілою мірою умовності) терміном, запозиченим із психології: "дисоціативний розлад національної ідентичності". Цей розлад має бути подоланий.

Уже доводилося писати про невідповідність реаліям сучасного українського націстворення та цілям "досягнення єдності в українському суспільстві" етнізованих трактувань української нації та її ідентичності в обох законах, які ці трактування містять [Котигоренко та ін., 2023, с. 67–76].

Посутньо, вони фракціонують громадянський загал України за етнічною ознакою:

а) відносять до української нації всіх, хто є носієм етнокультурних ідентитетів (українська мова та ін.) та / або хто має предків етнічних українців (споконвічна / примордіальна кровноспорідненість), – а отже, і тих, хто служить та прислужує ворогу Української держави і нації – Росії;

б) вилучають зі складу української нації громадян-патріотів неукраїнського етнічного походження та відмінної від етноукраїнської культурної ідентичності, які боронять Україну та українську націю на фронті, беруть участь у волонтерському русі, працюють на оборону в тилу заради кращого спільного майбутнього.

Добре, що реальні практики Міністерства молоді та спорту, як головного в системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, а також Державної служби з етнополітики та свободи совісті,

Міністерства культури України, інших інституцій та їх посадовців, де-факто базуються не на етнічних пріоритетах. Вони віддають перевагу концепту інклюзивності української нації як поліетнічної та полікультурної спільноти з етноукраїнським осердям. Саме цей концепт визначав змістовне наповнення доповідей, проєктів і документів, винесених на засідання Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності 14 жовтня 2025 року [*У Києво-Печерській лаврі обговорили ...*, 2025].

На часі виправлення помилок, зроблених народними депутатами. Вектор роботи в цьому напрямі визначений Конституцією України. Згідно з текстом її преамбули та реаліями інклюзивного українського націєтворення, українська нація – це не всі етнічні українці й не всі громадяни країни, а тим паче – не все її населення. Український народ, українська нація – це громадяни всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу.

Відновлення й примноження демографічного потенціалу української нації та її соціокультурного простору потребує розроблення й реалізації дієвих програм, які заохочували б українських зовнішніх мігрантів війни повертатися додому, а внутрішньо переміщених осіб залишатися в країні. Як показують соціологічні дослідження, у цих двох багатомільйонних категорій громадян спільні проблеми зайнятості, житла та інші.

Реалізація таких програм потребуватиме сталого й ефективного інституційного забезпечення. Досі воно таким не було. Тривалий час у цьому секторі державної політики провідна роль належала Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. У грудні 2024 року воно було перейменоване на Міністерство національної єдності [*Зеленський анонсував створення ...*, 2024].

У липні наступного року міністерство ліквідували, а його повноваження передали Міністерству соціальної політики, сім'ї та єдності України.

Уряди країн, які надають українським біженцям тимчасовий притулок, економічно зацікавлені в якнайповнішій інтеграції українців працездатного віку в їхні соціуми. Тому навряд чи варто очікувати, що українські чоловіки віком до 22 років, яким уряд дозволив виїжджати за кордон під час воєнного стану, скоро повернуться, щоб "реалізуватися в навчанні" "у рідній країні", навіть якщо для них будуть спрощені "умови вступу до закладів вищої освіти" [*Президент доручив уряду ...*, 2025]. За повідомленням британського видання "The Telegraph" від 30 жовтня 2025 року, за останні два місяці Україну покинули майже 100 000 українських чоловіків віком від 18 до 22 років [*Чи справді з України за два місяці виїхали ...*, 2025].

Тим часом українські демографи та економісти прогнозують, що повоєнна економіка потребуватиме залучення з-за кордону трудових іммігрантів кількістю від 300 тис. осіб щорічно, не тільки низько кваліфікованих.

Це будуть, переважно, вихідці з країн, населення яких цивілізаційно й культурно відмінне від українського. Тож важливо вже зараз визначатися з міграційними пріоритетами та механізмами, які б сприяли б запобіганню та мінімізації загрози конфліктів на ґрунті цих відмінностей, а також збереженню традиційного для України етнічного розмаїття, убезпечували б українську мову, культуру та національно-громадянську ідентичність від "розмивання інакшістю".

Висновки. Для укріплення політичної єдності та згуртованості етнічно й культурно багатоскладових української нації та громадянського загалу країни в умовах спричинених війною соціокультурних змін важливо розробити й реалізувати систему заходів з підвищення ефективності державної етнополітики.

Необхідно, зокрема, усунути суперечності чинного законодавства у частині трьох відмінних трактувань української нації та національної ідентичності, орієнтуючись на преамбулу Конституції України та рекомендацію ПАРЄ країнам-членам "інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами" [The concept of "nation" ..., 2006].

Задля оптимізації правових регуляторів етнополітичних відносин у суспільстві та його соціокультурному сегменті розробити й ухвалити закон про Основи державної етнополітики України (або: про Стратегію етнополітичного розвитку України), а відтак узгодити інші профільні нормативно-правові акти із цим законом.

Вжити заходів з оптимізації та забезпечення сталості системи органів державної влади у сфері етнополітики. У цьому контексті опрацювати питання доцільності трансформації Державної служби з етнополітики та свободи совісті на профільне міністерство та надання йому повноважень головного розробника, виконавця та координатора державної етнополітики, включно з політикою формування й утвердження інклюзивної української національно-громадянської ідентичності.

Для відновлення й розвитку демографічного потенціалу власних українському суспільству національно-громадянської, етноукраїнської та інших етнічних ідентичностей та на розвиток чинної Стратегії демографічного розвитку України важливо розробити, ухвалити та почати реалізовувати програми сталої багатформатної комунікації інституцій державної влади та громадянського суспільства зі зовнішніми мігрантами війни, що заохочуватимуть їх повертатися на Батьківщину й реінтегруватися в динамічний соціокультурний простір держави, а також сприятимуть кращій інтеграції в цей простір внутрішньо переміщених осіб. Серед таких програм пріоритетними мають стати програми забезпечення роботою та житлом тих, хто цього потребує.

Потребує якнайповнішої мобілізації потенціал державних і недержавних інституцій у налагодженні системних інформаційних та інших зв'язків з українськими громадянами на ТОТ і в РФ, а також протидії російській інформаційній агресії, зокрема у соціальних мережах та відеохостингу *YouTube*.

У рамках політики залучення трудових іммігрантів важливо мати програми їх етнополітичної соціалізації та інтеграції в український соціокультурний простір і наступної натуралізації.

РОЗДІЛ VI

**РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ І НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ:
ПЕРЕОЦІНКА МИНУЛОГО**

Якби потрібен був спойлер до цієї статті, то ним могли б бути ось такі слова німецького історика Східної Європи, професора Карла Шльогеля: "Україна як незалежна держава, як самобутня нація, була і досі залишається не по-справжньому закріпленою у свідомості... Україну завжди розглядали як частину, провінцію чи задвірки Росії... Україні довелося своє місце незалежного суб'єкта у сім'ї народів виборювати спочатку через повстання на Майдані, а тепер через опір російському агресору... І тепер ми, на свій сором, мусимо визнати, що лише розв'язана Росією повномасштабна, жорстока війна проти України змусила нас повернути цю велику європейську країну, суверенну державу та 40-мільйонний народ із багатою історією на „ментальну мапу" німців" [Schlögel, 2022].

Тут варто зробити корективу не лише щодо 40-мільйонного народу, оскільки ця цифра значно поменшала. Російська агресія суттєво вплинула на "ментальну мапу" не лише німців та інших народів, а й самих українців. Війна відкоригувала їхні погляди на минуле країни і до певної міри змінила сам спосіб пригадування минулого. До того ж, починаючи з 2014 року, сформувалась нова пам'ять – пам'ять про війну. Ця пам'ять відсунула на другий план чимало дискусійних питань, мнемонічних конфліктів, що вирували зовсім нещодавно в Україні.

Свого часу соціолог Олександр Вишняк на основі аналізу даних соціологічних опитувань виокремив чотири моделі історичної пам'яті, а саме: західноукраїнська (галицько-волинська) антиімперська та антирадянська, або ж національно-демократична; донбаська російсько-радянська антинаціональна, або російсько-радянська; центральноукраїнська національна антиімперська, але не радянська, або суперечлива національно-проросійська; південно-східна радянсько-українська, або ж радянсько-проросійська [Судин, 2021, с. 68].

О. Вишняк запропонував класифікацію моделей історичної пам'яті, які структуровані довкола двох осей: "проукраїнськість – проросійськість" та "радянськість – антирадянськість". Особливістю його концепції є те, що моделі історичної пам'яті мають виразну регіональну прив'язку.

Були й інші класифікації конфліктних моделей пам'яті: "радянської", "національно-патріотичної" та "ліберальної". Антиукраїнські політики ділили країну масовими маніпуляціями історії, які десуверенізували свідомість, підважували основи державності. Криза ідентичності стала виявом стану невизначеності щодо установлені загальноукраїнської системи суспільно-політичних цінностей, конфронтації різновекторних політичних сил і, як наслідок, – неможливості визначення оптимального напрямку розвитку суспільства [Яблонський, 2019, с. 6].

З початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну у 2022 році українське суспільство переживає глибоку трансформацію. Не лише у політичному, економічному, соціальному, релігійному вимірах, але й у сфері колективної пам'яті. Російська агресія стала каталізатором масового переосмислення історії, особливо стосунків з Росією, радянського минулого, а також ролі національних героїв та радикальну зміну символічного простору. Війна перетворила пам'ять на поле боротьби – не лише зі зброєю, а й зі словами, символами, назвами.

Як відомо, існує чимало публікацій, присвячених феномену політики пам'яті. Натомість доба війни, розпочатої Росією проти України у 2014 році і посиленої у 2022 році, ще потребує уваги. І цю роботу вже розпочато [Кузьо, 2018; Міхеєва, 2025; "Суміш невігластва та ...", 2017; Bowman, 2022; Gabowitsch & Homanyuk, 2025; Ovenden, 2023].

Сама по собі обрана для цієї розвідки тема доволі розлога і багатоаспектна. У дослідженні використані методи історичного аналізу, порівняльний підхід, аналіз культурних і суспільних наративів, щоб продемонструвати, як сучасна війна спричинила переоцінку міфу про "один народ" (і що стало тригером такої переоцінки), як змінилась кардинальна частина історичного

нарративу, девальвуюючи "феномен Переяслава", твердження про нібито багатоміліонні прагнення українців бути разом з Росією, чому нинішня російська агресія поклала край неорадянському гранд-нарративу про Другу світову війну, як війна змінює уявлення про тих, кого заведено називати визначними чи великими українцями.

Руйнування міфу про "один народ". Важко нині повірити, але опитування засвідчують, що рейтинг В. Путіна серед українців з моменту його приходу до влади у 2000 і до 2014 року дорівнював (з невеликими відхиленнями) 59% [Вагнер, 2019]. В. Путін регулярно бував у Києві та зустрічався з Віктором Януковичем та Леонідом Кучмою. За перші сім місяців 2004 року він з'їздив до України п'ять разів (зокрема, у травні – це був перший закордонний візит після переобрання). За п'ять днів до першого туру президентських виборів в Україні Путін приїхав вшосте з початку року. Офіційно метою його поїздки була участь у заходах, присвячених 60-річчю звільнення території країни від нацистської окупації, але фактично це була підтримка В. Януковича.

26 жовтня 2004 року В. Путін провів пряму лінію з Києва із громадянами України. Упродовж годинного ефіру, який одночасно транслювався на трьох загальнонаціональних телеканалах – "Першому національному", "1+1" та "Інтері", В. Путін відповідав на питання щодо відносин Росії та України. Декілька питань були поставлені українською мовою. Путін показово відмовився від пропозиції ведучого перекласти їх, а також говорив про красу української мови та процитував рядки Тараса Шевченка. У ході ефіру здебільшого він використав зворот "в Україні", а не "на Україні".

В. Путін заявив, що більш ніж через десять років після розпаду СРСР Росія усвідомлює, що колишні союзні республіки тепер окремі держави, і відносини з ними повинні розвиватися як з рівноцінними партнерами. На першому етапі сама Росія мала зрозуміти, що держави, що виникли на пострадянському просторі, – це не квазіпострадянські утворення, а незалежні повноцінні країни, і до них потрібно ставитися відповідним чином. У ході ефіру В. Путін також постійно наголошував, що Росія поважає суверенітет і цілісність України, не буде втручатися у внутрішньополітичні

процеси сусідньої країни. Цілком лояльно і доброзичливо Путін висловлювався про США і Євроунію, наголошував на відданості Росії європейському шляху розвитку [*Ровно 20 лет назад ...*, 2024].

10 лютого 2007 року у промові на безпековому форумі в Мюнхені В. Путін звинуватив Захід і НАТО у порушенні нібито попередніх обіцянок не просуватись на Схід (хоча таких обіцянок фактично не було). Фахівці оцінили цю промову як ідеологічне підґрунття ревізйонізму та легітимізації силових дій [Grigas, 2016; Radchenko, 2023]. Промова читалась як ідейна передмова для подальших агресивних дій Росії (Грузія 2008, Україна 2014).

Минув час і В. Путін змінив риторику. 12 липня 2021 року на сайті Президента Росії з'явилась його стаття (російською та українською мовами) "Про історичну єдність росіян та українців". Цей текст – суцільна претензія до України і обвинувачення Заходу у розігруванні української карти. На думку В. Путіна, "сучасна Україна – цілком і повністю дітище радянської доби. Ми знаємо і пам'ятаємо, що вона значною мірою створювалася за рахунок історичної Росії" [Президент России, 2021]. І вже після цього у статті мовилося: "Ми з повагою ставимося до української мови та традицій. До прагнення українців бачити свою державу вільною, безпечною, благополучною. Перекоаний, що справжня суверенність України можлива саме у партнерстві з Росією... Разом ми завжди були і будемо багаторазово сильнішими та успішнішими. Адже ми один народ" [Президент России, 2021].

Микола Рябчук абсолютно точно зауважує, що теза про "один народ" не є винаходом ані В. Путіна та його ідеологів, ані імперських українофобів ХІХ століття, творчу спадщину яких вони тепер розвивають: "Уявлення про „один” двоєдиний і, звісно, православний славено-руський народ було сформоване на межі ХVІІ–ХVІІІ ст. українськими інтелектуалами-кліриками на службі у Петра Першого і широко проникло в масову свідомість не лише росіян, а й українців – головню завдяки своєму квазірелігійному характеру, значно зрозумілішому і прийнятнішому для домодерної свідомості, ніж концептуально складна й абстрактна ідея громадянської нації" [Рябчук, 2023].

Після появи путінської статті в Україні було проведено кілька значущих опитувань, зокрема Центром Разумкова та Соціологічною групою "Рейтинг". Центр Разумкова повідомляв, що лише 12,5% українців погодилися з тезою про відсутність історичної основи для окремого українського народу; 70% – не погодилися, 17% – не визначилися [*Переважає більшість українців ...*, 2021]. Погодилися з тезою по регіонах: Схід – 22 %, Південь – 19 %, Центр – 12 %, Захід – 0,4 %. По вікових групах: у категорії людей віком 60+ відсоток, який визначав згоду з цією думкою був вищим (16%), але незгода переважає у всіх вікових категоріях (від 66% до 75%). Щодо твердження, що територія сучасної України створена за рахунок територій історичної Росії: згодні тільки 7%, не згодні – 76% [*Переважає більшість українців ...*, 2021].

За даними Соціологічної групи "Рейтинг", 55% українців не згодні з тезою Путіна про "один народ", 41% – згодні. Спадкоємицею Київської Русі Україну вважають 75%, ще 8% дотримуються думки, що нею є Росія, 9% не вважають правонаступницею жодну з двох країн. Для усіх вікових груп та більшості електоратів наступницею Київської Русі є Україна [*Понад половина опитаних ...*, 2021].

Звісно, на сьомому році війни 41% згодних з тезою про "один народ" міг декого шокувати. Проте невдовзі росіяни своїми злочинними діями самі зробили все, щоб відсотки серйозно змінилися. У квітні 2022 року група "Рейтинг" зафіксувала, що 91% українців не підтримує тезу, що "росіяни та українці – це один народ". Підтримка такої ідеї ще фіксується серед 23% мешканців Східного регіону та 13% старших опитаних. Натомість в інших макрорегіонах та вікових групах підтримка такої тези була майже відсутня [*Восьме загальнонаціональне ...*, 2022].

Найпотужнішим імпульсом для зміни показників стала масштабована Росією війна. Саме вона дала потужний імпульс українцям на ментальне визволення з російських колоніальних пут. Справа в тім, що самі росіяни затіяли розмови про "ментальну війну" проти Заходу. І оголосили такою війною власні злочинні дії в Україні. Кожна імперія в той чи інший спосіб використовує елемент стратегічної

невизначеності, намагаючись приховати свої реальні плани і наміри. Росія, вдаючись до грубої сили, реалізуючи "повернення питомих руських земель" через своє *ius ad bellum* (право на ведення війни), в першу чергу, плекала антизахідну спекулятивну риторичку.

Ця риторика заснована на прагненні "відродити" Росію як носія особливого культурно-цивілізаційного коду, як світоча православної цивілізації (реанімована ідеологема "Москва – Третій Рим"), як "гаранта" безпеки і стабільності євразійського простору. Проте на заваді цьому "відродженню", яке відбувається із використанням конвенційних військових, економічних ("ресурсний націоналізм") і гібридних кіберінформаційних спроможностей має бути противник. Ба більше – стратегічний ворог.

І таким ворогом, за старою доброю російсько-радянською традицією, є Захід: США, країни ЄС, Австралія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія, Норвегія, Швейцарія. Кожна держава, яка поділяє / сповідує євроатлантичні цінності та орієнтири, є цільовим ворогом Росії, оскільки становить пряму перешкоду її експансіоністським прагненням. Невдовзі особисто В. Путін, російські пропагандисти і політики почали заявляти, що Росія не напала на Україну, а на її території воює з НАТО. Понад те, це – ментальна війна.

Сам термін "ментальна війна" належить Андрію Ільницькому, який з 2015 року став радником міністра оборони Російської Федерації. У березні 2021 року, виступаючи у ролі експерта з інформаційного протиборства, він запровадив у військово-політичний дискурс поняття "ментальна війна" [Самігін, 2022]. До підміни понять російською пропагандою (стовідсотково в стилі роману Джорджа Орвелла "1984") не звикати. Але при цьому російські автори ще й намагаються переконати в якомусь винятковому, ментально обумовленому правдолюбстві Росії – на противагу брехливому "колективному Заходу" і українцям.

Ось одне із тверджень: "Укронацисти під керівництвом британців та американців усі свої військові дії реалізують, насамперед прораховуючи медіаефект. Ми – навпаки! Інформаційно ми лише обрамляємо військові дії. Дуже дозовано та дбайливо. Ми – люди правди, люди довгої волі!" [Самігін, 2022]. Концепція

"ментальної війни" проти Заходу має спекулятивне цілепокладання. Це – маніхейський поділ світу на "своїх" і "чужих", маркування "інакшого" як приписово ворожого, і означення "свого" ментально-символічного простору ("лоно Російської цивілізації"), який має бути підконтрольний Москві. До нього, зокрема, мають належати пострадянські держави і, в першу чергу, Україна. Росія конче потребує нового Версалу або нової Ялти. Адже черговий розподіл сфер впливу на світовій шахівниці міг би підтвердити статус Москви як однієї із "наддержав", як глобального "гравця", як "центр сили" (щонайменше рівня держав G7).

Ось що, зокрема, твердять пропагандисти "ментальної війни": "... У 1990-х Росія була близька до повної загибелі, програш у холодній війні став катастрофою, але ми змогли повернутися за стіл історії багато в чому не завдяки, а всупереч. У поточному протистоянні із Заходом на карту поставлено практично все, іншого шансу Росія не матиме. Перемога дозволить повернути втрачене у 1990-х і навіть більше: вона дасть майбутнє, шанс та перспективу розвитку; програш – позбавить стратегічної ініціативи та значної частини суб'єктності, запустить процес консервації, занурення у стазу. У разі програшу – що неможливо – станеться остаточна втрата імперських принципів і традицій, перетворення з великими втратами на звичайну регіональну державу. У найгіршому варіанті – громадянська війна та ядерний конфлікт із Заходом із взаємним знищенням західної та східної європейських цивілізацій. Тому сьогоднішнє протистояння із Заходом – тотальна гібридна війна, яку нам не можна програти" [Самигін, 2022].

Інтерпретована на догоду власному месіанству і нібито непохитній величч, російська історія стала однією з причин і одним з інструментів легітимізації нинішньої війни Росії проти України. То ж зовсім не випадково вранці 26 лютого 2022 року на одному із головних пропагандистських російських сайтів "РИА-Новости" вийшла запланована раніше стаття "Наступление России и нового мира". Два дні на захоплення України і ось така констатація: "Україна повернулася до Росії. Це не означає, що буде ліквідована її державність, але вона буде перебудована, перебудована і повернута до свого природного стану частини „русского мира”".

[Орлова, 2022]. Матеріал оперативно видалили. Проте зберігся не лише лінк у вебархіві.

Цитована теза добре законсервована у головах кремлівських нотаблів. А також (як не парадоксально) у головах частини російських інтелектуалів (включно з деякими опозиціонерами, "хорошими русскими"). Ця теза домінує у свідомості так званого простого народу Росії. "Россия – страна не земледельческая и не торговая, а военная. Ее призвание – быть грозой мира и собирать народы под своим крылом" [Шаповал, 2013a]. Це – слова з передмови царя Миколи II до підручника історії для кадетських корпусів.

Цю тезу царя-невдахи у 2019 році повторив один із тодішніх путінських ідеологів: "Неможливий, протиприродний та контрїсторичний розпад Росії був хоч і з запізненням, але твердо зупинений. Впавши з рівня СРСР до рівня РФ, Росія перестала розпадатися, почала відновлюватися і повернулася до свого природного і єдино можливого стану великої, зростаючої і збираючої землі спільноти народів" [Сурков, 2019].

Зрозуміло, "збирання земель" без України неможливо. Українці це зрозуміли. А у квітні 2022 року їм розповіли про те, чим насправді буде згадане "збирання земель". Йдеться про публікацію Т. Сергєйцева, розміщену на сайті "РІА-Новости" [Сергєйцев, 2022]. Тімоті Снайдер назвав цю статтю "посібником з геноциду у війні з Україною" [Snyder, 2022]. Т. Сергєйцев писав про те, що Україна потребує "денацифікації", "деукраїнізації", "деєвропеїзації". Фактично це програма фізичного, політичного і культурного нищення українців і України на 25 років: "Бандерівська верхівка має бути ліквідована, її перевиховання неможливе. Соціальне „болото”, що активно і пасивно її підтримало дією і бездіяльністю, має пережити тягар війни і засвоїти пережитий досвід як історичний урок і спокутування своєї провини. Ті ж, хто не підтримував нацистський режим, постраждав від нього та розв'язаної ним війни на Донбасі, мають бути консолідовані та організовані, мають стати опорою нової влади, її вертикаллю та горизонталлю. Історичний досвід показує, що трагедії та драми воєнного часу йдуть на користь

народам, які спокусилися і захопилися роллю ворога Росії" [Сергейцев, 2022].

До всього цього залишалось додати щось про велику російську культуру, якою дехто так захоплювався і захоплюється донині. І сталося. Директор всесвітньовідомого Музею "Ермітаж" М. Піотровський в інтерв'ю у червні 2022 року виразно проілюстрував, з ким російські "майстри культури": "Зі ставленням до військових дій теж все не так просто. З одного боку, війна – це кров і вбивство, а, з іншого, – самоствердження людей, самоствердження нації. Кожна людина хоче самоствердитись. І у своїй позиції стосовно війни, безсумнівно, самостверджується. Ну і ми всі виховані таки в імперській традиції, а імперія поєднує безліч народів, об'єднує людей, знаходячи якісь спільні та важливі для всіх речі" [*Все мы милитаристы ...*, 2022].

Після такого роду заяв ілюзії розвіялись. Російська імперія дійсно завжди об'єднувала народи "спільними та важливими для всіх речами", тобто обманом, кров'ю та насильством. Відтак, розмови про "один народ" – це не балаканина, а реальна смертельна загроза. Стало абсолютно зрозуміло: деспотизм, перманентна брехня, відсутність лицарства і честі, ненависть до усього світу і прагнення бути загрозою для нього – ось, що таке реальна Росія. Цим імпліцитно пишався, пишався і буде пишатися російський народ. Усвідомлення цього форсувала війна і це вплинуло на зміни у національній пам'яті України.

Нового Переяслава не буде. Росія почала свій "аншлюс" (захоплення Криму і Донбасу) саме через 360 років після Переяславської Ради. Вона, як відомо, відбулася у січні 1654 року, а через 300 років Центральний комітет КПРС визнав за необхідне оприлюднити тези з нагоди такої річниці Переяславської події. Власне, тези з'явилися наприкінці 1953 року і відтоді почалося їх обговорення, а потім почалися заходи у рамках відзначення 300-ліття. "Цим історичним актом, – категорично підкреслювалося у тезах, – була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі" [ЦК КПРС, 1954, с. 3].

"Новим Переяславом" назвав це пишне святкування один з найцікавіших українських дослідників ХХ століття Іван Лисяк-Рудницький у своїй статті 1956 року. Він, зокрема, писав: "Міти про Переяслав, хоч далекі від історичної правди, відігравали важливу роль у політичній ідеології Росії т[ак] зв[аного] „петербурзького періоду”: вони легітимували приналежність України до імперії й допомагали маскувати факт завоювання й поневолення. Не менше значення мала Переяславська легенда і для тієї частини українського суспільства, що стала на шлях активної співпраці з імперією, себто для русифікованих і подворянчених нащадків козацької старшини. Легенда про те, що їхні предки буцімто добровільно приступили під „високу руку православного царя”, дозволяла їм почувати себе в імперії не на положенні поневоленої нації, але як відлам всеросійської провідної верстви та вірою-правдою служити монархові" [Лисяк-Рудницький, 2019, с. 324].

І. Лисяк-Рудницький вказав і на те, що в українській історичній традиції акцентують усі ті моменти, що наближають її до Московщини-Росії, а зате старанно замовчують і затирають усе те, що її від неї віддаляє. Москва знов прагне перевишколити Україну на молодшого спільника в рамках всеімперської організації [Лисяк-Рудницький, 2019, с. 322–333].

У 1966 році Михайло Браичевський написав статтю "Приєднання чи Воз'єднання". Він доводив фальшивість тез московської версії Переяславської угоди 1654 року. До 1930-х років вважалося, що це було об'єднання феодалів для поневолення українського народу. З 1937 року з'являється сталінська версія: що російський царат був рятівником від поневолення шляхетською Польщею. А вже в 1947 році була запроваджена теорія "російського старшого брата". М. Браичевський дійшов таких висновків: феодальні порядки були реставровані в повній мірі та в найжорсткіших формах повного і завершеного кріпацтва, що межувало з рабовласництвом; на зміну дрібнобуржуазному сільськогосподарському виробництву знову прийшло латифундіальне, засноване на застосуванні кріпосної праці; політична автономія України була ліквідована остаточно в другій половині ХVІІІ століття; значний крок назад зроблено у сфері культурного життя: країна з майже стовідсотковою

грамотністю перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю, найталановитіших українців зараховують до переліку діячів російської культури; українська мова була заборонена ще на початку XVIII століття спеціальним указом Петра I, виданим у 1720 році.

"Возз'єднання двох братніх народів", тут було ні до чого. Це був результат класової змови з російським царизмом української шляхти та старшини, яка заради своїх класових інтересів зрадила свою національність, інтереси своєї країни, свого народу. Переяславська угода – це, за М. Брайчевським, *"акт загарбання лівобережних земель України російським царизмом, вияв колоніальних тенденцій, притаманних йому упродовж всього його існування"* [Брайчевський, 1972, с. 66]. Стаття викривала фальшивий стрижень політико-історичних наративів: від тверджень про те, що приєднання до Росії було меншим злом перед перспективою бути поглинутою Польщею або Туреччиною і закінчуючи тезою про те, що без Росії Україна не виживе і не буде вільною.

"Російський царизм розглядав Україну як частину своїх споконвічних володінь, що нібито ще за часів Київської Русі знаходилася під владою російської корони (дім Мономаха). Приєднання України до Росії в 1654 р[оці] відповідно оцінювалося як повернення цих володінь ... Головний принцип політики царизму щодо України полягав у поступовому поширенні на неї порядків, що панували в самій Московщині", – так М. Брайчевський підкреслював принизливе становище України після Переяслава [Брайчевський, 1972, с. 57].

М. Брайчевський вказав на ще один суттєвий момент, назвавши "найдивовижнішим" намагання історіографії 1940–1950 років переконати читача у тому, що Богдан Хмельницький трохи не з коліски мріяв про "возз'єднання з братнім російським народом" [Брайчевський, 1972, с. 53].

Уже після колапсу Радянського Союзу, у 2002 році, в Україні з'явилася підстава говорити про "третій Переяслав". Підставу дала поява 13 березня Указу Президента України Леоніда Кучми "Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року".

Указ набрав чинності пізніше: з 25 лютого 2003 року, коли була уточнена його остаточна редакція, а головою Організаційного комітету був призначений Дмитро Табачник [Про відзначення 350-річчя Переяславської ..., 2003].

Президентський указ зіштовхнувся з протестом із боку української інтелігенції і діаспори в країнах Заходу. Засоби масової інформації почали друкувати протестні листи, підписані шанованими людьми, у тому числі компетентними істориками. Щодо тексту указу – мало хто висловлювався. Автори засуджували саму ідею відзначення ювілею Переяславської ради на державному рівні. Засудження аргументувалося матеріалом, який можна згрупувати у дві історичні проблеми: 1) Переяслав як політичний символ і 2) "переяславська концепція" в національній політиці Кремля щодо України.

Станіслав Кульчицький у своїй газетній статті відверто підтримав Указ і закликав до діалогу з російськими істориками. Щоправда, при цьому констатував: "Переяславський міф в імперській оболонці обслуговував Російську імперію. Його радянська модифікація обслуговувала СРСР. У цих державних утвореннях Україна сиділа, як комаха в бурштині, не маючи змоги поворухнутися. Тільки за цієї умови міф зберігав свою переконливість. Кожен, хто висловлював сумнів, повинен був виступити проти могутньої держави, наразившись на звинувачення у мазепинщині, петлюрівщині або бандерівщині" [Кульчицький, 2002].

С. Кульчицький також дійшов висновку про те, що українська політична нація не може консолідуватися на русофобії, а екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу. Врешті-решт, "в історії існує об'єктивна істина, яку треба поважати за всіх умов" [Кульчицький, 2002]. Хоча добре відомо, що жодної "об'єктивної істини" у сфері історії не існує – реалії життя все-таки перемогли: ми отримали незаперечні докази того, що росіяни консолідують свою націю на основі українофобії, обвинувачення українців (тобто колишніх братів) у "мазепинщині, петлюрівщині або бандерівщині" стали нормою в Росії і підставою для геноцидної війни, а Дмитро

Табачник з віце-прем'єр-міністра України перетворився на беззастережного зрадника і русофіла. За цих умов Переяславський міф, тобто наратив про віковичну дружбу росіян і українців, як своєрідний Карфаген мав бути зруйнованим.

Опитування проведені Центром Разумкова у червні 2024 року, показують, що ідея історичного братерства між українцями та росіянами в українському суспільстві поступово втратила підтримку – наразі її практично немає. Лише 3% опитаних українців погоджуються із судженням, що "українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами", а у 2017 році із таким твердженням були згодні 27% опитаних [*Ідентичність громадян України ...*, 2024]. Соціологи наголошують, що істотно зросла частка тих, хто дотримується думки, що українці і росіяни ніколи не були братніми народами (з 16% до 44%). Частка тих, хто вважає, що українці і росіяни вже не є братніми народами, хоча були такими раніше, знизилася з 50% до 46% [*Ідентичність громадян України ...*, 2024].

"Особливо помітні зміни порівняно з 2017 року відбулися у Східному та Південному регіонах. Якщо у 2017 році 52% жителів Сходу вважали, що „українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами”, то у 2024 році цю точку зору тут поділяють лише 7%. Також у Південному регіоні частка тих, хто так вважає, зменшилася з 45% до 7%. У Південному регіоні більшість опитаних тепер вважають, що українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є (66%)", – йдеться у результатах опитування [*Ідентичність громадян України ...*, 2024].

Сучасні радикальні російські історики вбачають в українцях не більш як етнічну химеру, що виникла в результаті духовно-психологічної і культурної мутації, а українській історичній науці взагалі відмовляють у праві на існування. Російські політики стверджують, що українці – не народ, і Україна – не держава. [Шаповал, 2020]. Війна виразно показала першоімпульс таких тверджень: Росія прагне тотально знищити і українців, і українську державу.

Ревізія неорадянського гранд-наративу про Другу світову війну. Агресія Росії проти України покладає край неорадянському

гранд-нарративу, згідно якого світ має повернутися до Ялтинсько-Потсдамської системи розподілу сфер впливу. При цьому Росія зображує себе головним переможцем Другої світової війни і через це нібито має право входити до клубу найвпливовіших країн світу. Культ і міфи "Великої Вітчизняної війни" поширювалися Л. Брежнєвим починаючи з середини 1960-х років, а за часів В. Путіна пропаганда зробила їх новою релігією владного режиму. Як слушно зауважує Тарас Кузьо, мілітарний міф має важливе значення для виховання у росіян почуття власної ексклюзивності [Кузьо, 2018, с. 163].

Важливим компонентом цього міфу стало уславлення Й. Сталіна, а путінське керівництво обрало своєю ідеологічною основою "оксамитовий сталінізм". Цей міф дозволяє відвертати увагу від злочинів проти людяності, вчинених Й. Сталіним та його клеветами. За оцінкою дослідників, "оксамитовий сталінізм", замаскований під патріотизм, залишається старою сумішшю російського православ'я, державного націоналізму та самодержавства [Кузьо, 2018, с. 163].

На травень 2025 року, у сучасній Російській Федерації встановлено не менше ніж 131 монумент Й. Сталіну: з них 116 було встановлено за президентства В. Путіна [Міхальков, 2025]. За повідомленнями *BBC*, 63% росіян ставилися до Й. Сталіна з "великою прихильністю" і лише 15% підтримували курс на десталінізацію [Гвіндадзе, 2023]. За даними *bne IntelliNews*, аналіз 60 000 згадок у соцмережах щодо пам'ятників Й. Сталіну показав 49% нейтральних, лише 2% негативних [*Russians have mixed feelings ...*, 2025].

Свого часу (з 1917 року) за ленінським дорученням Й. Сталін виконував роль куратора України і відзначився українофобією [Шаповал, 1993, с. 9–27; Schulze Wessel, 2022]. У путінській Росії уславлення Й. Сталіна як керівника і полководця супроводжується випадками проти України, антиукраїнським націоналізмом, перманентними спробами принизити її роль в нацистсько-радянській (в Росії – "Велика вітчизняна") війні 1941–1945 років.

Ще у 2010 році на одній із зустрічей з журналістами В. Путін сказав: "Щодо наших відносин з Україною... Я дозволю з вами не

погодитися, коли ви зараз сказали, що якби ми були поділені, ми не перемогли б у війні. Ми все одно б перемогли, бо ми є країною переможців" [*Путін: Росія перемогла б у війні ...*, 2010].

Долучаючи журналістів і широку публіку до власних історичних "відкриттів", він стверджував, що статистика часів Другої світової нібито свідчить, що найбільші втрати понесла саме Росія – понад 70%: "Це означає, що війну виграно, не хочу нікого ображати, за рахунок індустріальних ресурсів Російської Федерації. Це історичний факт, це все в документах" [*Путін: Росія перемогла б у війні ...*, 2010]. В яких саме документах новий російський самодержець вичитав те, про що казав, не відомо.

Тут варто нагадати: на кінець листопада 1942 року німецькі окупанти загарбали близько 2 мільйонів квадратних кілометрів території тодішнього Радянського Союзу, яку населяло 85 мільйонів людей, з яких в Україні було 41,7 мільйони. Німці окупували лише 17% території Росії із населенням у 27 мільйонів людей. Втрати СРСР становлять до 40% сукупних втрат, заподіяних всім учасникам Другої світової війни, разом узятим. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40% тодішніх загальносоюзних втрат. Загальні демографічні втрати Україні у війні (включно з убитими, померлими від хвороб і голоду, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто відійшов разом з німцями) становлять до 14 мільйонів осіб [Смолій, 2011, с. 778]. Від 1 січня 1941-го до 1 січня 1945-го р. населення України зменшилось з 40,9 мільйонів до 27,3 мільйонів [Смолій, 2011, с. 737]. А В. Путін твердить, що росіяни постраждали найбільше.

Ближчим до істини був все-таки репортер газети "Saturday Evening Post" Едгар Сноу. У січні 1945 року він надрукував матеріал під час своєї подорожі Україною. Зокрема, писав, що війна, яку дехто схильний називати "російською славою", мала би бути "по-справедливості визнана насамперед українською війною... Міста, промисловість, землеробство та людність жодної іншої європейської країни не зазнали таких тяжких нищень" [Грицак, 1996, с. 262].

Говорячи про власну "Перемогу" в Другій світовій війні, В. Путін і російська пропаганда старанно оминали і оминають очевидні факти. По-перше, цей успіх коштував надто дорого: на

одного вбитого німецького солдата – чотирнадцять полеглих радянських. По-друге, програма ленд-лізу допомогла Радянському Союзові забезпечити продовольчу, логістичну і технологічну перевагу над Третім Рейхом. По-третє, перемога над нацизмом є результатом дій і жертвності всіх 15 тодішніх радянських республік, а не лише Росії.

Основні бойові дії тривали на території України і Білорусі. Там був найбільший спротив. Там нацистські загарбники та їхні союзники зазнали найвагоміших втрат. Путінська спроба приватизації перемоги на Німеччиною, як усієї пережитої тоді біди, є нічим іншим, як готовністю відмовлятися від раніше ним же проклямованих тез про "дружбу народів", "братерство", "єдність", заради теперішніх антиукраїнських мобілізаційно-пропагандистських наративів.

Повернімося у недалеке минуле. 28 квітня 2015 року В. Путін під час свого візиту до Санкт-Петербурга відвідав те, що назвали "масштабною панорамою „Битва за Берлін”". Важко назвати це по-іншому, аніж як манією величі. Росіяни самі для себе в реальних пропорціях (!) відновили фасадну частину Рейхстагу. Ось на східцях цього театрального (чи картонного) Рейхстагу В. Путін фотографувався. Росіяни самі для себе визначили "перших прапороносців над Рейхстагом" – Грігорія Булатова, Віктора Правоторова та Івана Лисенка [*"На то и щука ...*, 2015]. При цьому, ясна річ, забули про українця-прапороносця Олексія Береста і про те, що була не одна, а кілька груп прапороносців.

Таким чином, В. Путін схвалив впровадження партикулярного російського проекту щодо Другої світової війни, в якому перемога на нацизмом повинна виглядати як перемога Росії та росіян. Саме на цю ідею працюють "ресовєтизовані" підручники та інші публікації, сучасні російські комеморативні практики, символічний простір. Україні та українцям у цій пропагандивній кампанії відведено переважно роль зрадників і колаборантів. Ось чому останніми роками (а масштабована війна прискорила цей процес) в українському історичному наративі неодмінними стали нагадування про участь українців в різних арміях світу у Другій світовій

війні. Це важливо для розуміння того, що без українців не було б перемоги над нацизмом.

Сучасна російсько-українська війна переконливо підтверджує репутаційні вади сталінської Червоної армії, що про них не було дозволено згадувати в СРСР. Російська армія воює за лекалами Червоної армії, а своїми серійними злочинами в Україні та в інших країнах, своїм внутрішнім розвитком довела, що є тоталітарним поліцейським утворенням. Такою самою була і сталінська Росія. Так само, як і сьогодні, Росія не шкодувала людських життів, виборюючи перемогу монбланами трупів. Росіяни сьогодні не подають повної інформації про власні жертви або брешуть. Так само було і на тій війні, а тому все ще достеменно точна цифра загиблих невідома.

Восени 1943 року кінорежисер і письменник Олександр Довженко записав у щоденнику: "Розповідають, що в Україні починають уже готувати для мобілізації 16-річних, що в бій женуть погано навчених, що на них дивляться як на штрафників, нікому їх не жаль" [Шаповал, 2013b]. Українців називали "чорносвітками", оскільки вони воювали у домашньому одязі без найменшої підготовки. А тепер придивімося, що виробляють в ім'я мобілізації (латентної чи відкритої) сьогоднішні російські військовики. Тепер зрозуміло, що марно у 1943 році з'явилась спеціальна директива, що вимагала ширше використовувати таке джерело поповнення військ, як мобілізація військовозобов'язаних з раніше окупованих німцями українських регіонів. Тепер деякі з цих регіонів окуповані рашистами, а методи мобілізації не змінилися.

Розвідка Великої Британії проаналізувала російську кампанію з викрадення українських дітей. Як зазначили у розвідці Британії, Росія призиває молодих українців до російської армії, щойно їм виповнюється 18 років, причому значна частина з них була викрадена з незаконно окупованих українських територій ще в дитинстві. В аналізі зауважили, що понад 19,5 тисяч українських дітей були примусово переселені або депортовані російською владою на материкову частину Росії та незаконно окуповану територію Криму, а за деякими відкритими джерелами загальна кількість депортованих становить до 35 тисяч осіб. За оцінками

розвідки Британії, 6 тисяч українських дітей було переселено до мережі "перевиховних таборів", звідки їх відправляють до військових навчальних центрів, коли вони досягають пізнього підліткового віку [Кричковська, 2025]. Зазначається, що російське вище керівництво, принаймні частково, "розглядає викрадених українських дітей як потенційне джерело як поточного, так і майбутнього персоналу для російської армії" [Кричковська, 2025].

Як і сталінська Червона армія, путінська "друга армія світу" ще більшою мірою (внаслідок втрат) перетворилась на своєрідний "коктейль": там є і професійні військові, і найманці, і мобілізовані (з-поміж них і студенти з тимчасово окупованих територій в ОРДЛО), і Росгвардія, і ув'язнені ("зеки", яких свого часу відверто, на відеокамеру у пенітенціарних закладах вербував до приватної військової компанії "Вагнер" колишній путінський кухар Є. Пригожин тощо).

Не маючи сили і спромоги здолати українських захисників на землі, в повітрі, на морі, росіяни часом вдаються до злочинної тактики "вогняного валу". Таким "валом" Червона армія покривала нацистську армію, не жаліючи попутно мирних мешканців в ім'я доцільності. Так само гатила і по своїх, помиляючись, як це і тепер роблять росіяни. Проте то була війна проти реального ворога. А нині кремлівський диктатор ворога собі і своїй країні вигадав. Тепер, безжально руйнуючи мирні міста, містечка, селища і села, "воюючи" з лікарнями, дитсадками, пологовими будинками, навчальними закладами, готелями, кафе, торговельними центрами, намагаючись "стерти" Україну, Кремль воює з вигаданими нацистами.

Сучасна російська армія, спадкоємиця Радянської армії, пишалася своєю дисципліною, своїм героїзмом, згуртованістю. Російський історичний наратив ряснів прикладами з російсько-турецьких війн, Першої світової війни, "Великої Вітчизняної війни", але дійсність показала зовсім протилежне.

Недооцінка екзистенційної загрози, що її несе Росія, коштувала величезних матеріальних збитків, десятків тисяч життів убитих українців, сотень тисяч депортованих до Росії. Сутність російського імперіалізму, трансформованого під "захист прав російськомовного

населення України" залишилася тією самою, що й 200–300 років тому. А спадкоємці комунізму, його апологети, наочно довели, що їхні нацистські партнери були "учнями" в порівнянні з тим, на що здатні представники російського "глибинного народу".

Як наслідок, осмислення підсумків Другої світової війни тепер в Україні відбувається з геть іншого ракурсу. Війна Росії проти України, розпочата у 2014 році, безсумнівно зумовить остаточний крах міфу "Великої Вітчизняної війни". Дискурс "великої Перемоги" вже девальвований новітніми злочинами росіян і тими, що їх вони ще встигнуть накоїти. Девальвований в першу чергу через те, що російська армія і режим В. Путіна своїми діями вже помітно перевершили "досягнення" німецького нацизму.

Історичні celebrities: зміни і пріоритети. У жовтні 2022 року Соціологічна група "Рейтинг" проводила опитування, яке мало визначити найвидатніші постаті в історії України. Лідером рейтингу "Народний ТОП" вчергове став Тарас Шевченко (63,9%).

До *першої п'ятірки* найвидатніших українців також увійшли Володимир Зеленський (29,8%), Леся Українка (19,6%), Богдан Хмельницький (17,3%) та Степан Бандера (12,8%). У десятці "Народного ТОПу" – Михайло Грушевський (11,6%), Іван Франко (10,1%), Іван Мазепа (8,8%), В'ячеслав Чорновіл (8,7%) та Валерій Залужний (7,7%).

До *другої десятки* увійшли Григорій Сковорода (6,7%), Василь Стус (3,4%), Володимир Великий (2,6%), Ярослав Мудрий (2,5%), Леонід Кравчук (2,5%), Іван Сірко (2,4%), Віталій Кличко (2,2%), Олександр Усик (2,2%), Андрій Шевченко (1,8%) та Петро Сагайдачний (1,8%).

У *третьій десятці*: Роман Шухевич (1,7%), Леонід Кучма (1,5%), Тарас Бульба (1,5%), Іван Котляревський (1,4%), Ліна Костенко (1,3%), Ігор Сікорський (1,2%), Петро Порошенко (1,2%), Михайло Коцюбинський (1,1%), Микола Амосов (0,9%) та Павло Скоропадський (0,9%).

Усього респонденти назвали 148 імен. Разом з тим близько 8% опитаних не змогли назвати (згадати) жодного видатного українця [*Народний ТОП ...*, 2022]. Звертає на себе увагу і те, що серед найвизначніших українців опинився гоголівський персонаж Тарас Бульба, себто особа вигадана.

У березні 2023 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) опублікував результати січневого (того самого року) дослідження про ставлення до більшості історичних постатей. Серед жителів України спостерігається консенсус: більшість жителів України в усіх соціально-демографічних категоріях та в усіх регіонах України (із невеликими відмінностями) мають позитивне ставлення до українських історичних постатей, що грали роль у становленні української нації та української держави, і різко негативно сприймають російських / радянських політичних лідерів та діячів.

Зокрема (у порядку зниження балансу позитивного / негативного ставлення серед тих, хто знає таку історичну постать):

1) До *Михайла Грушевського* позитивно ставляться 90%, негативно – 3%, 4% не визначилися, і 3% не знають такого. Відповідно, серед тих, хто чув про таку історичну постать, 93% мають позитивне ставлення, 3% – негативне, і 4% не визначилися.

2) *Данила Галицького* позитивно сприймають 80%, негативно – 2%, не визначилися – 8%, і 10% не знають такого. Серед тих, хто знає, 89% мають позитивне ставлення, 2% – негативне, і 9% не визначилися із відповіддю.

3) До *Ярослава Мудрого* позитивно ставляться 87%, негативно – 3%, не визначилися – 8%, а 2% не знають такого. Серед тих, хто знає, 89% мають позитивне ставлення, 3% – негативне, і 8% не визначилися із відповіддю.

4) Позитивне ставлення до *В'ячеслава Чорновола* мають 86%, негативне – 5%, не визначилися – 3%, 5% жителів країни не знають такого. Серед тих, хто знає такого, 91% ставляться позитивно, 5% – негативно, і 4% не визначилися із відповіддю.

5) Постать *Богдана Хмельницького* позитивно оцінюють 89%, негативно – 7%, не визначилися – 4%, і 1% не знають про такого. Серед тих, хто знає, 89% мають позитивне ставлення, 7% – негативне, 4% – не визначилися із відповіддю.

6) *Левка Лук'яненка* позитивно сприймають 68%, негативно – 4%, не визначилися – 7%, і 21% не знають такого. Серед тих, хто знає, 86% мають позитивне ставлення, 5% – негативне, і 9% не визначилися із відповіддю.

7) До *Павла Скоропадського* позитивне ставлення мають 71%, негативне – 4%, не визначилися – 9%, і 16% не знають такого. Серед тих, хто знає, 84% сприймають його позитивно, 5% – негативно, і 10% не визначилися із відповіддю.

8) *Івана Мазепу* позитивно сприймають 84%, негативно – 7%, не визначилися – 6%, і 2% не знають такого. Серед тих, хто знає, 86% мають позитивне ставлення, 7% – негативно, і 7% не визначилися із відповіддю.

9) До *Андрія Шептицького* позитивно ставляться 54% жителів країни, негативно – 8%, не визначилися – 8%, і 34% не знають такого. Серед тих, хто знає, 82% мають позитивне ставлення, 6% – негативно, і 13% не визначилися із відповіддю.

10) Позитивне ставлення до *Олени Теліги* мають 46%, негативно – 3%, не визначилися – 7%, і 44% не знають такої. Відповідно, серед тих, хто знає, 81% ставляться до неї позитивно, 6% – негативно, і 13% – не визначилися.

11) До *Степана Бандери* позитивне ставлення висловили 83%, негативно – 11%, не визначилися – 5%, і 1% не знають такого. Серед тих, хто знає, 84% мають позитивне ставлення, 11% – негативно, і 5% не визначилися із відповіддю.

12) До *Романа Шухевича* позитивно ставляться 67% жителів країни, негативно – 9%, не визначилися – 8%, і 17% не знають такого. Серед тих, хто знає, 80% мають позитивне ставлення, 10% – негативно, і 9% не визначилися із відповіддю.

13) До *Симона Петлюри* 64% ставляться позитивно, 18% – негативно, 11% – не визначилися, і 7% не знають такого. Серед тих, хто знає такого, 69% мають позитивне ставлення, 19% – негативно, і 12% не визначилися із відповіддю.

14) До *Нестора Махна* позитивне ставлення мають 55%, негативно – 24%, не визначилися – 9%, і 12% не знають такого. Серед тих, хто знає такого, 60% мають позитивне ставлення, 27% – негативно, і 13% не визначилися із відповіддю.

15) Позитивне ставлення до *Леоніда Брежнєва* висловили 27%, негативно – 65%, не визначилися – 6%, і 1% не знають такого. Серед тих, хто знає, 27% мають позитивне ставлення, 66% – негативно, і 7% не визначилися із відповіддю.

16) До *Микити Хрущова* позитивно ставляться 23%, негативно – 67%, не визначилися – 7%, і 3% не знають такого. Серед тих, хто знає, 24% мають позитивне ставлення, 69% – негативно, і 8% не визначилися із відповіддю.

17) Позитивне ставлення до *Петра Першого* мають 18%, негативно – 71%, не визначилися – 7%, і 3% не знають такого. Серед тих, хто знає, 19% мають позитивне ставлення, 74% – негативно, і 8% не визначилися із відповіддю.

18) До *Катерини Другої* позитивно ставляться 13%, негативно – 80%, не визначилися – 5%, і 2% не знають такої. Серед тих, хто знає, 13% мають позитивне ставлення, 81% – негативно, і 5% не визначилися із відповіддю.

19) До *Володимира Леніна* позитивно ставляться 8%, негативно – 86%, не визначилися – 4%, і 2% не знають такого. Відповідно, серед тих, хто знає, 8% мають позитивне ставлення, 88% – негативно, і 5% не визначилися із відповіддю.

20) Позитивне ставлення до *Йосифа Сталіна* мають 6%, негативно – 90%, не визначилися – 3%, і 1% не знають такого. Серед тих, хто знає, 6% мають позитивне ставлення, 91% – негативно, і 3% не визначилися із відповіддю [*Історична пам'ять ...*, 2023, с. 2–3].

Надзвичайно цікаво і важливо порівняти ці результати із результатами опитувань щодо найвизначніших постатей в історії Росії. У червні 2017 року "Левада-центр" (до слова, визнаний в Росії іноземним агентом) провів опитування і лідером рейтингу став Й. Сталін (38%). В. Путін та О. Пушкін поділили друге місце (по 34%), далі йшли В. Ленін (32%) і Петро I (29%) [*Сталін стал лідером ...*, 2017]. Під час аналогічного опитування у 2012 році перші п'ять місць рейтингу посідали ті самі особи, але їхні імена розташовувалися в іншому порядку. На першому місці так само був Й. Сталін (42%), далі прямували В. Ленін та Петро I (по 37%), О. Пушкін (29%), В. Путін (22%) [*Сталін стал лідером ...*, 2017].

Повторне дослідження, проведене в травні 2021 року, показало цікаву динаміку: 39% респондентів назвали Й. Сталіна як найвидатнішу історичну особистість, частка тих, хто вважав В. Путіна видатною особистістю, знизилася з 34% (у 2017) до 15% [Таиров, 2021]. *Проте, так чи інакше, симпатія до диктаторів, як*

бачимо, домінує серед росіян. У цьому не було би проблеми (зрештою, це право росіян обирати собі життя за умов диктатури), якби в російському істеблішменті не реагували на рейтинги українських визначних особистостей.

Дуже виразно це простежується на прикладі російських підручників. Андрій Турчак, перший заступник голови Ради Федеральних зборів Росії, заявив наприкінці березня 2022 року: "Треба скоріше перевести звільнені території України на російські стандарти освіти... Тема підручників, які ми виявили в українських школах – волосся стає дибки від того, що ми бачили. Зрозуміло, і пропаганда жорстокості, і антиросійських ідей. Буквально з ніг на голову перевернута наша спільна історія, в тому числі історія Великої Вітчизняної війни" [Шевченко, 2022].

Росіяни почали вилучення та знищення книг з української історії; знищення архівів й історичних пам'яток; скасування викладання історії в навчальних закладах на тимчасово окупованих українських територіях тощо. У бібліотеках тимчасово окупованих територій почались вилучення української історичної та художньої літератури, яка не збігається з постулатами кремлівської пропаганди. До "екстремістської" літератури відносять шкільні підручники історії України, наукову та популярну історичну літературу. Окупанти нищили предмети української історії та культури. Знайдені книжки вилучаються, знищуються на місці або вивозяться у невідомому напрямку. Та найцікавіше, окупанти мали цілий перелік заборонених до згадування імен. Серед них: І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера, Р. Шухевич, В. Чорновіл [Рашисти на окупованих територіях вилучають ..., 2022].

Як тепер поглянути на рейтинги наведених вище опитувань в Україні, легко помітити, що саме ці імена були названі опитаними українцями. Немає сумніву, що війна посприяла популярності цих імен. Проте шлях до цього був непростим.

Почався він після "помаранчевого" Майдану. У грудні 2006 року Інститут політики "Українське демократичне коло" провів опитування. Воно показало, що майже кожен четвертий мешканець України нічого не знає про Павла Скоропадського, кожен шостий –

про Михайла Грушевського, кожен десятий – про Івана Мазепу, кожен п'ятнадцятий – про Степана Бандеру. Коментуючи ці результати, Ярослав Грицак писав: "... У колективній свідомості українців уживаються взаємовиключні історичні постаті: Брежнєв – з Грушевським, Ленін – з Мазепою серед позитивних героїв, і Бандера зі Сталіним – серед героїв негативних. Зрозуміло, таке „поєднання не поєданого” значною мірою є наслідком регіональних поділів: Брежнєв і Ленін є героєм для Сходу України, а Чорновіл і Мазепа – для Заходу і т. д. Але приклад з двома найпопулярнішим (більше 50%, голосів) фігурами – Хмельницьким і Петром I – показує, що проблема полягає не так у регіональності, як у амбівалентності (двозначності) історичної пам'яті” [Грицак, 2008].

У 2008 році телеканалом "Інтер" було організовано програму "Великі українці", що переводила історичні події у формат популярного телевізійного шоу. Щоправда, на початку трапився казус, оскільки тодішній лідер Компартії України Петро Симоненко запропонував номінувати В. Леніна "найбільшим українцем". Проте фінал був вражаючим: лідував С. Бандера і (за словами Я. Грицака, який був запрошений до цієї програми як експерт), "і то з таким великим відривом, що будь-які зміни у фінальному шоу були уже практично неможливими. На програмі ми очікували і були готові до гострої дискусії про Бандеру-переможця, і боротьби за друге місце між Амосовим та Шевченком" [Грицак, 2008].

Проте сталося не так, як мало бути. За гроші Дмитра Табачника (в чому він фактично публічно зізнався) і "регіоналів" Ярославові Мудрому для першого місця було "куплено" 500 тисяч голосів, а Миколі Амосову було додано рівно стільки голосів, щоб він міг витіснити С. Бандеру на третє місце [Кіпіані, 2008]. Цей фінал Я. Грицак коментував з певним оптимізмом: "Порівняння з опитуваннями 2002–2006 р. показує, що насправді програма „Великі Українці” привела лише до одної суттєвої зміни: вона перетворила Бандеру з антигероя у найбільшого українського героя [...]. Якщо зробити поправку на гіперактивних галичан і забрати невинувато високі зманіпульовані рейтинги Ярослава Мудрого та Амосова, то результати голосування повертаються до більш-менш нормального

і звичного стану: з Шевченком і Хмельницьким „нагорі”. Є ще одна, значно менша, однак важлива зміна: зі „списку десятих” випали імперські та радянські постаті-символи – Петро I, Ленін і Брежнев ... Потішає однак іронія ситуації: „рятуючи” українців від Бандери, „регіонал” Табачник перетворив Ярослава Мудрого з „русько-російсько-православно-імперського” символу у центральний символ українства й європейського вибору” [Грицак, 2008].

Зрушення з українським історичним "іконостасом" несуть в собі потребу подальших широких дискусій. Наприклад, відомо про активні антибандерівські настрої у теперішній Польщі, що інструменталізуються, в першу чергу, правими політиками. Справа не тільки в тому, що "забувають" про те, що до 450 тисяч поляків служили у Вермахті, не говорячи вже про інші форми польської колаборації під час Другої світової війни [Лепяж, 2025; Friedrich, 2005; Jedlecki, 2025].

Справа ще й у тому, що, наприклад, відсутнє розуміння С. Бандери як конкретної людини і діяча та С. Бандери як символу боротьби за незалежність України. Глибоко хибним є уявлення (розповсюджене не лише в Польщі), що С. Бандера користувався і користується популярністю в усіх регіонах України, а в українських школах змалечку виховують бандерівців. Це не зовсім так, а точніше зовсім не так. При оцінці С. Бандери є і повинні бути різні підходи і нюанси. І це нормально, бо коли є однозначні оцінки будь-якого політичного діяча, це не може не викликати сумнівів і підозр.

Приклад С. Бандери (зрозуміло, не лише його) – добрий привід замислитись над тим, яку пам’ять про видатних українців ми маємо формувати. Ця пам’ять ні в якому разі не має бути антагоністичною, оскільки вона пропагує маніхейські погляди на себе та інших, а також висуває претензії на абсолютну істину. Національна пам’ять не може бути космополітичною, спрямованою на моралізацію історії шляхом абстрагування від конкретних історичних контекстів і надання переваги перспективам жертв. Найкращий вибір для України – це агонічна (від грец. *agon* – "боротьба", "змагання") пам’ять. Вона робить видимим політичний аспект у суперечливих версіях минулого, а також зосереджується на ролі винуватців і

спостерігачів у конкретних історичних ситуаціях, проливає світло на амбівалентність, притаманну історичним реаліям, рефлексує над умовністю власних формулювань. Ця пам'ять, не втрачаючи свого об'єднуючого характеру, надає голос тому, що зазвичай замовчується, і часом підриває навіть власні наративи, пропонуючи, наприклад, амбівалентні історії, які спонукають до різко протилежних інтерпретацій. Проте до такої критичної саморефлексії ми ще маємо допрацюватись.

Висновки. Російсько-українська війна змінила ставлення українців до власного минулого. Українці почали більше цікавитись історією, яку російська агресивна пропаганда і афірмативна російська гуманітарна наука прагне перекроїти на свій лад, а окупаційні адміністрації просто забороняють. У березні 2023 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) опублікував результати дослідження, яке показує, що понад дві третини жителів країни (69%) почали більше цікавитися історією України за останні 10 років. 69% опитаних відповіли, що їхній інтерес до історії зріс упродовж останнього року [*Історична пам'ять ...*, 2023].

Війна перетворила здавалося б далекі і абстрактні історичні події на реальні особисті переживання, змушуючи українців бачити в них дзеркало власної долі та боротьби.

Російська агресія у рішучий спосіб змінила погляд на мілітарну частину історії Росії, на її *ius ad bellum* (право на ведення війни), а також на *jus in bello* (правила ведення війни). Немотивована путінська війна і воєнні злочини, вчинені російською армією, в черговий раз показують насильницьку, терористичну суть російського імперського мислення.

Однією з основоположних міфологем радянських часів була міфологема "братерства російського та українського народів". Війна Росії проти України девальвувала ідею братерства російського та українського народів як частину національної пам'яті.

Російська агресія справді стала каталізатором для переосмислення і навіть ревізії неорадянського "гранд-нарративу" про Другу світову війну, особливо, в українському контексті. Стало очевидно: офіційні інтерпретації, які подавалися і частиною людей сприймалися як безумовна правда, мали численні спотворення. Російська

влада активно використовує радянські міфи про Другу світову війну як засіб пропаганди, їхньою метою є виправдання нинішньої війни проти України. *Українське суспільство* через особистий досвід війни дедалі більше відходить від традиційного радянського і пострадянського нарративу про Другу світову війну, виявляючи його архаїчність, примітивізм і неправдивість.

Війна виразно підкреслила історичне право України на захист власного суверенітету і власних цінностей. Пережиті Україною два Майдани і російська агресія змінили уявлення українців про багатьох визначних історичних діячів. Дедалі більше українців почали визнавати внесок борців за незалежність: від гетьманів козацької доби до діячів визвольного руху ХХ століття. Особи, які раніше були маргіналізовані або табуйовані, тепер стають частиною офіційного історичного нарративу, частиною колективної пам'яті та історичної свідомості.

Війна вплинула на зміцнення національної та культурної ідентичності українців, коли люди об'єднуються навколо спільної боротьби за свободу та самовизначення. Війна стала каталізатором інтелектуальної і культурної емансипації України та ширшого переосмислення історії у світі. Йдеться не лише про "зміни поглядів", а й про новий глобальний історичний дискурс, де Україна отримує суб'єктне і більш видиме місце.

ВИСНОВКИ

Сучасна російсько-українська війна зумовила масштабні соціокультурні трансформації в Україні зі зміною певних життєвих пріоритетів громадян, формуванням нових практик поведінки, пов'язаних із необхідністю швидко реагувати на виклики та загрози. В умовах війни одночасно із посиленням увагу до виживання та безпеки набули піднесення патріотизм та солідарність нації.

На початку локального періоду російсько-української війни громадяни переважно продемонстрували єдність у прагненні зберегти мир на теренах України віддаючи перевагу розв'язанню усіх спірних питань шляхом перемовин. Абсолютна більшість учасників виступів під час Революції Гідності (як майданівців, так і антимайданівців) не бажала загострення ситуації, намагаючись переконати опонентів у своїй правоті шляхом налагодження діалогу. При тому для абсолютної більшості громадян України "мовне питання" не перебувало серед пріоритетних. Відмінності в оцінках діяльності певних політиків чи політичних сил, подій чи фактів історичного минулого, спрямування вектору зовнішньої політики чи визначення перспектив економічного розвитку країни не спричинили збройного протистояння на теренах держави. Українці вкотре виявляли толерантність як цивілізаційну ознаку сучасного демократичного суспільства. У збройне протистояння громадяни України були втягнуті діями РФ, зацікавленої у ліквідації Української державності.

Дослідження підтвердило гіпотезу про існування відмінностей у характері соціокультурних трансформацій в Україні під впливом російсько-української війни впродовж локального та повномасштабного її періодів.

Упродовж локального періоду російсько-української війни більшість українських громадян не сприймала її як екзистенційне для України протистояння. Проте повномасштабне воєнне вторгнення РФ яскраво продемонструвало, що Росія прагне знищити Українську державу.

Дослідження підтвердило гіпотезу про доцільність розрізнення "руської" і "російської" загроз національним цінностям. Таке розрізнення дозволяє сформувати "матрицю впливів", комплексну

національну безпекову стратегію, та забезпечує ефективніше управління ризиками. Система руйнування духовних та моральних цінностей України заснована на підпорядкуванні людини державним інтересам. Системна руйнація культурних цінностей спрямована на знищення культурного коду українців, а руйнація політичних і громадянських цінностей – на тотальну зачистку тимчасово окупованих територій України від традицій і артефактів української політичної присутності, на дестабілізацію політичної ситуації у державі, на руйнацію й дискредитацію українських демократичних традицій та інституцій. Руйнація соціальних цінностей спрямована на руйнування соціального розвитку України через розрив родинних зв'язків, руйнування сімей тощо.

"Російська" загроза національним цінностям України реалізується через діяльність державного апарату РФ і пов'язана із втіленням у життя політики "рашизму", а "русская" загроза – це, по суті, екзистенційна "війна за душі", яка заснована на поширенні ідей "русского міра". Метою таких загроз є знищення України як держави та українців як нації, що обумовлює узгоджену реалізацію "російської" та "русскої" загроз.

Війна змінила життєві пріоритети більшості українців. Повномасштабне воєнне вторгнення РФ зумовило небачене раніше гуртування громадян, їхнє глибше і повніше ототожнення із цінностями свободи, гідності, солідарності, справедливості за зростання соціального оптимізму. У 2022 році це зумовило піднесення добровольчого та волонтерського рухів, зміцнення горизонтальних зв'язків у суспільстві, коли громадяни об'єднувалися для прискореного і якісного вирішення проблем, які перед ними поставила війна. Таке єднання допомагало забезпечити збори коштів на потреби ЗСУ, евакуацію жителів із зони бойових дій, релокацію виробничих потужностей, допомогу тим, хто постраждав від ворожих обстрілів, протидію ворогу у інформаційному протистоянні тощо. Була сформована консенсусна модель ідентичності, яка спиралась на громадянську солідарність та відповідальність. В умовах повномасштабної війни поряд із підвищенням національної самосвідомості українців відбувся розрив із залишками імперської ідентичності. На початку повномасштабного воєнного вторгнення

РФ в Україні суттєво зріс рівень підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції. Водночас був збережений і попит на сильного лідера країни, здатного забезпечити виважене керівництво у складних військових умовах.

Проте в Україні стала помітною неспроможність держави задовольнити запит суспільства на інституційне забезпечення підставових цінностей. Пострадянські українські еліти не бажали відмовлятися від корупційних схем, ухвалення законів в інтересах певних великих фінансово-промислових груп, рейдерства, саботування діяльності наглядових рад та громадських комісій, що перевіряють добросовісність кандидатів на певні посади, а також від спроб руйнування антикорупційних органів. Не вдалося визначити й чітких та однакових для усіх правил військової та трудової мобілізації. У минуле не відійшли спроби розкрадання гуманітарної допомоги, привласнення коштів, зібраних громадянами на потреби ЗСУ, махінації із виконанням державних замовлень на постачання зброї та військового спорядження, на спорудження ліній укріплення чи захисту об'єктів енергетичної структури від ударів ворога. Ні загроза поразки у війні, ні перспектива вступу України до престижного клубу розвинених європейських країн не спонукали пострадянських політиків до відмови від звичних поведінкових практик.

Водночас абсолютна більшість громадян усвідомила, що у випадку поразки у війні з РФ не буде ні України, ні українців. Сильна українська ідентичність постала своєрідною "зброєю", яка підвищує здатність країни протистояти зовнішній агресії, є вагомим засобом забезпечення її суб'єктності на міжнародній арені та гарантування подальшого існування.

В умовах війни зросла кількість громадян різних етнічних та інших ідентичностей, які усвідомлюють належність до української нації як інклюзивної (плюралістичної) громадянської спільноти. У складних умовах війни громадяни України дедалі менше зважають на етнічне походження, проте гуртуються навколо ідеї збереження держави та розуміння, що війна не залишає українцям іншого вибору як стати європейською країною не лише на словах, а й в інституційних практиках.

Сучасна російсько-українська війна змусила українців до нового погляду на власну історію. Відбулося переосмислення та переоцінка ролі окремих історичних постатей і подій, були переглянуті деякі усталені міфи та символи. В умовах війни мала місце деконструкція міфу про те, що українці і "русскіє" – "один народ". Це сталося через комплекс історичних, культурних, політичних і соціальних чинників, які спростували ідею їхньої єдності та сприяли усвідомленню того факту, що міф про "один народ" був інструментом імперської політики Росії для придушення української ідентичності.

На відміну від локального періоду війни на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ був сформований потужний запит на вихід України з-під впливу російського соціокультурного середовища. Геноцидні практики РФ обумовили зміну сприйняття Росії як цивілізованої країни, громадяни якої поділяють загальнолюдські цінності. Відбувся розрив родинних та дружніх зв'язків із громадянами РФ та переосмислення сутнісних характеристик впливу російського соціокультурного середовища поза межами цієї країни. У 2023 році було навіть зафіксоване ксенофобне ставлення до співгромадян "русскіє" за національністю. Таке ставлення мало місце без огляду на те, що "русскіє" і "рускомовні" громадяни України переважно негативно ставляться до РФ та її громадян, беруть активну участь у організації відсічі агресору, а серед зрадників та колаборантів є особи різних етнічної, культурної та мовної ідентичностей.

На початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ різко зросла кількість тих українців, які, використовуючи до того у побутовому спілкуванні російську і українську мови, вирішили перейти виключно на українську мову спілкування. Проте з часом мав місце і зворотній процес, коли ті, хто тривалий час спілкувався двома мовами, стали більше спілкуватися російською. Ймовірно, що це відбулося під впливом ефекту "звикання" до війни та недостатньої ефективності державної мовної політики.

Війна призвела до появи в Україні тимчасово окупованих територій, населення яких перебуває під панівним впливом російського соціокультурного середовища. Його вплив під час локального періоду війни сприяв формуванню у населення тимчасово

окупованих територій антиукраїнських настроїв, що сприяло залученню частини місцевих жителів до складу підконтрольних РФ незаконних збройних формувань. Крім того, такий вплив сприяв мілітаризації свідомості населення ТОТ, коли військові цінності, логіка та дисципліна проникають у суспільну свідомість, де нормою стають готовність до участі у бойових діях, жорстокість, підпорядкування та ігнорування цивільних пріоритетів заради військової ефективності. З часом це дозволило залучити порівняно велику кількість населення ТОТ до участі у повномасштабній війні РФ проти України. Про масштаби такого залучення свідчить те, що на осінь 2025 року кожен шостий військовополонений зі складу російської армії є українським громадянином.

В умовах війни відбулося скорочення кількості носіїв української національно-громадянської та етнічної ідентичності. Війна призвела до загибелі зростаючої кількості військовослужбовців ЗСУ та цивільних громадян, до масштабних міграцій населення, частина якого виїхала у пошуках безпечнішого місця перебування / проживання у межах держави, а інші – віддали перевагу виїзду за кордон. В умовах війни в Україні з'явився новий соціальний статус – внутрішньо переміщені особи, кількість яких під час повномасштабного воєнного вторгнення РФ суттєво зросла порівняно із локальним періодом війни.

Близькою до катастрофічної стала динаміка сумарного коефіцієнту народжуваності. Сучасна демографічна динаміка фактично ставить під сумнів спроможність соціуму і нації до збереження, самовідтворення та розвитку властивих їм соціокультурних ідентичностей.

Україна потребуватиме залучення іноземних трудових мігрантів, ідентитети яких переважно будуть істотно відрізнятися від українських, що визначає необхідність розробки спеціальних програм їх етнополітичної соціалізації та інтеграції в український соціокультурний простір.

Війна сприяла зміцненню колективної розсудливості, передбачливості та відповідального ставлення до ризиків задля захисту суспільства. Це сприяло формуванню запиту на орієнтовану на прагматизм консервативну ідеологію і може стати засобом забезпечення довгострокової стабільності та довіри через індивідуальну відповідальність та виважені рішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

"112 Україна" покаже фільм Олівера Стоуна з Медведчуком та Путіним. (2019, Липень 10). Детектор медіа. <https://detector.media/production/article/168836/2019-07-10-112-ukraina-pokazhe-film-olivera-stouna-z-medvedchukom-ta-putinym/>

"Все мы милитаристы и имперцы. Война – это самоутверждение нации". Директор Эрмитажа Михаил Пиотровский дал интервью "Российской газете". (2022, Июнь 24). Медуза. <https://meduza.io/feature/2022/06/24/vse-my-militaristy-i-impertsy-voyna-eto-samoutverzhdenie-natsii>

"На то и щука, чтобы карась не дремал". (2015, Апрель 28). Lenta.ru.

"Немає поняття „російськомовні“. Всі ми – громадяни України" – мовний омбудсмен. (2023, Листопад 22). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-zachist-movy-kremin-uprovnovazheniy/32695112.html>

"Русский мир"-2030: каким он будет. (2018, Апрель 4). Россия в глобальной политике. <https://globalaffairs.ru/articles/russkij-mir-2030-kakim-on-budet/>

"Суміш невігластва та агресії": російські та українські історики – про статтю Путіна. (2021, Липень 14). BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57825840>

"Українці мають історичну здатність об'єднуватися": соціолог Тимофій Брік про зміни після 24 лютого. (2023, Грудень 11). Радіо Культура. <https://ukr.radio/news.html?newsID=102948>

46% школярів з тимчасово окупованої частини Запорізької області обрали вивчати українську мову. (2023, Серпень 31). Детектор медіа. <https://detector.media/infospace/article/216266/2023-08-31-46-shkolyariv-z-tymchasovo-okupovanoi-chastyny-zaporizkoi-oblasti-obraly-vyvchaty-ukrainsku-movu/>

Абрамова, А. (2025, Серпень 14). "Політексперт" Молчанов здав СБУ ще 12 пропагандистів Медведчука з "Другой України". Усі отримали підозри. *Громадське*. <https://hromadske.ua/viyna/249628-politekspert-molchanov-zdav-sbu->

shche-12-propahandystiv-medvedchuka-z-druhoj-ukrayny-vony-otrymaly-pidozry

Алієв, А. (2024, Травень 1). Як Росія колонізує Крим: історія чергової спроби. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/projects/pro-krim/yak-rosiya-namagayetsya-znishchiti-identichnist-krimskih-tatar-z-2014-roku-301301/>

Аналітичний звіт "Мілітаризація українських дітей на тимчасово окупованих територіях України". (2025). Центр протидії дезінформації. <https://cpd.gov.ua/reports/analitychnyj-zvit-militaryzacziya-ukrayinskyh-ditej-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoryyah-ukrayiny/>

Антимайдан в Одесі відхрестився від "Одеської республіки". (2014, Квітень 16). LB.UA. https://lb.ua/news/2014/04/16/263346_antimaydan_otkrestilsya_odesskoy.html

Артимишин, П., & Костюк, О. (2019). *Ідеологема "Русского міра": виникнення, генеза, сприйняття в Україні: аналітична доповідь*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Барометр інтеграції українців за кордоном. (2024, Жовтень 9). ComebackUA. <https://comebackua.com/2024/10/09/barometr-integracziyi-ukrayincziv-za-kordonom/>

Бевз, Т. (2025). Когнітивна війна та національна ідентичність: протидія дезінформації як елемент стратегії ідентичності. В *Утвердження української національної ідентичності в умовах воєнного стану: стратегічні орієнтири та інноваційні практики. Збірник наукових праць* (К. О. Журба, Л. В. Канішевська, Ред.) (с. 11–17). Івано-Франківськ: НАІР. <https://doi.org/10.32405/978-617-8011-05-5-2024-394>

Бевза, Б., Кривда, Н., Губеладзе, І., Розумний, М., Гінкул, А., В'ятрович, В., Ключко, Д., Мараєв, В., Откович, М., Марутян, Р., Степико, М., Козловець, М., & Горностаї, П. (2025). Полілог про українську ідентичність: політико-культурологічний дискурс вітчизняних інтелектуалів. *Суспільно-політичні процеси*, 23–24, 342–387.

Бердинских, О. (2025, Октябрь 20). Триллион гривен в тени. Что с этим будут делать налоговики, прокуратура и БЭБ. *Biz.liga.net*. <https://biz.liga.net/all/all/article/trillion-griven-v-teni-chto-s-etim-budut-delat-nalogoviki-prokuratura-i-beb>

Більшість українців за єдину державну мову, європейський вибір та унітарність – опитування. (2014, Квітень 22). Радіо Свобода. <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25358019.html>

Близько 3 млн українців виїхали та не повернулись від початку повномасштабної. (2025, Липень 31). Оpendатабот. <https://opendatabot.ua/analytics/ukrainians-emigration-trend-2025>

Боротьба в інформаційній та культурній царинах: що думають українці про державну мовну політику та пропаганду на тлі агресії РФ. (2022, Червень 2). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. <https://dif.org.ua/article/borotba-v-informatsiyniy-ta-kulturniy-tsarinakh-shcho-dumayut-ukraintsi-pro-derzhavnu-movnu-politiku-ta-propagandu-na-tli-agresii-rf>

Брайлян, Є. (2024, Лютий 27). США погані, а Зеленський – маріонетка Заходу. *Ukrline*. <https://ukrline.info/2024/02/27/ssha-rohani-a-zelenskyu-marionetka-zakhodu/>

Брайчевський, М. (1972). *Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції*. Торонто: Видавництво "Нові дні".

Бурич, М. (2025, Серпень 17). Умови Путіна: що відомо про "мирні пропозиції" та поступки від Росії. *Главком*. <https://glavcom.ua/world/world-politics/umovi-putina-shcho-vidomo-pro-mirni-propozitsiji-ta-postupki-vid-rosiji-1073832.html>

Буров, І. (2014). Про деякі соціальні показники впливу на національну безпеку. В *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1(15) (с. 393–401). Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/2014monitoringist1.pdf>

Бюрк, П., & Геншке, А. (2022). У мене своя правда... а в тебе яка? шлях від активних заходів до когнітивної війни під час російського вторгнення в Україну. *Стратегічна панорама*, 2, 12–27.

В Євросоюз хочат більше 60% українцев, – опрос. (2014). Politics. http://politics.puls.kiev.ua/country_policy/229196.html

В Одесі мітингував "антимайдан" без сутичок. (2015, Червень 14). BBC News Ukraine. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/06/150614_odesa_antimaidan_ko

В Україні немає юридично оформленої російської меншини – Стефанішина. (2023, Листопад 9). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3784752-v-ukraini-nemaє-uridicno-oformlenoi-rosijskoi-mensini-stefanisina.html>

Вагнер, А. (2019, Август 20). От любви до ненависти – один шаг. *Радио Свобода*. <https://www.svoboda.org/a/30117767.html>

Ведернікова, І. (2024, Липень 15). Війна чи мир. Українці хочуть повернути кордони 1991 року, але чиїми руками? *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/vijna-chi-mir-ukrajntsi-khochut-povernuti-kordoni-1991-roku-ale-chijimi-rukami-rezultati-sotsiolohichnoho-doslidzhennja.html>

Вимушене переміщення за кордон. Аналітичний звіт за результатами дослідження та моніторингових візитів. (2025). Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. <https://rm.coe.int/-10-03-v2-1-/1680b4e61d>

Виноградов, О. (2022, Червень 11). У пошуках "неблагонадійних" та ворогів. Як та навіщо Росія проводить фільтрацію українців? *Радио Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/amp/filtraciyni-tabori/31892704.html>

Вишлінський, Г., Михайлишина, Д., Самойлок, М., & Томіліна, М. (2023). *Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт. Аналітична записка*. Центр економічної стратегії. <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/bizhenczi-z-ukra%D1%97ni.-finalnij-zvit.pdf>

Вишневецький, О. (2006). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навч. Посіб (Вид. 2-ге, доопрац. і доп.)*. Дрогобич: "Коло".

Влада рф заборонила викладати українську мову на окупованих територіях. (2025, Червень 24). Читомо. <https://chytomo.com/vlada-rf-zaboronyla-vykladaty-ukrainsku-movu-na-okupovanykh-terytoriiakh/>

Волковський, В. (2023). "Рускій мір" як сучасна російська громадянська релігія: політично-філософський вимір дослідження. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 1(2(178)), 3–33.

Волхонский, М. А., & Муханов, В. М. (2019). Концепция "Русского мира". Множественность смыслов в контексте международных процессов. *Международная аналитика*, 4, 58–65.

Ворона, В. (2014). Передмова. В *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1(15) (с. 13–23). Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/2014monitoringist1.pdf>

Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (6 квітня 2022). (2022, Квітень 8). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/vosmoy-obshchenacionalnyu-opros-ukraina-v-usloviyah-voynu-6-aprelya-2022>

Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту (IRI): лютий 2024. (2024, Квітень 5). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/absolyutna-bilshist-ukrayinciv-virit-u-peremogu-nad-rosiyeyu-pidtrimuyut-chlenstvo-v-yes-ta-nato>

Гай-Нижник, П. П., & Чупрій, Л. В. (2014). Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*, 5(84), 465–471. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_84_120

Гвіндадзе, С. (2023, Листопад 15). "Люди хочуть бачити пам'ятник Сталіну". Чому в Росії зникають меморіали жертвам репресій. *BBC News Україна*. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c0d2rz2e0veo?utm_

Гергелюк, О. (2025, Жовтень 13). Треба залучити 10 мільйонів трудових мігрантів. Готуйтеся до нової України, – радник ОП Мілованов. *Цензор.НЕТ*. <https://censor.net/ua/news/3579456/radnyk-op-mylovanov-zaklykav-gotuvatysya-do-novoyi-ukrayiny>

Главарь террористов Пушилин заявил, что о проекте "Новороссия" не забыли. (2021, Март 16). Рубрика. <https://rubryka.com/ru/2021/07/11/pushylin-zayavyv-shho-pro-proekt-novorossyya-ne-zabuly/>

Головаха, Є., & Дембіцький, С. (Ред.). (2024). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України. <https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ217zBQL5uRjAWO30EYk/view>

Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.). (2022). *Українське суспільство в умовах війни 2022. Колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf>

Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.). (2023). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/Maket_Ukr_susplstvo_2023.pdf

Горбатенко, В. П. (2022). Рашизм. У *Велика українська енциклопедія*. <https://vue.gov.ua/Рашизм>

Горбулін, В. (2021). *Як перемогти Росію у війні майбутнього*. Київ: "Брайт Букс".

Горбулін, В. П., & Качинський В. Б. (2009). *Засади національної безпеки України*. Київ: "Інтертехнологія".

Горбулін, В., & Бадрак, В. (2024). *Російська війна проти України. Як нарешті розірвати чотирьохсотрічне замкнене коло*. Київ: "Брайт Букс".

Горелов, М., Моця, О., & Рафальський, О. (2017). *Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі)*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Грицак, Я. (1996). *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*. Київ: "Генеза".

Грицак, Я. (2008, Травень 22). Великі українці. Післямова. *Zaxid.Net*. https://zaxid.net/veliki_ukrayintsi_pislyamova_n1054240?utm_source=chatgpt.com

Грушецький, А. (2023а, Грудень 18). Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2023 роках. *КМІС*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1>

Грушецький, А. (2023b, Липень 10). Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. *КМІС*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258>

Грушецький, А. (2025а, Вересень 10). Що більш важливо для України – сильний лідер чи демократична система. *КМІС*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1550&page=1>

Грушецький, А. (2025b, Жовтень 2). Ставлення до окремих варіантів мовної політики в Україні. *КМІС*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1555&page=1>

Грушецький, А. (2025c, Жовтень 3). Сприйняття зміни рівня корупції в Україні за час повномасштабного вторгнення. *КМІС*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1556&page=1>

Грушецький, А. (2025d, Січень 21). Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. *КМІС*. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1469>

Грушецький, А. (2025e, Червень 10). Динаміка готовності до територіальних поступок та роль інтерпретації "територіальних поступок". *КМІС*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1535&page=1>

Дацюк, С. (2014, Травень 30). За що воює Росія? (повна версія). *Еспресо.ТВ*. https://espresso.tv/blogs/2014/05/30/za_scho_voyuye_rosiya_povna_versiya?utm_source=chatgpt.com#goog_rewarded%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F

Дев'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Аномія в українському суспільстві (20–21 листопада 2022). (2022, Грудень 8). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/dev-yatnadcyyate-zagalnonac-onalne-opituvannya-anom-ya-v-ukra-nskomu-susp-ilstv-20-21-listopada-2022>

Дем'яненко, Б. & Дем'яненко, В. (2018). "Путінізм" як різновид авторитарного політичного режиму. *Наукові записки Інституту*

політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2, 241–257. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2018_2_19

Дем'яненко, Б. (2018). "Рашизм" як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 8, 35–40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2018_8_8

Держстат має намір оцінити чисельність населення України до кінця 2025 р. – голова. (2025, Серпень 27). Інтерфакс-Україна. <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/1099759.html>

Десяте загальнонаціональне опитування: Ідеологічні маркери війни (27 квітня 2022). (2022, Травень 3). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/desyatyu-obschenacionalnuu-opros-ideologicheskie-markery-voynu-27-aprelya-2022>

Довгострокове перебування українців у Чехії: що треба зробити. (2025). Relocate. <https://relocate.to/uk/p/dovgostrokove-perebuvannia-ukrayinciv-u-cehii-zakon-zatverdzeno-1921>

Доктрина "Русский Донбасс". (2021). Донецкий государственный университет. <https://donnu.ru/russdonbass>

Донецкие казаки и политики потребовали открытия Восточного фронта и выдачи оружия. (2014, Февраль 22). Donbass.ua. <http://donbass.ua/news/region/2014/02/22/doneckie-kazaki-i-politiki-potrebovali-otkrytija-vostochnogo-fronta-i-vydachi-oruzhija-foto.html>

Друзенко, Г. (2025, Червень16). Ефективна держава. *Цензор.net*. <https://censor.net/ua/b3558280>

Дугин, А. (2022, Декабрь 12). Александр Дугин: Краткая история Хаоса. Часть II. Новый мировой хаос. *Изборский клуб*. <https://izborsk-club.ru/23646>

Експерти розповіли про наслідки позову ДЕСС проти уці (мп). (2025, Вересень 7). Аргумент. <https://argumentua.com/novini/eksperti-rozprovili-pro-naslidki-pozovu-dess-proti-upts-mp>

Жители Донбасса не поддерживают выход из состава Украины, – нардеп ПР. (2014, Март 5). РБК-Украина. <http://www.rbc.ua/rus/news/politics/zhiteli-donbassa-ne-podderzhivayut-vygod-iz-sostava-ukrainy--05032014212900>

Жодних російських нацменшин в Україні немає і не може бути – Стефанчук. (2023, Листопад 20). Інтерфакс-Україна. <https://interfax.com.ua/news/political/948813.html>

За даними Моніторингової місії ООН з прав людини, у червні кількість жертв серед цивільних осіб в Україні сягнула найвищого рівня за останні три роки. (2025, Липень 10). Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні. <https://ukraine.ohchr.org/uk/Civilian-casualties-in-Ukraine-reach-three-year-high-in-June-UN-human-rights-monitors-say>

За счет новых регионов в России стало на 4,56 млн избирателей больше. ЦИК привел эти данные впервые. (2024, Февраль 5). Ведомости. <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2024/02/05/1018368-zaschet-novih-regionov-v-rossii-stalo-izbiratelei-bolshe>

Забелина, Ю. (2021, Август 13). Следующий Майдан может быть еще более кровавым, чем предыдущий – социолог Алексей Антипович. *Телеграф*. <https://telegraf.com.ua/ukraina/politika/5679491-sleduyushhiy-maydan-mozhet-byit-eshhe-bolee-krovavyim-chem-predydushhiy-sotsiolog-aleksey-antipovich.html>

Заборонені Бандера і Стус: у захоплених росіянами регіонах вилучають українські книжки. (2022, Березень 3). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3438799-zaboroneni-bandera-i-stus-u-zahoplenih-rosianami-regionah-vilucout-ukrainski-knizki.html>

Захід втомився від війни в Україні? Результати опитування серед українців (2024, Березень 4). Visit Ukraine. https://visitukraine.today/uk/blog/3452/is-the-west-tired-of-the-war-in-ukraine-results-of-a-survey-among-ukrainians?srsId=AfmBOooztGThbPIPXn_HT3FoQRrvt5Wksji41Bvzrt37qKkxBh5y1sA

Звіт за результатами глибинних інтерв'ю з респондентами з тимчасово окупованих територій (ТОТ) за темою "Ідентичність". (2025, Березень 26). Active Group. <https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanih-teritoriyah/>

Звіт: забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в Україні. (2015, Липень 27). Фундація "Відкритий діалог". <https://ua.odfoundation.eu/a/6740,zvit-zabezpechennja-prav-vnutrishno-peremishchenyh-osib-v-ukrayini/>

Здіорук, С. (2019). Російська православна церква як механізм деструкції національної єдності в Україні. *Україна дипломатична*, 20, 628–637. <https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2020/02/63.pdf>

Зеленський анонсував створення "міністерства української єдності". (2024, Серпень 19). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3896740-zelenskij-anonsuvav-stvorennja-ministerstva-ukrainskoi-ednosti.html>

Зеленко, Г. (2024). Феномен capture state: зміст, наслідки і особливості функціонування в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, 18, 114–127. <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-12>

Злобіна, О. (2014). Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці. В *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1(15) (с. 376–385). Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/2014monitoringist1.pdf>

Зміни в українському суспільстві за рік повномасштабної війни. (2023, Лютий 23) Info Sapiens. <https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=259>

Зотова, Н., & Чурманова, К. (2022, Квітень 23). Як працюють російські фільтраційні табори для українців з Маріуполя. *BBC News Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61200636>

Іванець, А. (2023). *Підтримка "традиційними" релігійними організаціями РФ агресивної та геноцидної війни Росії проти України (період з 24.02.2022 р. по лютий 2023 р.)*. Київ: ТОВ "Видавничий дім „Українська культура"". <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/Pidtrymka-tradytsijnymy-relihijnymy-orhanizatsiiamy-RF-ahresyvnoi-ta-henotsydnoi-vijny-Rosii-proty-Ukrainy-1.pdf>

Ігнатенко, П., Поплужний, В., Косарева, Н., & Крицька, Л. (1997). *Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти*. Київ: Інститут змісту і методів навчання.

Ідентичність громадян України: тенденції змін (2024, червень). (2024, Липень 24). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>

Ідентичність громадян України: тенденції змін (травень 2023 р.). (2023, Серпень 21). Разумков Центр. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-traven-2023r>

Інформаційна війна коштує Росії \$4 мільярди. (2015, Березень 10). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1823641-informatsiyna_viyna_koshtue_rosiii_4_milyardi_2030605.html

Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих

жителів країни: Аналітичний звіт. (2023). КМІС. https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt-UA_fin.pdf

Історія повзучої анексії Криму: лютий 2014–2023 роки. (2023, Березень 16). Центр протидії дезінформації. <https://cpd.gov.ua/articles/istoriya-povzuchoyi-aneksiyi-krymu-lyutyj-2014-2023-roky/>

Калакура, О. Я. (2023). Російська Федерація: ідеологія та практика "русского міра". В *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі: монографія* (с. 608–634). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Калакура, О., & Калакура, Я. (2024). Культурний транзит в етнічній політиці воюючої України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, 18, 149–158. <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-15>

Калінічева, Г. (2024). Європейські цінності як чинник консолідації українського суспільства в умовах російсько-української

війни. *Європейські історичні студії*, 28, 84–102.
<https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.5>

Квасневская, Д. (2022, Август 8). "Тут будет российская земля или выжженная пустыня": командир врага на ЗАЭС шокировал заявлением. *24 Канал*. https://24tv.ua/ru/rossijskij-komandir-zajavil-cto-meste-zajes-budet-russkaja-zemlja_n2119714

Кіпіані, В. (2008, Травень 20). Як вкрали "Великого українця". *Українська правда*.
<https://www.pravda.com.ua/articles/2008/05/20/3442506/>

Клаузевіц, К. фон. (2018). *Природа війни* (Р. Герасимов, Пер.). Харків: Vivat.

Кожен третій українець особисто зіштовхувався з вимогами. (2025, Вересень 9). Transparency International Ukraine. <https://ti-ukraine.org/news/kozhen-tretij-ukrayinets-osobysto-zishtovhuvavsya-z-vumogamy-habariv/>

Козловець, М., & Рудакевич, О. (2025). Етнокультурна самоорганізація як чинник життєздатності та національного спротиву українського народу російській агресії. *Humanities studies*, 22(99), 146–155. <https://doi.org/10.32782/hst-2025-22-99-16>

Кольвенбах, М. (2024, Лютий 22). Як російські хакери намагаються деморалізувати Україну. *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/bg/kak-ruski-hakeri-se-opitvat-da-demoralizirat-ukrajna/a-68340211>

Конюченко, А. (2025, Серпень 12). Потенціал посилення ліній розколу в українському суспільстві цілком реальний, Росія битиме по них – Головаха. *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/ukr/war/potentsial-posilennja-linij-rozkolu-v-ukrajnskomu-suspilstvi-tsilkom-realnij-rosija-bitime-po-nikh-holovakha.html>

Копитко, В. (2025, Вересень 29). Коли Spotify чи YouTube видає російське – це не вибір, а маніпуляція: мовний омбудсмен. *РБК-Україна*. <https://www.rbc.ua/rus/news/koli-spotify-chi-youtube-vidae-rosiyske-tse-1758882413.html>

Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. (2025, Лютий 10). Info Sapiens. <https://www.sapiens.com.ua/en/publication-single-page?id=333>

Косякін, І. (2025, Вересень 8). Кароліна Ліндхольм Біллінг, представниця Агентства ООН у справах біженців. *Ukrinform*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/4034143-karolina-lindholm-billing-predstavnica-agentstva-oon-u-spravah-bizenciv.html>

Котигоренко, В. О. (2005). Етнічний склад та етномовна компетенція населення України за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічних досліджень 1994 та 2001. В *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й* (В. А. Смолій, Ред.) (с. 51–54). Київ: Видавництво "Наукова думка". http://www.history.org.ua/?termin=etnichnyjj_sklad_ta_etnomovna

Котигоренко, В. О. (2011). Ризик політичний. В Ю. Левенець (Ред.). *Політична енциклопедія* (с. 637–638). Київ: Парламентське видавництво.

Котигоренко, В. О. (2016). Націотворчий потенціал суспільних криз в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 83–84(3–4), 153–174. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kotyhorenko_natsiotvorchy.pdf

Котигоренко, В. О. (2021). Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум*, 4(79), 111–153.

Котигоренко, В. О. (2023). Етнополітична соціальна згуртованість як умова й чинник спроможності соціального капіталу забезпечувати стійкість розвитку економіки та суспільства. *Збірник наукових праць "Гілея: науковий вісник"*, 189–190, 40–54. <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=281>

Котигоренко, В. О. (2024). Сучасна українська нація як діалектична єдність національно-громадянського і етнічного. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 27 грудня 2023 року. *Вісник Національної академії наук України*, 3, 52–68. <https://doi.org/10.15407/vism2024.03.052>

Котигоренко, В. О. (2025). Соціальна резильєнтність: вимір концептуалізації. *Регіональні студії*, 42, 9–18. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42>

Котигоренко, В. О., Дегтеренко, А. М., Калакура, О. Я., Кочан, Н. І., Ляшенко, О. О., Мазука, Л. І., Ніколаєць, Ю. О., &

Новородовський, В. В. (2023). *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0128-0>

Котигоренко, В., Калакура, О., Ковач, Л., Коцур, В., Кочан, Н., Макаренко, Н., Ніколаєць, Ю., Панчук, М., Рафальський, О. (2014). *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/donbas-v-etnopolitychnomu-vymiri/>

Кочан, Н. І. (2024). *Російсько-українська війна і націоналізація церковно-релігійного символічного простору: контекстуалізація, проблематизація, інтерпретація: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0367-3>

Кочергін, І. (2022, Серпень). Міф 8. Української мови не існує, це лише діалект російської. *Libr.dp.ua*. <https://www.libr.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=8&idg=49>

Крайня, В. (2024, Квітень, 4). Українці вважають корупцію більшою загрозою для країни, ніж російську агресію, – соціопитування. *Детектор медіа*. <https://detector.media/infospace/article/225070/2024-04-04-ukrainsi-vvazhayut-korupsiyu-bilshoyuzagrozoju-dlya-krainy-nizh-rosiysku-agresiyu-sotsopytuvannya/>

Кривдик, О. (2010, Травень 18). "Рашизм". *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/>

Кризис в отношениях Москвы и Киева может перейти на глобальный уровень. (2014, Березень 7). *Facenews*. <http://www.facenews.ua/articles/2014/191453/>

Крисаченко, В. (2022). Національні цінності України: сутність, розмаїття, консолідаційний потенціал. *Українознавство*, 1(82), 28–50.

Кричковська, У. (2025, Вересень 3). Розвідка Британії проаналізувала викрадення РФ українських дітей. *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/09/3/7219352/>

Кузіна, К. (2023, Лютий 22). Як створити "ворога": дегуманізація українців радянським агітпропом. *Україна Модерна*. <https://uamoderna.com/war/yak-stvoryty-voroha-dehumanizatsiia-ukraintsiv-radianskym-ahitpropom/>

Кузьо, Т. (2018). *Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет* (А. Павлишин, Пер. з англ.). Київ: "Дух і літера".

Кулик, В. (2023, Січень 7). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/114247>

Кульчицький, С. (2002, Серпень 30). Три Переяслави. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/SOCIUM/tri_pereyaslavi.html?utm

Куц, О. (2025, Квітень 17). Від біженців до інвесторів. Час думати, як повертати трильйони розсіяного українства додому. *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/ukr/macroeconomics/vid-bizhentsiv-do-investoriv-chas-dumati-jak-povertati-triljoni-rozsijanoho-ukrajinstva-dodomu.html>

Лаврінченко, Н. (2011). Структура сучасної української сім'ї та сімейні цінності. В *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2 томах. Аналітичні матеріали* (Т. 1) (с. 502–518). Київ: Інститут соціології НАН України.

Лебедина, О. (2025, Травень 5). Росія запускає нову хвилю інформаційної атаки. *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/ukr/war/rosija-zarускає-novu-khvilju-informatsijnoji-ataki-.html>

Лебедь, Р. (2015, Квітень 29). Одеса 2 травня: точка неповернення. *BBC News Україна*. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150423_odesa_anniversary_rl

Лепяж, Я. (2025, Вересень 3). "Наші хлопці". Поляки у Вермахті – зрадники чи жертви? *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/uk/nasi-hlopци-ak-vistavka-pro-polakiv-u-vermahti-rozdilila-polsu/a-73855436>

Лиса, А. (2025, Листопад 2). Росія почала мобілізацію на всій ТОТ – ЗСУ. *Кореспондент.net*.

<https://ua.korrespondent.net/ukraine/4829174-rosiia-pochala-mobilizatsiui-na-vsii-tot-zsu>

Лисенко, О., & Марущенко, О. (2023). Православна церква як інструмент гібридної війни Російської Федерації проти України. *Сторінки воєнної історії України*, 27, 167–188. http://resource.history.org.ua/publ/Sviur_2023_27_9

Лисяк-Рудницький, І. (2019). *Історичні есе* (Т. 1–2) (2-ге вид.) (Я. Грицак, Упоряд.). Київ: "Дух і літера".

Лібанова, Е. (2022, Березень 18). Війна з Росією: як дати роботу біженцям і що робити після. *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html>

Лібанова, Е. М., Позняк, О. В., & Цимбал, О. І. (2022). Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*, 2(48), 37–57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>

Лоза, В. О. (2022). Деякі політичні аспекти злочинів агресії Росії в Україні. *Держава і право: Юридичні і політичні науки*, 92, 273–282. <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001401657>

Лоза, В. О. (2023). Рашизм як політична ідеологія: плюралізм інтерпретацій. В *Achievements of 21st Century Scientific Community: Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Internet Conference, September 14–15* (р. 285–286). Dnipro: FOP Marenichenko V. V. <http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2023/09/Conference-Proceedings-September-14-15-2023.pdf>

Лоза, В. О. (2024). Політична і суспільна практика ідеології рашизму як вагомий чинник глобальної дестабілізації. *Політологічний вісник*, 92, 81–88.

Ляшенко, О. (2023). Ідентичність як складова етнополітичної резильєнтності України. В *Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь: зб. наук. праць. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 15 груд. 2023 р.* (Ю. Ж. Шайгородський, Ред.) (с. 104–114). Київ–Ніжин: Видавець Лисенко М. М.

Малиновська, О. (Упоряд.) (2016). *Міграція в Україні: факти і цифри*. Київ: MOM.

Мангайм, К. (1995). *Ідеологія та утопія* (Пер. з нім.). Київ: "Дух і Літера".

Марушак, О. (2025, Лютий 05). Яким буде співвідношення чоловіків та жінок в Україні після війни: демограф ошелешив прогнозом. *ТСН*. <https://tsn.ua/exclusive/yakim-bude-sprivvidnoshennya-cholovikiv-ta-zhinok-v-ukrayini-pislya-viyni-demograf-osheleshiv-prognozom-2759550.html>

Мединский, В. Р., & Торкунов, А. В. (2023). *История России. 11 класс. Учебник*. Москва: АО Издательство "Просвещение".

Мельник, О. (2018). Життєва, соціальна, громадянська позиція особистості: компаративний аналіз. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 11(384), 33–38. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/17737/1/melnyk.pdf>

Мерещук, В. (2024, Січень 29). Елла Лібанова: "40 млн населення вже не буде. Або це будуть не українці". *Lb.ua*. https://lb.ua/news/2024/01/29/595959_ella_libanova_40 mln_naselennya_vzhe.html

Миграционные итоги 2024 года: МВД России признало беженцами 12 человек, 5,3 тысячи получили статус "временное убежище". (2025, Февраль 28). Комитет "Гражданское содействие". <https://refugee.ru/dokladyi/migracionnye-itogi-2024-goda-mvd-rossii-priznalo-bezhenczami-12-chelovek-53-tysyachi-poluchili-status-vremennoe-ubezhishhe/>

Микитин, Ю., Колесніченко, О., Лотоцька-Колесніченко, О., Васьківська, Н., Смачило, Л., Рашевська, К., Луньова, А., & Синюк, О. (2024). *Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ. Аналітичний звіт*. Київ: Коаліція "Україна. П'ята ранку".

Мирний, М. (2024, Травень 2). Як українці бачать життя на окупованих територіях після звільнення – дослідження. *ZMINA*. https://zmina.info/articles/yak-ukrayinczi-bachat-zhyttya-pislya-okupacziyi-rezultaty-socziologichnogo-doslidzhennya/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMТAAAR2DZwr5sxjN1VzsePRZuYjFQtvBIK5Z7P5aeQxifVyxkMjtdlTGJ06z-Ko_aem_ARKa3cXum4OwEq14CoO-

FsKhEufFcCCtNr5QDwj5UMcm8UQsrfSZNwg51w4KQR2OpLovN1Q_IRBUO

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. (2022, Листопад 19). *71 млрд доларів збитків та 180 млн тонн викидів: на COP29 Україна назвала масштаб шкоди природі за 1000 днів війни*. <https://mepr.gov.ua/71-mlrd-dolariv-zbytkiv-ta-180-mln-tonn-vykydiv-na-sor29-ukrayina-nazvala-masshtab-shkody-pryrodi-za-1000-dniv-vijny/>

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. (2025, Червень 3). *1482 пам'ятки культурної спадщини та 2302 об'єкти культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію*. <https://mcsc.gov.ua/news/1482-pamyatku-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2302-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/>

Міхальков, С. (2025, Червень 3). Сталін повертається в Росію: майже 90% пам'ятників тирану встановлено за часів Путіна. *Незалежний часопис "І"*. https://www.ji-magazine.lviv.ua/2025/mihaljkov-stalin-overtayetsya-v-rosiyu.htm?utm_

Міхеєва, О. (2025, Липень 30). Окупація як процес і соціальний порядок (досвіди окупованих в Херсонській та Запорізькій областях). *Україна модерна*. <https://uamoderna.com/war/okupatsiia-iak-protses-i-sotsialnyi-poriadok-dosvidy-okupovanykh-v-khersonskii-ta-zaporizkii-oblastiakh/>

Мовна політика в оцінках українських громадян (березень 2010). (2010, Вересень, 19). Рідна країна: світоглядний портал. <https://ridna.ua/2010/09/movna-polityka-v-otsinkah-ukrajinskyh-hromadyan-berezen-2010/>

Можливості жінок в Україні (1–2 червня 2023). (2023, Червень 13). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/mozhlivost-zh-nok-v-ukra-n>

На учасників митинга за єдинство України в Донецьку напали проросійські активісти. (2014, Март 5). Зеркало недели. http://zn.ua/UKRAINE/na-uchastnikov-mitinga-za-edinstvo-ukrainy-v-donecke-napali-prorossiyskie-aktivisty-140470_.html

Нагорна, Л. П. (2011). *Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН

України. https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nagorna_site_133.pdf

Народний ТОП: найвидатніші українці всіх часів (8–9 жовтня 2022). (2022, Жовтень 14). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/narodnyy-top-vydayuschiesya-ukraincy-vseh-vremen-8-9-oktyabrya-2022>

Настрої та оцінки українських біженців (липень–серпень 2022 р.). (2022). Разумков Центр. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p>

Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні. (2023, Листопад 27). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/nevidimiy-kley-doslidzhennya-socialnogo-kapitalu-v-ukraini>

Ніколаєць, Ю. О. (2022). Історична політика в Україні (1991–2021). В *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми: монографія* (с. 511–563). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipend.gov.ua/publication/politychnyj-protses-u-nezalezhnij-ukraini-pidsumky-i-problemy-2>

О Концепции государственной миграционной политики Российской Федерации на 2026–2030 годы. Указ Президента Российской Федерации № 738 (2025) (РФ). <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202510150055>

О'Біра, Ф. (2022). Війна Росії проти України: використання Кремлем релігії як інструменту зовнішньої політики. *Дослідницька служба депутатів Європарламенту*. PE 729.430. https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/258140/0174_Ukraine-Kremlin-religion-FINAL-ForTrad.pdf

Образа до образу: культурна апропріація Росією українських митців. (2025, Квітень 16). EUvsDisinfo. <https://euvsdisinfo.eu/insult-to-injury-russias-cultural-appropriation-of-ukrainian-artists/>

Обушний, М. (2020). "Русский мир" – неоімперська ідеологема сучасної Росії. *Українознавчий альманах*, 27, 122–128. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2020_27_20

Огнев'юк, В., Огризко, В., Полянський, П., Відейко, М., Брехуненко, В., Палій, О, Гирич, І., Митрофаненко, Ю., Піскун, В., Сергійчук, В., Чернега, П., Масенко, Л., Андрєєв, В., & Гуменюк, Б. (2023). *Заборонити рашизм* (Ю. Піскун, Ред.). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.

Омбудсман України. (2024, Жовтень 2). *Омбудсман України: РФ свідомо гальмує процес повернення наших дітей*. https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/rf-svidomo-galmuye-proces-povernennya-nashih-ditej-upovnovazhenij-verhovnoyi-radi-ukrayini-z-prav-lyudini-dmitro-lubinec-zaklikav-svit-do-bilsh-rishuchih-dij

Оновлена оцінка потреб України на відновлення та відбудову. Прес-реліз. (2025, Лютий 25). World Bank Group. <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released>

Опитування Центру "Соціальний моніторинг" з нагоди 30-річчя незалежності України. (2021, Серпень 18). Інтерфакс-Україна. <https://interfax.com.ua/news/press-release/762503.html>

Орлова, В. (2022, Лютий 28). РосЗМІ заздалегідь написали статтю про перемогу над Україною: думали завоювати за два дні. УНІАН. <https://www.unian.ua/war/roszmi-zazdalegid-napisali-stattyu-pro-peremogu-nad-ukrajinoju-dumali-zavoyuvati-za-dva-dni-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11721490.html>

Освітня пуповина. Проблеми дистанційної шкільної освіти за кордоном. (2024, Лютий 16). ComebackUA. <https://comebackua.com/2024/02/16/osvitnya-pupovyna/>

Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. (2017). Національна безпека і оборона, 1–2. <https://razumkov.org.ua/vydannia/zhurnal-natsionalna-bezpeka-i-oborona>

Охотін, П. (2011, Серпень 29). "Русській мір" як технологія. *Український тиждень*. https://tyzhden.ua/russkij-mir-ia-tekhnolohiia/?utm_source=chatgpt.com

Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, віра в перемогу, ставлення до виборів (2024, Березень). (2024, Квітень 10). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka>

sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r

Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий – березень 2025). (2025, Березень 24). Разумков Центр.

<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>

Паніотто, В. (2024, Січень 29). Міжетнічні упередження в Україні,

Жовтень 2023. *КМІС*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=report-s&id=1364&page=1>

Паніотто, В., & Харченко, Н. (Ред.). (2015, Червень 17). Актуальний стан справ в українському суспільстві (Травень 2015). *КМІС*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=1>

Патріарх РПЦ Кирило благословив війська Росії на війну проти України. (2022, Березень 14). Детектор медіа. <https://detector.media/infospace/article/197480/2022-03-14-patriarkh-rpts-kyrylo-blagoslovyv-viyska-rosii-na-viynu-protu-ukrainy/>

Переважна більшість українців не згодна з тезою Путіна про "один народ". (2021, Серпень 11). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3295951-perevazna-bilsist-ukrainciv-ne-zgodna-z-tezou-putina-pro-odin-narod.html?utm_

Пирожков, С. І., & Хамітов, Н. В. (2022). Поняття національної стійкості: структура і зміст. У *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* (с. 18–32). Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Підтримка міжнародних союзів: опитування в Україні та Європі (4–10 липня, 2023). (2023, Липень 10). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/p-dtrimka-m-zhnarodnih-soyuz-v-orituvannya-v-ukra-n-ta-vrop-4-10-lipnya-2023>

Полянський, П. (2023). Рашизм як різновид фашизму. В *Заборонити рашизм* (с. 190–202). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.

Понад половина опитаних не погоджуються із викладеним у статті Путіна тезами. (2021, Липень 27). Дзеркало тижня. https://zn.ua/ukr/POLITICS/sotsiologi-diznalis-skilki-ukrajintiv-vvazhajut-sebe-i-rosijan-jedinim-narodom.html?utm_

Потапенко, В., Павленко, І., Тищенко, Ю., Їжак, О., Каплан, Ю., Валюшко, І., Макаров, Г., Даниляк, О., Михайлова, О., Валевський, О., Лісогор, Л., Малярєвський, Є., Бараннік, В., & Двігун, А. (2025). *Суспільство, трансформоване війною. Аналітична доповідь*. Київ: НІСД. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2025.02>

Потапенко, В., Тищенко, Ю., Каплан, Ю., Степико, М., Валевський, О., Литвиненко, О., Лозовий, В., Михайлова, О., Макаров, Г., Здіорук, С., & Токман, В. (2024). *Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства: виклики національній безпеці: аналітична доповідь*. Київ: НІСД. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13>

Почепцов, Г. (2019). *Когнитивные войны в соцмедиа, массовой культуре и массовых коммуникациях*. Харків: "Фолио".

Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. (2025, Серпень 25). *Оперативна інформація щодо ситуації на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя станом на 25 серпня 2025 року*. <https://ppu.gov.ua/press-center/operatyvna-informatsiia-shchodo-sytuatsii-na-tymchasovo-okupovaniy-terytorii-avtonomnoi-respubliky-krym-ta-mista-sevastopolia-stanom-na-25-serpnia-2025-roku/>

Презентація звіту за результатами всеукраїнського моніторингу громадської думки з метою ідентифікації мовних, етнічних, релігійних ідентичностей громадян України, потреб у змінах державної політики та результатів реалізації державної політики. (2025). ДЕСС. https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/IS_presentation.pdf

Президент доручив уряду спростити перетин кордону для молоді й умови вступу до закладів вищої освіти, а також збільшити розмір стипендій з наступного року. (2025, Серпень 12). Президент України. Офіційне інтернет-представництво.

<https://www.president.gov.ua/news/prezident-doruchiv-uryadu-sprostiti-peretin-kordonu-dlya-mol-99537>

Президент России. (2002а, Май 17). *Совместная пресс-конференция с Президентом Украины Леонидом Кучмой*. Kremlin.ru. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21598>

Президент России. (2002b, Май 28). *По окончании заседания саммита Россия–НАТО Владимир Путин принял участие в совместной пресс-конференции с Генеральным секретарем НАТО Джорджем Робертсоном и Председателем Совета министров Италии Сильвио Берлускони*. Kremlin.ru. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/43122>

Президент России. (2004, Декабрь 10). *Россия всегда негативно относилась к расширению НАТО, но всегда положительно смотрела на вхождение новых стран в ЕС*. Kremlin.ru. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/32366>

Президент России. (2021, Липень 12). *Про історичну єдність росіян та українців*. <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>

Прибиткова, І. (2014). Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін. В *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1(15) (с. 196–210). Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/2014monitoring1.pdf>

Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року. Указ Президента України № 238/2002 (2002) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/238/2002#Text>

Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Закон України № 2680-VIII (2019) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

Про громадянство України. Закон України № 2235-III (2001) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>

Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Закон України № 1706-VII (2014) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

Про забезпечення функціонування української мови як державної. Закон України № 2704-VIII (2019) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу. Закон України № 4579-IX (2025) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text>

Про Заяву Верховної Ради України "Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненавистницьких". Постанова Верховної Ради України № 3078-IX (2023) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#n10>

Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України № 2834-IX (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 922-р (2024) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text>

Проблеми соціальної згуртованості в Україні. (2025, Вересень 22). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/socresilience-jul2025>

Путін запропонував запровадити "зовнішнє управління" в Україні. (2025, Березень 28). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-putin-zaproponuvav-poznishnie-upravlinnia-v-ukraini/33362272.html>

Путін заявив, що хоче гарантій для " мешканців Новоросії" – Харкова, Донецька... (2014, Квітень 17). Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022779/>

Путін о 5-й ранку оголосив про початок операції на Донбасі (оновлено). (2022, Лютий 24). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/31719676.html>

Путін: Росія перемогла б у війні і без України. (2010, Грудень 16). Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/12/16/5679727/>

Пушилин, Д. (2021). Доктрина "Русский Донбасс" призвана стать манифестом нашего выбора. *ДНР Онлайн*. [https://dnronline.su/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-](https://dnronline.su/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-pushilin/?utm_source=www.google.com.ua&utm_medium=organic&utm_campaign=www.google.com.ua&utm_referrer=www.google.com.ua)

[pushilin/?utm_source=www.google.com.ua&utm_medium=organic&utm_campaign=www.google.com.ua&utm_referrer=www.google.com.ua](https://dnronline.su/doktrina-russkij-donbass-prizvana-stat-manifestom-nashego-vybora-denis-pushilin/?utm_source=www.google.com.ua&utm_medium=organic&utm_campaign=www.google.com.ua&utm_referrer=www.google.com.ua)

Рафальський, І. О. (2016). *Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Рафальський, О. О. (2024). *Українська держава. Витоки. Історична еволюція. Сучасність: Монографія*. Київ: Видавничий дім "АДЕФ-Україна".

Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2023). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7>

Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (2024а). *Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в умовах повоєнної відбудови: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0360-4>

Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2024b). *Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0362-8>

Рафальський, О., Войналович, В., & Нагорна, Л. (Ред.). (2017). *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/ethnopolitical_context_216.pdf

Рахманін, С. (2025, Листопад 19). Ми переживаємо найскладніший період з лютого 2022 року. Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2025/11/19/8007918>

Рашисти на окупованих територіях вилучають з бібліотек і спалюють українські книжки. Серед заборонених – "Справа Василя

Стуса" Вахтанга Кіпіані. (2022, Березень 24). INSHE.TV. <https://inshe.tv/society/2022-03-24/667293/>

Резнік, В. (2023). Сучасна українська соціетальна спільнота в умовах війни: легітиміація, лояльність та солідаризація: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 3 травня 2023 року. *Вісник НАН України*, 7, 46–55. <https://doi.org/10.15407/visn2023.07.046>

Резнік, В. (2025). *Соціокультурні розколи українського суспільства в умовах війни та їх вплив на особисту значущість національної державності*. Інститут соціології НАН України. https://isnasu.org.ua/analytics/012_Reznik_V_-_Sociokulturni_rozkoly.php

Результати всеукраїнського опитування для консультативної місії Європейського союзу в Україні. (2023, Жовтень 26). КМІС. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1307>

Результати дослідження "Когнітивна деокупація Криму". (2024). Представництво Президента України в АР Крим. <https://ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2024/10/Crimea-Research-Presentation-UKR-3-1.pdf>

Результати загальнонаціонального кількісного дослідження, проведеного за методикою Ш. Шварца – березень, 2023. (2023). Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS. <https://socis.kiev.ua/ua/2023-07-10/>

Рекомендації (дорожня карта) щодо політики реінтеграції дітей та молоді, які перебували в окупації. (2024). Центр громадянської просвіти "Альменда". <https://almenda.org/rekomendacii-dorozhnya-karta-shhodo-politiki-reintegracii-ditej-ta-molodi-yaki-perebuvali-v-okupacii/>

Репрезентативне соціологічне дослідження у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності 2025. Аналітичний звіт. (2025). Міністерство молоді та спорту України. https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychnе_vyhovannia/Soc_doslidzhennia/2025/2025-analiticnii-zvit-doslidzennia-u-sferi-utverdzhennia-ukrayinskoyi-nacionalnoyi-ta-gromadianskoyi-identichnosti.pdf

Ровно 20 лет назад Путин провел прямую линию для украинцев. Он цитировал Тараса Шевченко, говорил "в Украине" и заверял, что

возвращать СССР не нужно. (2024, Октябрь 26). Meduza. <https://meduza.io/feature/2024/10/26/rovno-20-let-nazad-putin-provel-pryamuyu-liniyu-dlya-ukraintsev-on-tsitiroval-tarasa-shevchenko-govoril-v-ukraine-i-zaveryal-chto-vozvraschat-sssr-ne-nuzhno>

Рожков, А. (2024, Февраль 5). Русский мир: истоки идеологии. *Христиане против войны*. <https://shaltnotkill.info/russkij-mir-istoki-ideologii/>

Розділені війною: як розлука впливає на українські родини з дітьми. (2025, Березень 6). Благополуччя дітей. <https://childfund.org.ua/novyny/rozdileni-viinoiu-iak-rozluka-vplyvaie-na-ukrainski-rodyny-z-ditmy>

Розумний, М. (2006). *Ідея і нація в інформаційну епоху*. Харків: "Майдан".

Ручка, А. (2013). Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*, 6, 172–179. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2013_6_24

Ручка, А. (2014). Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. В *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1(15) (с. 117–123). Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/2014monitoringist1.pdf>

Рябчук, М. (2018). "Європейці" мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*, 3–4(95–96), 93–123. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/riabchuk_evropeitsi.pdf

Рябчук, М. (2021). "П'ємонт", "Бандерштадт" і "Колиска націоналізму". Етнополітична студія одного міста. *Політичні дослідження*, 1, 142–162. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/riabchuk_piemont.pdf

Рябчук, М. (2023, Січень 24). "Гуртування довкола прапора". Стаття друга. *Збруч*. https://zbruc.eu/node/114402?utm_

Савченко, С. (2010, Грудень 11). Спасение "Русского мира" от "ереси украинства". *Релігійно-інформаційна служба України*. https://risu.ua/spasenie-quot-russkogo-mira-quot-ot-quot-eresi-ukrainstva-quot_n43256

Самигін, Д. (2022, Травень 13). Порядок денний після 9 травня: тоталітарна "народна імперія" у ментальній війні проти Заходу. *Українформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3482236-poradok-dennij-pisla-9-travna-totalitarna-narodna-imperia-u-mentalnij-vijni-proti-zahodu.html>

Седлецька, Н. (2013, Грудень 2013). Євромайдан і "антимайдан". *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/25201652.html>

Сергейцев, Т. (2022, Апрель 3). Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА-Новости*. <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

Синюк, О., Луньова, А., Рашевська, К., Мартиновський, Р., Павлюк, А., Свиридова, Д., Дорошенко, Т., & Катриченко, Т. (2023). *Аналітичний звіт. Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь*. Ukraine 5 AM Coalition. Центр прав людини ZMINA. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf

Сич, М. (2025, Березень 25). "Зберегти історію в гербах". Переселенець із Донеччини вивчає і розробляє символіку міст. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/ty-ia-k-herby-mist-heraldyka-doslidzhennya/33358847.html>

Сливенко, О., Півторак, О., Бідочко, Л., Зінченко, С., Сєдін, О., Задирака, К., & Крижня, М. (2023, Серпень 21). Дослідження дезінформації: погляди на мешканців окупованих та звільнених територій у соціальних мережах. *Детектор медіа*. https://en.detector.media/post/examining-disinformation-perspectives-on-residents-from-occupied-and-freed-territories-on-social-media?utm_source=chatgpt.com

Смолій, В. (Ред.). (2011). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси* (Кн. 2). Київ: "Наукова думка".

Снайдер, Т. (2024, Лютий 12). Путінський геноцидний міф. Бздура фашизму, розкрита в інтерв'ю Карлсона. *Локальна історія*. <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/putinskii-genotsidnii-mif-bzdura-fashizmu-rozkrita-v-interviu-karlsona/>

Соціально-політична ситуація в Україні – Червень 2025. (2025). SOCIS. <https://socis.kiev.ua/ua/2025-06-25/>

Соціолог Євген Головаха – про емоційний тягар, перспективи втрати територій та привід для святкування Дня Незалежності. (2025а, Серпень 21). Коротко про. <https://kr.ua/ua/life/a716308-sociolog-yevgen-golovaha-pro-emocijnij-tyagar-perspektivi-vtrati-teritorij-ta-privid-dlya-svyatkuvannya-dnya-nezalezhnosti>

Соціолог Євген Головаха: Більшість не хоче виборів в умовах війни, але час грає не на боці влади. (2025b, Січень 9). Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/articles/2025/01/9/7492626/>

Соціологи дізнались, скільки українців вважають себе і росіян "єдиним народом". (2021, Липень 27). Дзеркало тижня. https://zn.ua/ukr/POLITICS/sotsiolohi-diznalis-skilki-ukrajintsiv-vvazhajut-sebe-i-rosijan-jedinim-narodom.html?utm_

Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: Уявлення про патріотизм та майбутнє України (16–20 серпня 2023). (2023). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/sociolog-chne-dosl-dzhennya-do-dnya-nezalezhno-uyavlennya-pro-patrotizm-ta-maybutn-ukra-ni-16-20-se>

Спеціальна доповідь щодо ситуації на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України. (2025). Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/SpecialReport2025%20-%20ukr.pdf>

Сприйняття ЛГБТ людей та їх прав в Україні: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 1 червня. (2024, Червень 17). КМІС. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1417&page=1>

Сталин стал лидером в опросе россиян а самых выдающихся личностях в истории. Путин и Пушкин – на втором месте. (2017, Июнь 26). Интерфакс. <https://www.interfax.ru/russia/568025>

Судин, Д. (2021). Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 65–90.

Сурков, В. (2019, Февраль 11). Долгое государство Путина. *Независимая газета*. http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html

Суспільно-політичні настрої населення (23–25 липня 2021). (2021, Липень 27). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/obschestvenno-politicheskie-nastroeniya-naseleniya-23-25-iyulya-2021>

Схід України масово виступає проти Путіна. (2014, Березень 2). Newsru.ua. <http://www.newsru.ua/ukraine/02mar2014/aktsii.html>

Сычев, И. (2014а, Март 7–13). Крымский блок-пост. *Донецкий кряж*.

Сычев, И. (2014б, Март 7–13). Призрачная мобилизация. *Донецкий кряж*.

Сычев, И. (2014с, Март 7–13). Украина между Востоком и Западом. *Донецкий кряж*.

Сычев, И. (2014d, Март 14–20). Петр Симоненко: "Будущее страны зависит от регионов". *Донецкий кряж*.

Таиров, Р. (2021, Июнь 21). Доля россиян, назвавших Путина среди самых выдающихся личностей в истории, сократилась вдвое с 2017 года. *Forbes*. <https://www.forbes.ru/newsroom/obshchestvo/432761-dolya-rossiyan-nazvavshih-putina-sredi-samyh-vydayushchihsya-lichnostey?utm>

Таран, В. (2025, Червень 17). Когнітивна стратегія. Як Китай готується до нового типу війни без жодного пострілу. *Український тиждень*. <https://tyzhden.ua/kohnityvna-stratehiia-iak-kytaj-hotuietsia-do-novoho-typu-vijny-bez-zhodnoho-postrilu/>

Требін, М. П. (2022). Звичайний рашизм: загальна характеристика. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія. Філософія права. Соціологія. Політологія*, 4(55), 143–157.

Требін, М. П. (2025). Рашизм. В *Енциклопедія Сучасної України*. <https://esu.com.ua/article-879036>

Тьоніс, Ф. (2005). *Спільнота та суспільство: Основи поняття чистої соціології* (Пер. з нім.). Київ: "Дух і Літера".

У Києві 40% вчителів порушують мовний закон – Офіс уповноваженої із захисту мови. (2025, Листопад 8). Судово-

юридична газета в Україні. <https://sud.ua/uk/news/ukraine/345671-v-kyieve-40-uchiteley-narushayut-yazykovoy-zakon-ofis-polnomochennoy-po-zaschite-yazyka>

У Києво-Печерській лаврі обговорили ідентичність як стратегічну основу безпеки та єдності України. (2025, Жовтень 14). Міністерство молоді та спорту України. <https://mms.gov.ua/news/u-kyievo-pecherskii-lavri-obhovoryly-identychnist-iak-stratehichnu-osnovu-bezpeky-ta-iednosti-ukrainy>

У КСУ відбувся круглий стіл "Теорія і практика встановлення юридично нікчемних актів". (2025, Липень). Конституційний Суд України. <https://ccu.gov.ua/novyna/u-ksu-vidbuvsya-kruglyu-stil-teoriya-i-praktyka-vstanovlennya-yurydychno-nikchemnyh-aktiv>

У Харкові євромайдан і антимайдан оголосили про початок примирення. (2014, Березень 28). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1639761-u-harkovi-e-vromaydan-i-antimaydan-ogolosili-pro-pochatok-primirnnya_1923138.html

Украинцы воспринимают Украину как свою Родину и не разделяют сепаратистские настроения. (2014, Ноябрь 18). News Oboz. <http://newsoboz.org/obshchestvo/opros-ukraintsy-vosprinimayut-ukrainu-kak-svoyu-rodinu-i-12042014100100>

Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування. (2025, Січень 21). Фонд "Демократичні ініціативи". <https://dif.org.ua/article/ukraina-edina-natsionalna-nalezhnist-identichnist-mova-ta-derzhavni-atributi-vseukrainske-opituvannya>

Українська діаспора та тимчасово переміщені особи за кордоном після повномасштабного вторгнення. Дослідження. (2023). Alda Europe. <https://share.google/xwZ4BNIM7aKXW6kaj>

Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку. (2023, Березень, 20). НІСД. <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinska-mova-pid-chas-viyny-klyuchovi-tendentsiyi-rozvytku>

Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження. (2025, Березень 3). Центр економічної стратегії. https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/

Українці визначили три найбільші загрози для держави – опитування. (2014, Квітень 12). Рідний Київ. <http://kyiv.ridna.ua/2014/04/ukrajintsi-vyznachuly-try-najbilshi-zahrozy-dlya-derzhavy-opytuvannya/>

Українці виснажені, але не зневірені: результати 12-ї хвили опитування Gradus Research. (2025, Червень). Gradus Research. https://www.gradus.app/en/open-reports/wartime-survey-ukrainian-society-twelfth-wave/?utm_source=chatgpt.com

Українці виступають проти федералізації, – дослідження. (2014, Березень 4). ZIK. http://zik.ua/ua/news/2014/03/04/ukrajintsi_vystupayut_protu_federalizatsii_doslidzhennya_467345

Урядовий портал. (2024, Січень 7). Злочини, вчинені військовими РФ під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 07.01.2024). <https://www.kmu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-07012024>

Уявлення українців про культуру доброчесності. (2024, Вересень 26) Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/uyavlennya-ukrayinciv-pro-kulturu-dobrochesnosti>

Фейгин Live. (2024, Травень 27). Спор об імперском наследстве. Беседа с Виталием Портниковым и Юлией Латыниной [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=L5a84lkh5yo&vl=uk>

Фрідман, Л. (2024). *Стратегія: історія*. Харків: "Фоліо".

Хан, Є. (2022). Рашизм як політична ідеологія та соціальна практика в сучасній Російській Федерації. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 51, 83–89.

Харарі, Ю. Н. (2025). *Nexus. Коротка історія інформаційних мереж від кам'яного віку до ШІ*. Київ: "BookChef".

Хто ми та якою бачимо Україну? (2025, Серпень 13). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/identity-jul2025>

Центр національного спротиву. (2024). *Ситуація на ТОТ України* у 2024

році. https://drive.google.com/file/d/1V5Asrz_wOFzRpLSScYBMM2D3vAPc_ajk/view

Як російсько-українська війна впливає на українську економіку? (2022, Травень 19). Центр протидії дезінформації. https://cpd.gov.ua/en/articles-en/how-the-russia-ukraine-war-impacts-on-the-ukrainian-economy/?utm_source=chatgpt.com

ЦК КПРС. (1954). *Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією*. Київ: "Політвидав України".

Черниш, О. (2024, Жовтень 30). Чи зможе Україна мобілізувати ще 160 тисяч бійців. *BBC News Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4gxwkd0x95o>

Чи справді з України за два місяці виїхали майже 100 тисяч юнаків віком 18–22. (2025, Жовтень 30). *BBC News Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c8r0vpbyldxo>

Чого хочуть українці та як цього досягти? Дослідження цінностей до Дня Незалежності. (2025, Серпень 26). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/values2025>

Шайгородський, Ю. Ж. (2002). Ціннісний конструктор міжкультурної комунікації. *Український соціум*, 1, 41–48.

Шайгородський, Ю. Ж. (2023). Зміна ціннісних пріоритетів громадян України в умовах екзистенційних загроз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 33, 5–13.

Шаповал, Ю. (1993). *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ: "Наукова думка".

Шаповал, Ю. (2013а, Січень 5). В кінці і в началі. *Зеркало недели*. <https://zn.ua/columnists/v-konce-i-v-nachale.html#>

Шаповал, Ю. (2013b, Травень 9). Гітлер, Сталін і Україна: безжальні стратегії. *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/05/9/123358/>

Шаповал, Ю. (2020). Чи шкодить радянська історія безпеці сучасної України? У *Боротьба за людей в умовах гібридної війни: матеріали другого Харківського міжнародного безпекового форуму*

(м. Харків, 29–30 листопада 2019) (І. П. Рущенко, Ред.) (с. 33–35). Харків: Видавець О. В. Мірошниченко.

Шарабура, О. (2023, Листопад 16). Російська пропаганда у Мелітополі пропонує відмовлятися від українського прізвища зі співачкою Фіїнкою на плакаті. *Без брехні*. <https://without-lie.info/factcheck/v-melitopoli-proponuiut-vidmovliatysia-vid-ukrainskoho-prizvyshcha-zi-spivachkoiu-fiinkoju-na-plakati/>

Шевченко, Ю. (2022, Март 29). Ход освободження України. *ИА "Красная весна"*. <https://rossaprimavera.ru/article/4bbd7b45?utm>

Шевчук, С. (2023, Вересень 23). Україні потрібно буде залучати мінімум 300 000 мігрантів щороку. Соціологиня Елла Лібанова про екзистенційні проблеми з демографією і що можна зробити? *Forbes*. <https://forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukraintsiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichniy-stsenarij-25092023-16201>

Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). (2022, Березень 25). Соціологічна група "Рейтинг". <https://www.ratinggroup.ua/news/language-issue-in-ukraine-march-19th-2022>

Штекель, М. (2015, Квітень 29). Забута трагедія Одеси: 2 травня гинули люди не лише у Будинку профспілок. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/26984817.html>

Щур, М. (2017, Лютий 24). Вплив мігрантів на розвиток країни в Україні лише починають усвідомлювати – експерт. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/28330699.html>

Яблонський, В. М. (Ред.). (2019). *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: Аналітична доповідь*. Київ: НІСД.

Якубова, Л. (2022). Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії. *Український історичний журнал*, 4, 78–92. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.078>

Яремчук, В. Д. (2015). РПЦ на Донбасі як інструмент інформаційно-пропагандистської політики Російської Федерації. Способи і форми протидії держави і суспільства церковно-релігійній деструкції. У *Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою. Аналітична доповідь*

(с. 123–160). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/donbas_informatsiini_194.pdf

CIVIC простежив вплив проросійської дезінформації на фізичну безпеку та ментальне здоров'я українців. (2025, Січень 25). Детектор медіа. https://ms.detector.media/internet/post/34056/2024-01-25-civic-prostezhyv-vplyv-prorosiyskoi-dezinformatsii-na-fizychnu-bezpeku-ta-mentalne-zdorovyua-ukraintsiv/?utm_source=chatgpt.com

Aasland, A., & Kropp, S. (Eds.). (2021). *The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-80971-3>

Abramov, V., & Romashkina, S. (2024, March 5). Pro-Kremlin U.S. Filmmaker Pitched Fawning Films to Dictators – Starring Oliver Stone. *OCCRP*. <https://www.occrp.org/en/investigation/pro-kremlin-us-filmmaker-pitched-fawning-films-to-dictators-starring-oliver-stone>

AI in information warfare and on the battlefield: trends of the last month. (2025, May 5). Centre for Defence Strategies. <https://cpd.gov.ua/en/international-threats-en/europe/ai-in-information-warfare-and-on-the-battlefield-trends-of-the-last-month/>

Akaliyski, P., & Reeskens, T. (2024). Ukrainian values: between the Slavic-Orthodox legacy and Europe's allure. *European Societies*, 26(2), 522–551. <https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2206901>

Alexei Navalny's death and the need to counter Vladimir Putin's totalitarian regime and its war on democracy. Resolution 2540. (2024). Parliamentary Assembly (Council of Europe). <https://pace.coe.int/en/files/33511/html>

Allied Command Transformation develops the Cognitive Warfare Concept to Combat Disinformation and Defend Against "Cognitive Warfare". (2024, July 3). NATO ACT. <https://www.act.nato.int/article/cogwar-concept/>

Annual Report to Congress: Military and Security Developments Involving the People's Republic of China Military and Security Developments Involving the People's Republic of China. (2024). U. S. Department of Defense. <https://media.defense.gov/2024/Dec/18/2003615520/-1/>

1/0/MILITARY-AND-SECURITY-DEVELOPMENTS-INVOLVING-THE-PEOPLES-REPUBLIC-OF-CHINA-2024.PDF

Arzenšek, A. (2024, October 30). *World Values Survey (WVS). Encyclopedia of Religious Psychology and Behavior*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-38971-9_1233-1

Ash, T. G. (2023, February 23). *Ukraine in Our Future. New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/2023/02/23/ukraine-in-our-future-timothy-garton-ash>

Aukia, J., & Kubica, L. (2023). *Russia and China as Hybrid Threat Actors: The Shared Self-other Dynamics (Hybrid CoE Research Report No. 8)*. Helsinki: The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats. <https://www.hybridcoe.fi/publications/hybrid-coe-research-report-8-russia-and-china-as-hybrid-threat-actors-the-shared-self-other-dynamics/>

Barrington, L. (2022): A New Look at Region, Language, Ethnicity and Civic National Identity in Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 74(3), 360–381. <https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2032606>

Bowley, N. (2023). *The Effects of the Russo-Ukrainian War on Moral and Civic Values* (Bachelor's thesis). Harvard University. <https://nrs.harvard.edu/URN-3:HUL.INSTREPOS:37378263>

Bowman, V. (2022, April 27). Kyiv pulls down Soviet-era monument symbolising Russian-Ukrainian friendship. *The Telegraph*. <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2022/04/27/kyiv-pulls-soviet-era-monument-symbolising-russian-ukrainian/>

Brantly, A. F. (2023). Forged in the fires of war: the rise of a new Ukrainian identity. *Policy Studies*, 45(3–4), 377–401. <https://doi.org/10.1080/01442872.2023.2298800>

Bréchon, P., & Gonthier, F. (Eds.). (2017). *European Values. Trends and Divides Over Thirty Years*. Leiden.

Brittain-Hale, A. (2023, December 14) Clausewitzian Theory of War In The Age Of Cognitive Warfare. *The Defence Horizon Journal*. <https://tdhj.org/blog/post/clausewitz-cognitive-warfare/>

Bryc, A., & Domańska, M. (2024, September 9). Russia in the trenches of cognitive warfare. *New Eastern Europe*.

<https://neweasterneurope.eu/2024/09/09/russia-in-the-trenches-of-cognitive-warfare/>

Chinese Military in-depth Analysis of the Latest "Cognitive Warfare" Case in the Russia-Ukraine Conflict. (2024, September 27). Red Dragon 1949. <https://reddragon1949.com/russian-cyber-warfare/chinese-military-in-depth-analysis-of-the-latest-cognitive-warfare-case-in-the-russia-ukraine-conflict/>

Claverie, B., & Cluzel, F. Du. (2023). *The Cognitive Warfare Concept*. NATO Innovation Hub. https://innovationhub-act.org/wp-content/uploads/2023/12/CW-article-Claverie-du-Cluzel-final_0.pdf

Claverie, B., Prébot, B., Buchler, N., & Cluzel, F. Du (Eds.). (2021). *Cognitive Warfare: The future of hybrid threats*. NATO Innovation Hub. <https://innovationhub-act.org/wp-content/uploads/2023/12/Cognitive-Warfare-Symposium-ENSC-March-2022-Publication.pdf>

Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. Resolution 2495. (2023). Parliamentary Assembly (Council of Europe). <https://pace.coe.int/pdf/1172fe876310c10bfc8a8afb74b2974eb71e4ec298710d83c8bb5a0080d5cbe1?title=Res.%202495.pdf>

Deppe, C., & Schaal, G. S. (2022). *Vernetzte Desinformationskampagnen: Der Fall Nawalny*. Available at openHSU. <https://openhsu.ub.hsu-hh.de/handle/10.24405/14603>

Deppe, C., & Schaal, G. S. (2024). Cognitive warfare: a conceptual analysis of the NATO ACT cognitive warfare exploratory concept. *Front. Big Data*, 7. <https://doi.org/10.3389/fdata.2024.1452129>

Der Weg zum deutschen Pass. (n.d.) Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. <https://www.integrationsbeauftragte.de/ib-de/ich-moechte-mehr-wissen-ueber/einbuengerung>

Długosz, P. (2024, Grudzień 30). Dla czego młode Polki nie lubią Ukraińców? *Wszystko Co Najważniejsze*. <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-piotr-dlugosz-dlaczego-mlode-polki-nie-lubia-ukraincow/>

Есо, У. (1995, Червень 22). *Ur-Fascism*. The New York Review of Books. <https://www.nybooks.com/articles/1995/06/22/ur-fascism/>

Enyedi, Z., & Whitefield, S. (2020). Populists in Power: Populism and Representation in Illiberal Democracies Pages. In R. Rohrschneider, & J. Thomassen (Eds.). *The Oxford Handbook of Political Representation in Liberal Democracies* (p. 582–598). Oxford University Press.

Estes, K., & Feinstein, S. (2025). External Threat and Dynamic Shifts in Ukrainian National Identity (2021–2022). *Europe-Asia Studies*, 77(6), 955–976. <https://doi.org/10.1080/09668136.2025.2524433>

European Commission. (2018). *A multi-dimensional approach to disinformation: Report of the independent High Level Group on fake news and online disinformation*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/6ef4df8b-4cea-11e8-be1d-01aa75ed71a1/language-en>

European Parliament. (2000). *Charter of Fundamental Rights of the European Union*. Official Journal of the European Communities. https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

European Union External Action (2021). *2021 StratCom activity report – Strategic Communication Task Forces and Information Analysis Division*. https://www.eeas.europa.eu/eeas/2021-stratcom-activity-report-strategic-communication-task-forces-and-information-analysis_en

European Union External Action (2023a). *1st EEAS Report on Foreign Information Manipulation and Interference Threats*. https://www.eeas.europa.eu/eeas/1st-eeas-report-foreign-information-manipulation-and-interference-threats_en

European Union External Action (2023b). *2022 Report on EEAS Activities to Counter FIMI*. https://www.eeas.europa.eu/eeas/2022-report-eeas-activities-counter-fimi_en

Feinstein, S. (2024). Measuring and validating the Ukrainian ethnic coherence instrument. *Post-Soviet Affairs*, 41(2), 142–160. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2024.2440293>

Friedrich, K-P. (2005). Collaboration in a "Land without a Quisling": Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation

Regime in Poland during World War II. *Slavic Review*, 64(4), 711–746. <https://www.jstor.org/stable/3649910>

Gabowitsch, M., & Homanyuk, M. (2025). *Monuments and Territory. War Memorials in Russian-Occupied Ukraine*. Central European University Press. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/96963>

Gisselsson, N. D., & Rinaldi, A. (2025, July 18). Cognitive warfare: why wars without bombs or bullets are a legal blind spot. *The Conversation*. <https://theconversation.com/cognitive-warfare-why-wars-without-bombs-or-bullets-are-a-legal-blind-spot-260607>

Griffin, R. (1993). *The Nature of Fascism*. Routledge.

Grigas, A. (2016). *Beyond Crimea: The new Russian empire*. New Haven, Yale University Press.

Guriev, S., & Treisman, D. (2022). *Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Hellström, J., Kallioniemi, P., Kytöneva, S., & Puranen, M. (2024). *Are Russian Narratives Amplified by PRC Media? A Case Study on Narratives Related to Sweden's and Finland's NATO Applications*. Riga, Latvia: NATO Strategic Communications Centre of Excellence. <https://stratcomcoe.org/publications/are-russian-narratives-amplified-by-prc-media-a-case-study-on-narratives-related-to-swedens-and-finlands-nato-applications/298>

Herpell, M., Marbach, M., Harder, N., Orlova, A., Hangartner, D., & Hainmueller, J. (2025). The impact of private hosting on the integration of Ukrainian refugees in Germany. *Nature Human Behaviour*, 9, 2249–2260. <https://doi.org/10.1038/s41562-025-02303-5>

Hlas Ukrajinců – Integrate ukrajinských uprchlíků: trh práce, bydlení, znalost češtiny a vzdělávání dětí. (2025). Sociologický ústav Akademie věd ČR. <https://www.soc.cas.cz/cz/aktuality/integrate-ukrajinskych-uprchliku-trh-prace-bydleni-znalost-cestiny-a-vzdelavani-deti>

Human rights situation in the territories of Ukraine temporarily controlled or occupied by the Russian Federation. Information Documents SG/Inf(2025)24 (2025). Council of Europe. <https://surl.li/zhgqwd>

Hung, T. C., & Hung, T. W. (2022). How China's cognitive warfare works: a frontline perspective of Taiwan's anti-disinformation wars. *Journal of Global Security Studies*, 7(4), ogac016. <https://doi.org/10.1093/jogss/ogac016>

Immer mehr Geflüchtete finden Arbeit – doch Hürden bleiben. (2025, August 2). Mitteldeutsche Rundfunk. <https://www.mdr.de/nachrichten/sachsen-anhalt/landespolitik/immer-mehr-gefluechtete-in-arbeit-100.html>

Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press.

International Organization for Migration (IOM). (2025). *Inclusion Challenges for Refugees from Ukraine. Estonia. Hungary. Latvia. Lithuania. Poland. Republic of Moldova. Romania. Slovakia. Regional analysis. July – December 2024*. Vienna: IOM. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/Regional%20Survey%20Q3%2B4_INCLUSION%20CHALLENGES.pdf

Jaitner, M. L., & Kantola, H. (2016). Applying principles of reflexive control in information and cyber operations. *Journal of Information Warfare*, 15(1), 27–38. <https://www.jstor.org/stable/26487549>

James, P., & Steger, M. (2013). Levels of Subjective Globalization: Ideologies, Imaginaries, Ontologies. *Perspectives on Global Development and Technology*, 12(1–2), 17–40.

Jedlecki, P. (2025, Lipiec 17). "Nasi chłopcy" byli w Wehrmachcie. Czy nam się to podoba, czy nie. *Wyborcza.pl*. <https://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35063,32110394,nasi-chlopcy-byli-w-wehrmachcie-czy-nam-sie-to-podoba-czy.html>

Koichiro, T. (2022, July 22). The Future of China's Cognitive Warfare: Lessons from the War in Ukraine. *War on the Rocks*. <https://warontherocks.com/2022/07/the-future-of-chinas-cognitive-warfare-lessons-from-the-war-in-ukraine/>

Kuzio, T. (2024). Ukrainian versus Pan-Russian Identities: The Roots of Russia's Invasion of Ukraine. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 24(3), 234–257. <https://doi.org/10.1111/sena.12422>

Laruelle, M. (2016). Russia as an Anti-Liberal European Civilisation. In P. Kolstø, & H. Blakkisrud (Eds.). *The New Russian Nationalism: Between Imperial and Ethnic* (p. 275–297). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Laruelle, M. (Ed.). (2024). *The Oxford Handbook of Illiberalism*. Oxford University Press.

Lee, S. (2014). China's "three warfares": origins, applications, and organizations. *Journal of Strategic Studies*, 37(2), 198–221. <https://doi.org/10.1080/01402390.2013.870071>

Marahrens, S., & Schröfl, J. (2024, April 25). The Russia-Ukraine conflict from a hybrid warfare cognitive perspective. *The Defence Horizon Journal*. <https://tdhj.org/blog/post/russia-ukraine-hybrid-cognitive-warfare/>

Mumtaz, Z. (2024, April 29). Russian PSYOPs in Ukraine Pose a Unique Challenge. *International Policy Digest*. <https://intpolicydigest.org/russian-psyops-in-ukraine-pose-a-unique-challenge>

Nehrbass, A. (2020). The putinist nation: Putin and Russian nationalism as a regime strategy. *International Journal of Russian Studies*, 2(9). https://www.ijors.net/issue9_2_2020/articles/nehrbass.html

Nycz, M. (2025, Wrzesień 26). 800 plus dla Ukraińców. Prezydent Nawrocki zdecydował. *RMF24*. <https://www.rmf24.pl/polityka/news-800-plus-dla-ukraincow-prezydent-nawrocki-zdecydowal,nId,8024995>

Nye, J. S. (2012, May 8). China's Soft Power Deficit. To catch up, its politics must unleash the many talents of its civil society. *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304451104577389923098678842>

Onuch, O. (2022). Why Ukrainians Are Rallying around Democracy. *Journal of Democracy*, 33(4), 37–46. <https://doi.org/10.1353/jod.2022.0045>

Onuch, O. (2024). Fighting for Europe: The EU's Democratic Pull Phenomenon in Ukraine, Poland and Belarus. *Journal of Common Market Studies*, 62(6), 1423–1447. <https://doi.org/10.1111/jcms.13699>

Ovenden, R. (2023, April 23). Putin`s War on Ukrainian Memory. *The Atlantic*. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2023/04/russia-war-ukraine-occupation-libraries-archives/673813/?utm_source=chatgpt.com

Paxton, R. (2004). *The Anatomy of Fascism*. New York: Alfred A. Knopf.

Payne, S. (1995) *A History of Fascism, 1914–1945*. University of Wisconsin Press.

Prezydent proponuje zaostrenie kryteriów do uzyskania polskiego obywatelstwa. (2025, Wrzesień 29). Polska Agencja Prasowa (PAP). <https://www.pap.pl/aktualnosci/prezydent-proponuje-zaostrenie-kryteriow-do-uzyskania-polskiego-obywatelstwa-0>

Protection Monitoring Report – Situation of Ukrainian Refugees in Poland (July – December 2024). (2024). IRC Poland. <https://reliefweb.int/report/poland/irc-poland-protection-monitoring-report-situation-ukrainian-refugees-poland-july-december-2024>

Public Opinion Survey of Residents of Ukraine. June 2022. (2022). International Republican Institute. https://www.iri.org/wp-content/uploads/2022/08/2022-June-Survey_ENG_CSIR-APPROVED.pdf

Pujol, I. (2024, September 2). Cognitive War Turns the Mind into Battleground. *IE Insights*. <https://www.ie.edu/insights/articles/cognitive-war-turns-the-mind-into-battleground/>

Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.

Radchenko, S. (2023). Putin`s histories. *Contemporary European History*, 32(4), 539–552.

Riabchuk, M. (1996). The Nativist/Westernizer Controversy in Ukraine: The End or the Beginning? *Journal of Ukrainian studies*, 21(1–2), 27–54.

Riabchuk, M. (2023). Invented "Europeanness" Versus Residual Slavophilism: Ukraine as an Ideological Battlefield. In M. Suslov, M. Čejka, & V. Đorđević (Eds.). *Pan-Slavism and Slavophilia in*

Contemporary Central and Eastern Europe. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17875-7_12

Rose, R. (2025). *European Security: From Ukraine to the United States*. Bloomsbury.

Rosén, F. (2022, March 16). *Bombing Culture: The Cultural Destruction of Ukraine?* University of Southern Denmark. https://www.sdu.dk/en/forskning/forskningsenheder/samf/cws/cws-activities/the-war-in-ukraine/the-cultural-destruction-of-ukraine?utm_source=chatgpt.com

Russian political scientist Dugin: Our world goes beyond national borders and includes peoples with linked destinies. (2023, November 24). Agenzia Nova. https://www.agenzianova.com/en/news/Russian-political-scientist-Dugin-Our-world-goes-beyond-national-borders-and-includes-peoples-with-linked-destinies/?utm_source=chatgpt.com

Russian propaganda has grown in scale and skill, Berlin warns. (2024, January 1). Financial Times. <https://www.ft.com/content/12c58303-ca41-4b16-bfd3-4612f3f3ae4c>

Russians have mixed feelings about Stalin, but only 2% condemn him. (2025, August 20). bne IntelliNews. https://www.intellinews.com/russians-have-mixed-feelings-about-stalin-but-only-2-condemn-him-poll-397111/?utm_

Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 34(2–3), 139–157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>

Sauer, P. (2023, August 8). Russia releases history schoolbook praising Ukraine invasion. *The Guardian*. https://www.theguardian.com/world/2023/aug/08/russia-releases-history-schoolbook-praising-ukraine-invasion?utm_source=chatgpt.com

Schlögel, K. (2022, Mai 25). Die Ukraine war und ist nicht im Bewusstsein. *Schwäbisches Tagblatt*. <https://www.tagblatt.de/Nachrichten/Die-Ukraine-war-und-ist-nicht-im-Bewusstsein-547507.html>

Schulze Wessel, M. (2022, April 3). Wie Stalin einst gegen eine ukrainische Nation kämpfte. *Spiegel Geschichtel*.

<https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-die-vorgeschichte-des-kriegs-in-osteuropa-a-4c1b17d0-6012-422b-ade7-7db96d00e7e2>

Snegovaya, M., & McGlynn, J. (2025). Dissecting Putin's regime ideology. *Post-Soviet Affairs*, 41(1), 42–63.

Snyder, T. (2022, April, 8). Russian's genocide handbook. *Thinking about...* <https://snyder.substack.com/p/russias-genocide-handbook>

Splidsboel Hansen, F. (2021). When Russia wages war in the cognitive domain. *Journal of Slavic Military Studies*, 34(2), 181–201. <https://doi.org/10.1080/13518046.2021.1990562>

Stoltenberg, J. (2025). *On my watch. Leading NATO in a time of war*. Glasgow: William Collins.

Temporary protection for persons fleeing Ukraine – monthly statistics. (2025, November 5). Eurostat. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Temporary_protection_for_persons_fleeing_Ukraine_-_monthly_statistics

The concept of "nation". Recommendation 1735 (2006). Parliamentary Assembly (Council of Europe). <https://pace.coe.int/en/files/17407>

Torbakov, I. (2024). Is There a Russian *Sonderweg*? Deconstructing a Conservative Utopia. In V. Kravchenko, & M. R. Stech (Eds.). *The Unpredictable Past? Reshaping Russian, Ukrainian, and East European Studies* (p. 313–325). Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community. (2007, December 13). EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/lis/sign/eng>

Two years of full-scale war, a decade of conflict and displacement. (2024, February 19). The International Rescue Committee. https://rscueuz.cc/article/ukraine-families-mark-two-years-full-scale-war-decade-conflict-and-displacement?utm_source=chatgpt.come-war-decade-conflict-and-displacement?utm_source=chatgpt.com

Ukraine General Population SCORE. (2018). SeeD. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>

- Ukraine General Population SCORE*. (2021). SeeD. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>
- Ukraine General Population SCORE*. (2023). SeeD. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>
- Ukraine General Population SCORE*. (2024). SeeD. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>
- Ukraine General population SHARP*. (2022). SeeD. <https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets>
- Ukraine Refugee Situation*. (2025, September 2). UNHCR – the UN Refugee Agency. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Ukrainian Support for War Effort Collapses*. (2025, August 7). GALLUP. <https://news.gallup.com/poll/693203/ukrainian-support-war-effort-collapses.aspx>
- Ukrainische Flüchtlinge in Deutschland*. (2025). Mediendienst Integration. <https://mediendienst-integration.de/flucht-asyl/ukrainische-fluechtlinge.html>
- Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making*. Strasbourg: Council of Europe. <https://edoc.coe.int/en/media/7495-information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research-and-policy-making.html>
- Weber, M. (1958). The Social Psychology of the World Religions. In H. H. Gerth, & C. Wright Mills (Eds.). *From Max Weber: Essays in Sociology* (p. 267–301). New York: Oxford University Press.
- Weiss-Wendt, Anton & Adler, Nanci (Eds.). (2021). *The Future of the Soviet Past: The Politics of History in Putin's Russia*. Bloomington: Indiana University Press.
- What is social cohesion?* (n.d.). Scanlon Foundation Research Institute. <https://scanloninstitute.org.au/research/mapping-social-cohesion/what-is-social-cohesion/>
- Whitt, S., & Page, D. (2025). War, social preferences, and anti-outgroup behavior: Experimental evidence from Russia's invasion of Ukraine. *Journal of Peace Research*, 62(2), 2107–2127. <https://doi.org/10.1177/00223433251318931>
- World Values Survey Database*. (2025). World Values Survey (WVS). <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

Worschech, S. (Hrsg.). (2025). *Freiheitsschauplatz. Ein Gesellschaftsportrait der Ukraine*. Baden-Baden: Nomos. <https://doi.org/10.5771/9783748937128>

Zogata-Kusz, A., Öbrink Hobzová, M., & Cekiera, R. (2023). Deserving of Assistance: The Social Construction of Ukrainian Refugees. *Ethnopolitics*, 24(3), 278–297. <https://doi.org/10.1080/17449057.2023.2286779>

Для нотаток

Наукове видання

**УКРАЇНА У БОРОТЬБІ:
ВІЙНА ТА ПЕРЕТВОРЕННЯ СУСПІЛЬСТВА**

Монографія

Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 25.12.2025 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 14,42. Обл.-вид. арк. 13,8.
Папір офсетний. Наклад 120 прим. Зам. № 2380

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.